

206.5

n-48

ԸԶԴԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՔ.

ՎԱՍԿՈՒՐԱԿԱՆ - ՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ա. ՄԱՍ

1- ԲՋՆՈՒՆԵԱԳ ԽՈՎԻ ԿՂԶԻՆԵՐՈՒ ԱՆԱԳԱՏՆԵՐՆ ՈՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ. 2- ՈՇՏՈՒՆԵԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ. 3- ՎԱՆ-
ՏՈՍԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ. 4- ԳՆՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԱՌԵՐԱՆԻՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍԿ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒՆՏԷՆ



ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1940

206.5

n-48

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԻԹ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXLIX

DIE ARMENISCHEN KLÖSTER IN VASPOWRAKAN-VAN

1. TEIL

DIE KLÖSTER 1. AUF DEN INSELN AM WAN-
SEE, 2. DER PROVINZ R'STOWNIK', 3. VON
WAN-TOSP, 4. VON GNOWNIK' UND ARBERANI

VON

DR. P. HAMAZASP OSKIAN

MECHITARIST



WIEN

MECHITARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1940

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ - ՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ա. ՄԱՍ

1. ԲՋՆՈՒՆԵԱՅ ԾՈՎԻ ԿԸԶԻՆԵՐՈՒ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐՆ ՈՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ. 2. ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ. 3. ՎԱՆ-
ՏՈՍՊԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. 4. ԳՆՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԱՌԲԵՐԱՆԻՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ



ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1940

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՄԻՔ.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ - ՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ա. ՄԱՍ

1. ԲՋՆՈՒՆԵԱՅ ԾՈՎԻ ԿՂԶԻՆԵՐՈՒ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐՆ ՈՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ. 2. ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ. 3. ՎԱՆ-
ՏՈՍՊԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. 4. ԳՆՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԱՌԲԵՐԱՆԻՒ
ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԵԻԹ. ՈՒԵՏԷՆ



ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1940

206.5
n-48

ՀԱՅՐԵՆԱՏԵՆՉ

ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆՅԻՆԵՐՈՒՆ

Հ. Հ. Ո.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ ցիր ու ցան
ատարակուած յօդուածներու¹ քիչ մը փո-
խուած ամփոփումն է այս հատորը: Անոր
բոլոր յաջորդէն ուրիշներ:

Ապագայի վերադառելով վասպուրական-
վանի վանքերու սկզբնաւորութեան, գոր-
ծունէութեան եւ նման հարցերու մասին մեր
խօսքը, հոս կը բաղձանք հետեւեալ կէտերը
ուշադրութեան յանձնել:

Վասպուրական-վանի նահանգն առած
ենք ընդարձակ սահմաններով, սակայն դի-
տումով որոշ վանքերու մասին միայն հա-
կիրն խօսքերով զոհացած ենք եւ կամ բոլո-
ւորվին լուծ²: Յարմար առքիւ առանձինն
եւ կամ ուրիշ նահանգներու վանքերու կար-
գին անոնց պիտի վերադառնանք:

Վանքերու դասաւորումը նահանգներու
եւ գաւառներու համաձայն լայն առումով

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամս., 1938, էջ 347—376, 1939,
էջ 25—77, 159—196, 1940, էջ 21—76, 164—213:

² Այսպէս՝ լուրքեամբ անցած ենք Եղեգիտի (ի
կարեւոր) երբեքան վանքը, որում յիշատակութիւնը
յ (ՊԶԱ բուսականէն) Հ. Ն. Ակինեանի Յիշատակա-
նաց Հաւաքածոյին մէջ:

կատարած ենք. սահմաններու բաժանումներու տեսակէտէ կարելի էր այդ ուրիշ կերպ ալ ընել՝ պատմական որոշ շրջան մը նկատի առնելով :

Մեր գրութեան մէջ ընդհանրապէս ներկայով խօսած ենք՝ ելակէտ առնելով Հայկական եղեռնէն յառաջ եղած գոյավիճակը :

Աղբիւրներու յիշատակութիւնն երբեմն զանց առած ենք կրկնութենէ եւ ծանրութենէ խուսափելու համար : Լայնօրէն օգտուած ենք Մեծ . Հ . Ն . Ակիմեանի Յիշատակարաններու Հաւաքածոյէն եւ հոս հրապարակաւ մեր անկեղծ շնորհակալութիւնը կը յայտնենք Յարգելի Հօր , որ զայն ազնւօրէն մեր տրամադրութեան տակ հանեցաւ դնել :

Պոլլդիւ , 1940 , Նոյեմբեր :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ա.

ԲԶՆՈՒՆԵԼՅ ԺՈՂԻ ԿՂԶՈՒՆԵՐՈՒ
ԸՆԸՊԸՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԸՆՔԵՐԸ

Վասպուրական նահանգին պսակն ու
Հարատութիւնը կը կազմէ Բզնունեաց կամ
Վանայ ծովը, որ իր բնութեան զեղեցկու-
թեամբը ամէն այցելուի սիրտն ու աչքը կը
դիւթէ: Անոր ջրերը կը շրջապատեն Լիմ,
Կտուց, Աղթամար, Առաէր եւ Արծկէ կղզի-
ները, որոնք Համբաւուած են իրենց անա-
պատներովը, վանքերովն ու եկեղեցիներովը:

I.

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԸ

III. ԼԻՄ ԿԱԶԻՆ

Բզնուենեաց ծովի ամէնէն մեծ կղզին է Լիմ, որուն երկայնութիւնն է՝ վեց եւ լայնութիւնը մէկ ու կէս վերստ: Կը գտնուի սոյն ծովին հիւսիս-արեւելեան կողմը եւ տեղ տեղ ապաստածուտ է ու տեղ տեղ ալ աւաղուտ*: Չունի երկնաւայաց լեռներ եւ կանաչադեղ բլուրներ. մեծ մասովը տափաբակ է եւ բաժնուած վարելահողերու եւ արօտավայրերու, այգիներու եւ պարտէզներու: Այս վերջիններու մէջ կը մշակուին զանազան բանջարեղէններ: Անուանի են Լիմի սեխն ու ձմերուկը: Իսկ քարքարուտ վայրերու մէջ բուսած եւ հասակ նետած են բազմաթիւ նշենիներ, որոնք կարելի է ըսել թէ

* «Լիմ-Անապատ կամ կղզին Բզնուենեաց ծովի կղզեաց մէջ ամենամեծն եւ ընդարձակ կղզին է, գտնվում է հիւսիս արեւելեան կողմն գէոյ Արշէշ գետաւտ տարածուած ծովախորշում, եզերքից մէկ վերստ հեռաւորութեան վրայ» (Շերէնց, Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց վանորէնից եւ ուսումնարանաց, Քիֆլիս 1902, էջ 76):

կղզիիս մէջ ծառաղղիններու միակ ներկայացուցիչները կրնար նկատուիլ : Լիմ անաստի վանականներն ու աշխատատեղերը քանք չեն խնայած կղզին արդատարեր եւ կանաչադարձ ընելու, բայց բնութիւնը զլացած է կենսատու ջուրն ու պարարտ հողը : Հաստակ այն նպատատար պարապային որ կղզին ջրերով չորս կողմէ շրջապատուած էր եւ իր կողերը միշտ թաց ու խոնաւ էին՝ խոտակեաց միաբանները ստիպուած էին անձրեւային ջրեր հաւաքել եւ անոնցմով իրենց պապաքն ամօքել¹ :

Մեր մատենադրութեան մէջ կղզիիս անունը երկու ձեւով կը յիշատակուի՝ Լիմն կամ Լիմ : Հ. Ղ. Ինճիճեան ուշադիր կ'ընէ որ յունարէն Լիմնի (Լիմնէ) բառը կը նշանակէ «Լիճ» (Աշխարհադրութիւն շորից մասանց աշխարհի կամ Նոր Հայաստան, Վենետիկ 1806, էջ 155), մինչ կղզիի անուն է : Յարմար կը համարիմ կղզիիս անունը ստուգարանել յունարէն Լիմին կամ Լիմէն բառով, որ կը նշանակէ նաւահանդիսա՝ ապաստանարան, եւ ստուգիւ այս կղզին ապաստանարան եղած է թշնամիներէ եւ աշխարհի փոթորիկներէ հոն խուսափողներու եւ միանձններու :

¹ Ներքին Լիմի ստանիւնը շինուած է Կարապետ ամիրայ Պալեանի նախարարութեամբ (Արեւելք, 1901, Թ. 4774) : — Հմմտ. Թիւղանդիոն, 1911, Թ. 4366 եւ 4368 ու Արարատ, 1911, էջ 286 :

Բ. ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԼԻՄ ԱՆԱԳԱՏԻ

Լիմ կղզին դարերով Հայուն սրտին խոսեր ու մերձ եղած է իր «ծովամիջակ» տնտեսապետութեամբ, որ ստէպ պարզապէս կոչուած է Լիմի կամ Լիմայ տնտեսութեամբ եւ կամ Ս. Գէորգայ վանք: Ան բազմացած է տաճարէ մը՝ նուիրուած Ս. Գէորգ արաղահաս քաջ զօրավարին, բազմաթիւ սենեակներէ (ներքին Լիմ) եւ «Դրսի տուն» բնակարանէն, որ լճին հարաւային ստին շինուած է: Տաճարը, որուն մէջ ամփոփուած են Ս. Գէորգի մասունքները, կառուցուած է սպիտակ սրբատաշ քարերով: Պատերը պարզ են, միասնապաշ, զմբէթը ցած եւ կոնաճեւ կաթուղիկէով, բայց եւ այնպէս զեղեցիկ եւ փայլուն է տաճարը (Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 51) եւ մեր գրչադիրներու գոյքին մեծապէս արժանացած, ինչպէս յիշատակադրութիւններու մէջ կը տեսնուի:

Եկեղեցին ունի երկու աւանդատուն եւ արեւմտեան կողմն երկու խորշ, որոնք կազմուած են արեւմտեան պատին կից եւ անոնց մօտ՝ երկու մետր հեռու մէկ ու կէս մետրաչափ յատաճացած սրմնաափներու եւ տանց վրայ բոլորուող սոմանական կամարներու շնորհիւ: Միւս կամարները, որոնց վրայ կը հանդէս գտնուի, պայտաճեւ են: Կողակն ալ պայտաճեւ է եւ ունի նոյնաճեւ կամար ու փոքրիկ լուսամուտ մը: Եկեղեցին ունի չորս պատուհան եւ արեւմտեան կողմը դուռ մը, որ կը բացուի դարպասի մէջ: Դուռը երեք

Համակենդրոն կամարներով դարդարուած է
 եւ բարձրաքանդակ լայն երկզով մը պա-
 տուած : Իսկ դարպասը տաճարէն մեծ է եւ
 քառանկիւնի : Ունի չորս քառակուսի սիւններ
 եւ ութ նոյնպիսի որմնասիւններ , որոնց վրայ
 կը բոլորուին պայտաձեւ կամարներն՝ իրենց
 մէջ կրելով կիսաբոլոր ձեղուններ : Դար-
 պասին արեւելեան պատին կից կան խաչկալ-
 ներ՝ ձօնուած Ս . Ստեփանոս Նախավկային
 եւ Ս . Յովհաննէս Կարապետի , իսկ դրան
 վերեւ կը գտնուի Ս . Երրորդութեան պատ-
 կերը : Այդպիսի պատկեր մըն ալ կախուած
 է դարպասին արեւմտեան դրան վերեւ : Սիւ-
 ներն ու պատերը մերկ չեն ձգուած , անոնք
 դարդարուած են հին ու նոր պատկերներով
 եւ լուսաւորուած ինը փոքրիկ պատուհան-
 ներով : Դարպասին հիւսիսային կողմը կայ
 մատուռ մը — Ս . Սիոն անունով — իսկ ա-
 նոր արեւմտեան կողմն երկու ամբողջական
 եւ զոյգ կիսասիւներու վրայ կը բարձրանայ
 դանդակատունը , որուն միջի սեղանը նուի-
 րուած է Ս . Հրեշտակապետներու : Զանգա-
 կատունը վերջէն փոքրիկ դաւիթի վերա-
 ծուած է (Ազգադրական Հանդէս , 1912 .
 Խ . 1 , էջ 85—92) : Դարպասներու շինողն է
 Թովմաս Արծրունիի պատմութեան շարու-
 նակողի (Դանիէլի) Համեմատ Զաքարիա Ա .
 կաթողիկոս (1296—336) «Սա եղև սիրող
 շինութեան . . . եւ տուն աղօթից շինեաց եւ
 դանդիս բնակութեան եւ դարպասս» (Պատ-
 մութիւն տանն Արծրունեաց , Ս . Պետեր-

բուրգ 1887, էջ 322, Հժժտ. Ակիճեան Զ. Ն., Գաւազանաղիւրք կաթողիկոսացն Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 45—58): Կերեւայ թէ այդ դարպասները ետքէն մէկի կը վերածուին եւ կամ կը քնջուին աւ մին կը մնայ, որուն վերականգնողը կ'ըլլայ Յովհաննէս Մսկացի, ինչպէս սա արձանադրութիւնը կը հաւատառէ. «Կանգնեցաւ սուրբ խաչս փրկութեան հողոյն Մսկացի Յովհաննէս Փիլիսոփայ (փլսոփայ) աստուածարան վարդապետին, որ զբաղում մեծամեծ եկեղեցիս կանդնեաց, նաեւ սուրբ անապատիս դարպասն շինեաց թվ. ԹՄԺԹ (1770). ձեռամբ Գոթայեցի Սրոն վարդապետին կասուցաւ» (Աղղ. Հանդ., 1912, էջ 95):

Լիւթ անապատ ունեցած է վանականներու եւ ուրիշ անձերու համար բազմաթիւ սենեակներ, որոնք սակայն աւելի խեղճ եղած են քան Կասեց անապատի սենեակները (Արեւելք, 1901, Թ. 4785): Այս սենեակներէն երկու քարքնէց հետու շինուած է ճղնարանը Գէորգ ճղնաւորի, որ զարուս սկիզբը մեծ անուն հանած է ընտիր վարքով եւ մաքրակեցութեամբ (Շէրենց Գ., Սրբավայրեր, Թիֆլիզ 1902, էջ 76): Աւելի կոկիկ սենեակներ ունի «Դրսի տուն»ը²: Այդ սենեակներու շինարարն է Պօղոս եպ. Մելիքեան (Արեւելք, 1910, Թ. 4774 եւ Սրբավայրեր, էջ 76—78):

² Հոս հաստատուած էր խեղճուկ վարժարան մը (Արեւելք, 1901, Թ. 4774):

գ. ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ

Այս համառօտ նկարագրականէն յետոյ անցնինք Լիմի պատմականին : Հայաստանի մէջ քրիստոնէական ամէն լաւ բանի հիմնադիրներն ու հաստատողները նկատուած են կա՛մ Քրիստոսի Առաքեալները եւ կամ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ : Դարձեալ ամէն լաւ բան քրիստոնէական առաջին դարերու մէջ սկիզբ ու ծնունդ առած : Այսպէս ալ աւանդութիւնը Լիմ անապատի հիմնադիրը կը հանձնայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ² : Սակայն իրականին անոր դործունէութենէն տարիներ ու դարեր վերջ եղած պիտի ըլլայ Լիմի հիմնարկութիւնը :

«Արարատ» ամսագրի (1910, էջ 623) մէջ կը կարդանք՝ «Մատթէոսի սկզբում, նորաձեւ եւ բոլորապարօլ (կայ) . «դրի ձեռամբ Գրիգոր վարդապետին Քաջբերունոյ ի թմին ԳՃԼԳ (884) Տրէ ամսոյ է. ի սուրբ անապատին Լիմայ, ի սկիզբն աւ. ի յանոցն Սքանչելագործին», ուր դիտել կը տրուի թէ այս եւ ուրիշ յիշատադրութիւններ տրտադրութիւն են հին օրինակէ, մինչ ձեռագիրը գրուած է ԺԴ.—ԺԵ. դարուն : Այս թուականէն յառաջ Լիմի մասին (այս է վանքի կամ անապատի նկատմամբ) որ եւ է յիշատակութիւն (ինծի) անծանօթ կը մնայ : Այս յիշատակարանէն կարելի է հետեւցնել որ Լիմ անապատը 884էն

² Սարգիս Գլխոցիի ներքոյին համեմատ անապատին հիմնադիրը ազգիկ մըն է. հմմտ. վարը :

յառաջ հիմնուած էր, սակայն ցանկալի էր
 գիտնալ ստուգապէս թէ ո՛ր դարուն ու տար-
 ւոյն եւ ո՞րմէ ու ի՞նչ առիթով հիմնուած :
 Երկրորդ հնադոյն յիշատակութիւնն է 1301
 տարիէն եւ անկէ վերջ տեղեկութիւնները
 կ'առաւելուն : 1301ին Քաշատուր արեղան
 Աստուածատուր քահանային համար հոս կը
 գրէ աւետարան մը . «Եւ արդ ես յոգնամեզ
 եւ փցունա ի գրչաց Քաշատուր տեւեալ գիտ-
 փառք եւ զսէր սորա (Աստուածատուրի)
 յանձն առեալ րոտ իմում կարի յանգ հանեալ
 կատարեցի շնորհաւք եւ սղորմութեամբն
 Աստուծոյ յամի ՁԾ : Գրեցաւ սա յանապա-
 տիս ի կղզիս որ կոչի Լիմն , ընդ հովանեաւ
 սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետի
 եւ սուրբ Գէորգեա զաւրափարի եւ ի հայ-
 րապետութեան Հայոց աստուածաճանոց եւ
 սրբանունդ հայրապետին տէր Ձաքարիայի
 եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս պա-
 տուական եպիսկոպոսին տէր Յոհան» (Լա-
 յայեանց Ս . , Յուլ . հայ . ձեռագրաց Վաս-
 պուրականի , Թիֆլիզ 1915 , էջ 139—140) :
 Քաշատուրի եւ միւս երկու աստիճանաւոր-
 ներու անունները կը յիշատակէ Արրահամ ,
 որ 1306ին ի Լիմ կը գրէ աւետարան մը
 «Սրբառէր եւ իմաստուն քահանայ Քաշա-
 տուր . . . ստացաւ զսա անջնջելի արձան ի
 մխիթարութիւն անձին իւրոյ . . . : Ես յոգնա-
 մեզս եւ փցունա ի գրչաց Արրահամա . . .
 յանձն առեալ կատարեցի . . . գրեցաւ ի կղզին
 Լիմն ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին

և սուրբ Կարապետին և Գէորգեայ զօրա-
վարին . յիշեցէք զ(Հայրապ)եան Զաքարիա ,
որ զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանաբէն
առաջնորդաց և զեկեղեցիքս ապատեաց Աս-
տուծոյ տեսչութեամբն և ձեռաւքն իւրովք :
Ընդ նմին և զառաջնորդս տեղւոյս յիշ . տէր
Յահաննէս ի Թուխ ԶԾԵ» (Սրուանձտեանց ,
Թորոս Աղբար , Կ . Պոլիս 1884 , Բ . , էջ 253) .
զոր հարկ է սրբադրել ԶԾԵ . քանի որ յի-
շուած երեք անձերն ալ այդ ժամանակ
կ'ապրին :

Զաքարիա կաթողիկոսի անունը սերտիւ
կապուած է Լիմի հետ : Կարող կաթողիկոսս
Թովմաս Արծրունիի պատմութեան Շարու-
նակոյին համեմատ՝ Լիմի հիմնադիրը և
զայն պայծառացեալն է . «Շինեաց ի կղզին
որ Լիմն կոչի , զզեղեցիկ և զլուսազղեաց
զումբեթաձեւ տաճար սրբոյն Գէորգեայ զօ-
րավարին և բազում ապասիւք զարդարեաց
և տուն աղօթից շինեաց և զտեղի բնակու-
թեան և զարպասս և բազում կրօնաւորս
կարգեաց և հաստատեաց» (Պատմ . Թովմ .
Արծր . , էջ 322) : Մինչդեռ յիշատակարանի
մը համաձայն , որ 1310ին գրուած աւետա-
րանի մը մէջ կը գտնենք , ուրեմն ժամանա-
կակիցի մը վկայութեան համեմատ Զաքա-
րիա կաթողիկոս Ս . Գէորգի վերանորոգողն
է «և ի Թվականութեան Հայոց եօթն հա-
րիւրերորդի , յիսներորդի , իններորդի ի յա-
ռաջնորդութեան սուրբ ուխտիս պատուա-
կան եպիսկոպոսի տէր Յահան , որ յառաջ-

նորդութեան իւրում մեզ հանդիստ շնորհեաց... ընծայեցի զսա ի գունն սուրբ Գէորդայ տաճարիս... զոր վերստինն նորոգեաց բարի հովիւն եւ հովուապետն տէր Զաքարիա, որ կաթողիկոս ամենայն Հայոց» (Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 85) : «Նօտարք»ի հեղինակն ունեցած է իր մօտ (Լիմի) արձանագրութիւնը, որուն համեմատ «ԶԾԴ Թուին Զաքարիա նորոգեաց զայս տաճարն հոյակապ շինութեամբ» : սակայն ցաւ է որ զայն տպագրութեան յանձնելու պատահութիւնը չէ ունեցած (հմմտ. Փիւրղալէմեան Ղ. Վ., Նօտարք Հայոց, Կ. Պոլիս, էջ 175, ծն. 2) : Այս տեղիքները նկատողութեան առնելով կարելի է հաւաստեալ հետեւեցնել, որ Զաքարիա կաթողիկոս Ս. Գէորգի տաճարն այնքան մեծ փոփոխութիւններով կը նորոգէ, որ շինութեան կը հաւասարի եւ իրապէս Ս. Գէորգ որ յառաջընթաց յիշատակարաններու մէջ իրրեւ երրորդական ու վերջինը կը յիշուէր՝ կարճատեւէն առաջնորդութիւն կը դրաւ եւ սակաւ Լիմի անապատը պարզապէս Ս. Գէորգի անունով կը յիշուի : Այսպէս քիչ վերջ 1315ին կը դրուի Աստուածաշունչ մը «Գրեցաւ եւ կատարեցաւ... անարժան ձեռամբ սուտանուն Արրահամու ի Թվիս ԶԿԴ (1315) : Գրեցաւ ի կղզիս որ կոչի Լիմն, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգեայ աջիս նորակազմ տաճարիս ի հայրապետութեան տէր Զաքարի եւ յառաջնորդութեան տեղոյս տէր Յովաննիսի. Թողութիւն հայեցեցէք յԱստու-

ծոյ մեզ եւ մեր ննջեցելոցն եւ հաւրն իմոյ
Յովսէփայ եւ եղբարց իմոց Յակոբոսայ եւ
Սահակայ, որ երթաւսարդական կենաւք փո-
խեցան ի Քրիստոս» (Ակինեան 2. Կ., Հա-
ւաքունն յիշատակարանաց, էջմ. 192. հմմտ.
Կարինեան, Յուլյակ, Թ. 182 եւ Ակինեան,
Գաւազանադիրք կաթ. Աղթամարայ, էջ 52) :

դ. ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻԱԲԱՆ-
ՆԵՐԸ

Գուցէ Յովհաննէս Եպիսկոպոսի մահէն
յետոյ անոր տեղ Լիմի վանահայրութիւնը կը
յանձնուի Սաշատուրի, որ յանձնառու կ'ըլ-
լայ. եւ 1333ին ⁴ կը դրէ Աւետարան մը : Ահա
սոյն աւետարանի յիշատակարանը, որուն
մէջ Սաշատուր ինքզինքը Եպիսկոպոս կ'ա-
նուանէ :

... Ըստ նմին տարինակի սրբասէր եւ
հոգիխոնարհ Ահարոն միայնակեաց, որ
միշտ եւ հանապաղ բորբոքէր ի սէր սուրբ եւ
տիեզերաքարոզ քառափառի սուրբ աւետա-
րանին... : Տենշմամբ ելեալ ի խնդիր առ-
տուածունակ տառիցս որ կեանս տայ... :
Ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց զոր-
ծակցութեամբ եւ կամակցութեամբ Շատլուս
կոչեցելոյ յիշատակ բարի իւրն եւ ծնողացն
ի իւրոց... եւ ես ամենամեղս եւ փցունս
ի գրչաց անպիտան Եպիսկոպոս Սաշատուր
տեսեալ զփափաք եւ զսէր սոցս յանձն առեալ

⁴ 1329ին կը յիշուի թէ «ի դուռն Ըմա սուրբ
Գէորգայ, սարսառ սաղաւարտ մի» կը տրուի (Հա-
լայեանց, Յուլյ. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 182) :

ըստ իմում կարի յանկ հանեալ կատարեցի շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ յամի 22Բ (1333) Երորդի թուարեութեանս Հայոց : Ի հայրապետութեան Տեառն Զաքարիայի գրեցաւ ձեռամբ մեղապարտ գրչի ի Լիմս ի հռչակաւոր եւ ի մեծ անապատի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ Գէորգոյ պարաւարիս :

Արդ աղաչեմ զամենեւեան սիրովն Աստուծոյ յիշել ի Քրիստոս զԱհարոն ստացող սուրբ աւետարանիս եւ զծնօղան իւր եւ զամենայն... : Դարձեալ աղաչեմ յիշել զՇատրուս միայնակեացն եւ ծնօղան իւր եւ զեղբարսն եւ զընկերակիցն իւր զԵղիայ, զՄխիթար եւ զսյլսն որք միախորհ են եւ միակրօն հանդերձ ծնօղին : Ընդ սոցինն եւ ես մեղապարտս ի գրչաց Խաչատուր Լախակոպոս յերես անկեալ աղաչեմ զհանգիպողսս սմա յիշել եւ զիմ անարժանութիւնս եւ զծնօղան իմ եւ զեղբայրն իմ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս եւ զհարապատ եւ զղործակից եւ զսպասաւոր սուրբ եղբայրն իմ զՅովաննէս կրաւնաւորն, որ միշտ եւ հանապաղ մեզ կու սպասաւորէ անարատնջ... (Քօսեան, Յուլ. Արժ. Վարժար. Կարնոյ, Թ. 28, էջ 82—84. — հրատ. Ն. Ակիւնեան, Գաւազանադիրք Կաթ. Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 57 :

Ասկէ վերջ գրեթէ վաթսուն տարիի պատմութիւն մը կը մնայ անյայտ : ՊՊԳ թուին (1394) Լիմի մէջ կը գրուի Գանձուց գիրք մը

կամ Գանձարան մը ⁵ «Գրեցաւ Գանձարանս
ի Լիմն կղզիս ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգայ
հոյակապ եւ հոշակաւոր բարձրաշէն եւ դե-
ղեցկաշէն տաճարիս, յամի ՊիՅԳ, յորում
ամի տատուածասաստ բարկութիւն շարժե-
ցաւ ի զհրոյ երկրի, արիւնարբու զօրքն Թա-
թարին, որոյ անուն գլխաւորին Լանկթամուր
կոչիւր, յորոյ սարսից զերծեալ մեր առ ոտս
երջանիկ վարժապետին Սարգսի ի Լժան
կղզիս» ⁶ (Ինճիճեան Հ. Ղ., Ստորագրու-
թիւն հին Հայաստանեաց, Վենետիկ 1822,
էջ 228. հմմտ. Նոտարք, էջ 5) :

Թովմաս Մեծօփեցին Աքանտարի զօր-
քերէն կը փախչի եւ կ'ապաստանի Լիմ, ուր
իւր վկայութեան համաձայն «տեղի ոչ գտաք
նստելոյ եւ յաննելոյ եւ ոչ զօրեպահ կերա-
կուր պատրաստելոյ» (Պովմ., էջ 87) : Այդ-
պէս ըլլալով հանդերձ Յովհաննէս վարդա-
պետ գինքը եւ միւս փախստաւանները սլա-
րադաներու ներածին շափ լաւ կը հիւրըն-
կալէ : Ամկայ շար իշխանը՝ Հաջի պէկ զանոնք
կը հետապնդէ եւ կղզին հասնելով Ժողո-
վուրդն այնքան սաստկօրէն կը տառապեցնէ
որ «յահէ նոցա կամէաք զի ծովն ընկղմէր
զմեզ՝ տեսանելով զաղաղակ եւ զճիշ կանանց

⁵ 1392ին գրուած Աւետարան մը Թագլոս կը նուիրէ Լիմի (Լալայեանց, Յուլ. հոյ. Ձեռ. Վասպ., էջ 228) :

⁶ Այս շրջաններուն կարն ժամանակով ի Լիմ կը նստի Ստեփաննոս քահանայ Ամկեցի, հմմտ. Թովմ. Մեծօփ., էջ 112 եւ Նոտարք, էջ 6 :

և օրդուց նոցա, վասն զի հարկանէին և րբաժեմ տանէին զնոսա»⁷ (Անդ, էջ 88) :

Յովհաննէս առաջնորդ 1421ին Լիմի մէջ կը կանգնէ խաչքար մը. «Կանգնեցաւ խաչս զերահրաշ բարեխօս առ Աստուած տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի և հարապատին իւրոյ Յովանէսին հանգուցելոյն ի Քրիստոս, այլ և կանգնողացն Խաղաղութենին և Կարապետին ամէն թվ. ՊՀ (1421, Նօտարք, էջ 64, ուր ծն. 1 կը զիտուի «Յովհաննէս մեռել յարոյց կոչեցելոյ, Լիմ անապատի վանհօր, կից հիման տաճարին է զերեզման սորին ի հարաւ կուսէ արտաքուստ») : Հաւանօրէն սոյն Յովհաննէս է որ Յովսէփ միայնակեացի հետ «ի ծովահայեաց անապատս» զբուած աւետարան մը կը նուիրէ Ս. Գէորգայ 1439ին (հմմտ. Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպուրականի, էջ 381—382) : Քանի մը տարի վերջ Իգնատիոս արեղան Կիրակոս կրօնաւորի ազաշանքով կը սկսի Կաթողիկէ թղթերու արտադրութիւնը Սուխարայ վանքի մէջ, բայց քաղաքական դժբախտ անցքերու հետեւանքով կ'ամբանայ «յանառիկ կղզիս Լիմն կոչեցեալ» և հոս զայն կ'աւարտէ (Նօտարք, էջ 175) : Այս շրջաններուն (1452—1457) Ղազարիկ Լիմի մէջ կ'աւարտէ Յայամաւուրքի մաս մը (հմմտ. Աճառեան Հ., Յուցակ հայ. Ձեռագրաց Թաւրիղի, Վիեննա 1910, էջ 103) : Հաւանօրէն քաղաքական ան-

⁷ Փիրալի իշխանն ալ Լիմ անապատանոցները կը նկղէ (հմմտ. Թ. Մեծօփ. Պատմ., էջ 111) :

նպաստ պարապաներ, զորոնք կ'աւանդակէ
Իգնատիոս արեգան (Հմմտ. Նօտարք, էջ 175)
Լիմի վրայ եւս կ'աղղեն եւ կ'անշքանայ⁸ :
Սահայն երեք քառորդ դար վերջ կեանքը նո-
րէն կը սկսի իր ցոլքերը տալ : 1526ին ի Լիմ
կը կազմուին Ազուէսադիրք մը (Պալեան,
Յուշ. Հայ. Ձեռագրաց Ս. Սիոն եւ Ս. Լու-
սաւորիչ եկեղեցեաց Մաղնիս, Թ. 3, էջ 14—
15) ու Շարահնոց մը (Մամուլ, 1897, էջ 242)
եւ 1533ին⁹ Յովսէփ կը գրէ Մաշթոց մը «ի
ծովամիջակ անապատիս, որ կոչի Լիմ»
(Հանդ. Ամս., 1930, էջ 51 եւ 1915, էջ 32
եւ Կարինեան, Յուշակ, էջ 959) :

Այս ժամանակները կը ծաղկի Զաքարիա
Եպիսկոպոս Գնունեաց, որ կոչուած է նմա-
նապէս «Լիմեցի» (Հմմտ. Ակինեան Հ. Ն.,
Զաքարիա Եպս. Գնունեաց եւ իւր տաղերը,
Վիեննա 1910, էջ 1 եւ 40) : Սոյն Զաքարիա,
որ Լիմի մէջ կը նկարագարէ Յայսմաւուրը
մը (Քօսեան, Յուշակ հայերէն Ձեռագրաց
Արծնեան վարժարանի [անտիպ], Թ. 8),

⁸ 1463ին կը գրուի սա արձանագրութիւնն ի Լիմ
«Եւ Քուժաց Հէրպետս կանգնեցի զխաշս բարեխաւս
սո Ատուած ինձ եւ ծնողաց իմոց, որք երկրպագէք
յիշեցէք ի Քրիստոս ՋԺԲ» (Ազգբ. Հանդ., 1912,
էջ 92) :

⁹ 1534ին Շահթամազի աստատակութիւններու
ժամանակ բաւական թուով անձինք կ'ապաստանին ի
Լիմ, ուր Իգնատիոս զգիչ իր արապգրութիւնը կը
չարունակէ «ընդ հովանեաւ զեղեցկաւէն եւ հրաշա-
գործ ասնարիս, որ յանուն որոյն Գէորգայ» : 1538ին
ալ Գողջոյ սուլթանին զօրքերը Լիմ կը մտնեն եւ
զբշտակի մատենները կ'այրեն կամ ծով կը նետեն
(Ազգբ. Հանդ., 1912, էջ 86) : Բայց ետքէն նորէն
զրբեր կը հաւաքուին (Արարատ, 1898, էջ 400) :

Եղած է Լիմի առաջնորդ, ինչպէս հետեւեալ յիշատակարանը կը հաղորդէ. «Արդ զրեցաւ (Մաշթոց) ձեռամբ անարժան զրչիս տէր Մարկոս արեղայիս ի թվականիս մերում Ռ. Է. ԺԱ. (1562) ամին¹⁰ ի դաւառս Ամկու ի մեծ Է. ի փառաւոր ուխտս որ կոչի (Լիմ) ի դուռս սուրբ Գէորգայ զօրավարին ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Զաքարիա արհ. բանիրուն Է. քաջ կախկոպոսին» (Սիւրմէեան, Յուլյակ հայերէն Զեռադրաց Հալչպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ Է. մասնաւորաց, Երուսաղէմ 1935, էջ 157): Զաքարիա կը յիշատակուի դեռ 1573ին «Գրեցաւ Սաղմոսարանս ձեռամբ մեղապարտ Դաւիթ արեղայի ի դուռն Ս. Գէորգայ զօրավարի տաճարիս, որ կոչի Լիմ, ի թուականիս Հայոց ՌԻԲ ամին (1573) ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Զաքարիա արհիւրակոպոսին (յիշեցիք) Է. զհոգեւոր եղբարքս իմ զտէր Յովանէս կախկոպոսն Է. զկարապետ կախկոպոսն, զտէր Գէորգն Է. զտէր Սարգիսն Է. զտէր Հէրապեան լի սրտիւ ողորմի ասացէք» (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 28—29): Երեք տարի վերջ 1576ին¹¹ կը գրուի Շարակինոց մը «Փառք... զրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թվականու-

¹⁰ 1549ին Զաքարիա կախկոպոս ի Լիմ կը զբէ Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 654):

¹¹ 1592ին ի Լիմ Դաւիթ կրօնաւոր կը զբէ Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 724):



55083-00

Թեանս Հայոց Ռիւ (1576) ի բռնակալութեան Աւսման աղզին եւ ի հայրապետութեան տեառն տէր Առաքեալ կաթողիկոսին սուրբ աթոռոյն էջմիածնայ ի յանապատիս Լիմն կոչեցեալ ընդ հովանեաւ տաճարիս սրբոյն Գէորգայ, որ կառուցեալ կայ նման վերին խորանին: Ձեռամբ անարհեստ գրչի Զաքարիա եպիսկոպոս նկարողի: Չաւրութեամբ պարզեւողին յանձն առի եւ զխնդիրս բարեւէր քահանային կատարեցի տէր Մելքիսեթին, նախ զգիրն, երկրորդ զարհեստն զԲճգիրն եւ զհրպիւրն իմեակոս: Երրորդ զերկաթադիրն: Չորրորդ զերեքտասն եւ զտնաւորինականքն տախտակ սկսով եւ ազնիւ լաժվարդով եւ նուրբ թփերով եւ ծաղկայգրով ի փառս Փրկչին եւ ի վայելումն Մելքիսեթ քահանային» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն յիշատակարանաց [անտիպ], էջմ. 1613. Հմմտ. Կարինեան, Յուլյ., Թ. 1572 Շարակնոց գրեալ ի Զաքարիայէ):

Զաքարիայի աշակերտը Յակոբ սարկաւադ կը մագթէ յիշել՝ «եւ զուսուցիչն իմ քաջ եւ բարունի լուսաշնորհ եւ ծաղկապարզ անուամբ առաջի Աստուծոյ Զաքարիա եպիսկոպոսն, որ է Լրմբնցին, ի քաղաքն որ կոչի վան» (Արարատ, 1905, էջ 727):

Այսպէս կը թեւակոխենք Ժէ. դարը, որուն մէջ Սարգիս եպիսկոպոս եւ տէր Կիրակոս զեղեցիկ ծրագիրն եւ ուժեղ կամքը կ'ունենան Հայաստանի մէջ կրկին ծաղկեցրնելու եւ իւր իսկական կոչումին մէջ գնելու:

վանական կեանքը, որ արտաքին եւ ներքին
 պատճառներու հետեւանքով դժբախտաբար
 «բնաջինջ եղեալ էր եւ բարձեալ» (Պատմու-
 թեան Ա. Վ. Դաւրիթեցւոյ, Վաղարշապատ
 1896, էջ 251)։ Անոնց օղտակար ձեռնարկն
 ու առաքինի վարքի համբարը Հայաստանի
 քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ կը տարածուի
 հանդոյն անոյշ հոտի եւ շատերը կ'ոգեւո-
 րուին անոնց շաւիղներուն հետեւելու՝ կաղմ
 ամէն զոհողութեան ու զրկանքի դիմագրա-
 ւելու։ Այս անձնանուէր հոգիներէն մէկն ալ
 է Ներսէս Մոկացի բեղլու ժիր վարդապետը
 (Առ. Դաւ., էջ 253), որ Լիմի անապատա-
 կան կեանքին նոր եւ ուժեղ զարկ մը կու տայ
 եւ անոր երկրորդ հիմնադիրը կամ վերանո-
 րոգողը կը հանդիսանայ. «Եւ ելեալ (Ներ-
 սէս) գնաց ի դաւառն Վասպուրականի եւ
 եմուտ ի կղզին Լմայ ի մէջ ծովուն եւ անդ
 ժողովեցան առ նա բազմութիւնք եղբարց եւ
 եղեւ անապատ հաստատուն ամենայն կար-
 գօք եւ կրօնիւք միակեցութեան վարուց»
 (Առ. Դաւ., էջ 254)։ Ստեփանոս զրչի հա-
 մեմատ Ներսէս անապատս կը հաստատէ
 Ռէշիին (1622). «Եւ եկաւ անտի աստ ի Լմայ
 կղզիս հաստատեաց անապատ... ի թվ.
 Ռէշի» կամ «Մոկացի Ներսէս վարդապետն
 եկաւ ի Վանայ երկիրս ի Լմայ կղզիս, անա-
 պատ հաստատեաց ի թվին Ռէշի» (Ինճիճեան,
 Ստորագրութիւն, էջ 228)։ Ներսէս իրրեւ
 վանական կեանքի ճշմարտապէս նուիրեալ մը
 եւ նմանապէս Լիմի առաջնորդ «Ժուժկալու-

թեամբ եւ ասաքինի վարուք՝ օրինակ կը հանդիսանայ իր հպատակներուն: Դժբախտաբար հազիւ հինգ տարի իրեն կը վիճակուի Լիմի մէջ ապրելու: Սակայն նա կորովով եւ խոհեմութեամբ այնպէս բոլոր դործերը կարգի կը դնէ, որ սկսուած լաւ դործն իր մահովը վերջ չդնէ: Հայոց ՌՀԶ (1627ին) նա զվախճանեցաւ եւ անդէն թաղեցաւ¹² (Առ. Դաւ., էջ 254):

Ներսէսի մահը արձանագրութեան մը մէջ դրուած է ՌՀԴին (Հմմտ. քիչ վերջ եւ Դիւան ժ., էջ 78) եւ այդ է հաւանականը: Անոր գերեզմանաքարի վրայ դրոշմուած է «Աստուածազար սուրբ խաչս կառուցեալ է ի բարեխաւս առ Աստուած հոգոյ... Ներս... վրդ... հոգոյ... սրա... որ ժ. ամի... եւ Ներսէսա է թվկին զնայի Տաթեւի յանասպան Դ. ժամ (ամ) կացլ... եւ եկի... ատից ասա... եւ Դ.ին տես ամաց... եւ այս

¹² Լիմի մեռացիքներու համեմատ՝ Ներսէս Եոզ-հաննէս Խարաղնաղզեանի հետ կը վերահաստատէ 1621ին անապատը, ուր կը հաւաքուին 62 ժխարաններ ինչպէս կը վկայէ Դաւիթ Բաղիշեցի (Աղայեան Դ., Դիւան Հայոց Պատմութեան, ժ., էջ 48), որ հետեւեալ անգեկութիւններն ալ կու տայ «Եւ յոյսմ ամի ՌՀ (1621) հաստատեցաւ Լմայ անապատ մեռամբ աէր Ներսէս վարդապետի, անյաղթ փրկութեայի Բեղլու կոչեցեալ վանն ահարկութեան զիմաց. ժողովելով բազում եղբարս խարաղնաղզեանս աւելի քան եօթանասուն սգի: Առ հինգ ամ ի Տաթեւ անապատն կացեալ եւ ուսեալ ի նոցանէ զվարս միակեցութեան հրեշտակեան կարգի եւ վեց եղբարքք ելեալ անտի եւ եկեալ ի Լիմ կղզին եւ տրար զնա անապատ քնդ հովանեաւ սրբոյն Դէորդայ զօրավարին, աշակերտ ունելով զՄելքիսեթ վարդապետն եւ զՍահփաննոս, որ յեա շորս ամի փոխման նորա եկաց զլուխ եղբարց»:

Ե. ամ... որք եկրպագէք տուք զողորմին»
(Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 92) :

Ներսէսի¹³ մահէն յետոյ Ստեփանոս
վարդապետ Շատախցի անոր յաջորդը կ'ըլ-
լայ: Ձեռներէջ առաջնորդիս օրով միարան-
ներու թիւն այնքան կը շատնայ որ, Լիմ ա-
նապատն այլ եւս անբաւական կ'ըլլայ զանոնք
սպասարկելու եւ կամ անոնց ամէն պէտքե-
րուն բաւարարութիւն տալու եւ ահա ա-
նոնցմէ մաս մը կտուց կղզի քաշուելով հոն
կը շինէ «անապատ եւ եղբայրանոց» (Առ.
Դաւ., էջ 254) : Յիշատակարանի մը մէջ, որ
Ստեփանոսի հրամանով 1636ին գրուած ա-
ւետարանի մը մէջ կը գտնուի, կը կարդանք
«Էն յանապատս Լիմ ԲԺ. կարգաւորաւք եւ
Մ. միակեցաւք ի սէրն Քրիստոսի եւ յա-
սալաշխարութիւն ճշնութեան աշխատեալք,
անհանգիստ տքնութեամբ, մշտաջան առա-
քինութեամբ» (Լալայեանց, Յուց. Հայ. Ձեռ.

¹³ 1624ին շրջաններուն կը սկսի գրուիլ «Ընդար-
ձակ գիրք ստանաւորաց Ա. թիւ ձեռ. 171 ի Բագէշ եւ
կ'աւարաի ի Լիմ: Շարունակոյն է Ստեփանոս վար-
դապետ, բայց սկսոյն է Ներսէս Մոկացի» (Հմմտ. Գո-
տուրեան, Առաքել Սիւնեցի եւ իւր քերթուածները,
Վենետիկ 1914, էջ ԹԱ եւ ԹՆՃԻՆԵԱՆ, Ստորագրութիւն,
էջ 228) : — 1793ին գրուած Ձեռագրի մը մէջ կան
«Աղօթք սրտահառաչ Ներսէս վարդապետի Լիմ անա-
պատի» (Մմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 395) : Ալիշան
հրատարակած է Ներսէս Մոկացւոյ «Ներբողեան զո-
վեաթի չորեքունց արանց որք եղեն սկիզբն անապատի»
(Հայագատում, էջ 618) : Սոյն գրութիւնը իջմիածնի
Թ. 1754 (գրուած 1644ին) ձեռագիրն ունի սա խորա-
գրով «Ներբող յաղագս շինման եւ հաստատութեան
Լմոյ ծովապատ անապատին Սուրբ Գէորգեոց» :

Վաստայ . . , էջ 889) : Յաջորդ յիշատակարանին մէջ անոնց թիւը տրուած է «Կ. Եղբայր»¹⁴ :

«Փառք . . . զոր լուեալ քաջ բարունապետն Ներսէս . . . ետ զբեկ զսա (զԳիրս առաքինութեան) ի հալալ արդեանց իւրոց եւ յարդար վաստակոց (զատարկ , յետոյ զբուած «Ստեփաննոս») յիշատակ եւ ծնողաց իւրոց եւ (զատարկ , յետոյ զբուած «Ստեփաննոս վարդապետ») . ես տեսեալ զյօժար կամք նորա . . . զբեցի ի զբունս Յովաննու Մկրտչին եւ սուրբ Գէորգեայ զօրավարին ի զիւզն որ կոչի Սուրս ձեռամբ . . . Յոհաննէսին , ի թուականութեանս Հայոցս ՌՀԳ . ամի զբեցաւ տառս որ կոչի առաքինութիւն յանուն (ուրիշ զբով) Լժայ անապատին սուրբ Գէորգայ քաջ բարունապետին մերոց Ներսէսին ի վայելումն . . . ասացէք զուր զողորմիս մեղսամածեալ Յոհաննէսին . . . ինք եւ ծնողաց իմոց Կարապետ քահանային եւ Հաթունաղին եւ իմ կենակցին Մրջանին եւ Եղբօրն Գրիգորիսին եւ Ստեփաննոս քահանային եւ Գրիգոր քահանային եւ Յոհաննէս քահանային եւ Աւետիս քահանային եւ Գրիգորին եւ Յովսափին եւ Յովաննէսին եւ Զաքարին եւ Գասպարին եւ Փաշաջանին եւ Ղըղլարբէկուն եւ Բաղջղին . . . աղաչեմ զձեզ որ ասէք Աստուած ողորմի տէր Ստեփաննոսին եւ Շամա-

¹⁴ Տեղն է յիշելու Ներսէս Բեղլուի խօսքը՝ «Թէպէտ սերժանողքն (ինքը՝ Լիմի նկատմամբ) անկան , Սերժանեալքն յոյժ արդիւնացան» (Հայապատում , էջ 622) :

մին եւ Վարդին եւ Եղիսին եւ Կարապետ քահանային եւ Թոսին Ստեփաննոսին եւ Յոհաննէս քահանային եւ զԺողիս Յոհաննիսիսիս . . . :

Փառք . . . գրեցաւ կանոնական սահմանադրութիւն (Բարսղի Կեսարացւոյ Հարցողաց) . . . զոր ետ գրել զսա Ստեփաննոս վարդապետն յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, նաեւ Ներսէս վարդապետին եւ միաբանիցն եւ է սա յիշատակ Լմայ անապատին ի դուռն սուրբ Գէորգոյ զօրավարին : Յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք ստացողի գրոցս Ստեփաննոս վարդապետին եւ ողորմութիւն տրւողացն եւ միաբանիցն որ կան այժմ Կ եղբայր միակից հաստատ կարգօք ի փառս Աստուծոյ (Cod. arm. R. B. Casatense 2053, Գալէմքեարեան Հ. Գ. ի Հոռմ), Բ. մասը Քէշիշեան, Յուց. Զմմառի Զեռ. Թ. 312 (անտիպ). հմմտ. նոյնը Զարբհանէլեան, Մատենադարան, էջ 338—339) :

Ստեփաննոս Շատախցին թողուցած է արձանագրութիւն մը, որուն մէջ բարեբաւտօրէն յիշատակած է զոնէ կարեւոր անուններն այն անձինքներու, որոնք Ներսէսի եւ իւր օրով Լիմի մէջ կը ծաղկէին :

«Թի. ՌՀ (1621) Աստուած ողորմի ասացէք Ներսէս վարդապետին, Տր. Աւտսին, Տր. Պարսին, Տր. Սարգս, Տր. Յիւնէս, Տր. Մելիքսթ, Տր. Դաւթ, Տր. Նրսէս սրահանց, Գրգր. Վրդն, Մրգր, Սարով, Ոսկն, Վրդն, Մրկս, Սօղմօն, Մերուն, Գրգր, Անդրս,

Ղզը, Ազատ, Գրգը . . . , Խշտուր, Գրգը, Աւէտ, Ներսէս, Պարամ, Սէնքրմ, Կրկս, Խշիկ, Սրգս, Մրգը, Աւէտ, Վրդն, Կրպտ, Գասպը, Թումէն, Նհպտ, Ղզը, Բարսղ, Միփէլ, Կրկս, Մրգը, Վրդն, Աւդալ, Խշտը, այս եւն առջնդն, յիշեցէք անապատիս ամ ՌՀ (1621) թվէն մինչեւ ՌՂԵ (1646) թվին. Դ. ամ Ներսէս վարդապետն կցւ վախճնցւ եւ անտի մինչեւ ցայժմն եւ Ստեփանոս վարդապետ սպասաւորեմ անապատիս եւ Թ. աթուլ (?) վերահացութեան եւ այժմ կամք Հ. եղբայր հաստատ, ով որ վախճանի դայցէք ողորմի տայցէք» (Աղղ. Հանդ., 1912, ԻԲ, էջ 93—94) :

Ստեփանոս ուրիշ արձանագրութեան մը մէջ, որ խաչքարի վրայ դրած է, կ'արտայայտուի (մէկ կողմը դրուած է)՝ «Կանդնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած հողւոյ իմոյ եւ մեղաւոր Ստեփանոս բանի սպասաւոր ի Լիմայ անապատս ընդ հովանեաւ որք երկրպագէք յիշեցէք զիս եւ զմիտրան անապատիս ի Քրիստոս» :

(Միւս կողմը կայ՝)

Ով քառանիշ զէն յաղթութեան
Ներկեալ արեամբ տէրունական .
Յորում հանդչի ի քեզ բնական,
Պատճառ եղեր մեր փրկութեան
Ի յանիժիցն հինն աղամեան,
Յորժամ ծաղիս փայլանման,
Լնուս լուսով զերկիր լրման,

Փառօք կանդնիս ի Գողղոթայն ,
 Երկրպագիս յազգէ մարդկան ,
 Պայծառ ծագիս լոյս քո փայլման ,
 Յոգիս մեղօք մեռեալ բնական .
 Ստեփանոսիս թշուառական ,
 Հոգով թախծեալ եւ անպիտան ,
 Որ սպասաւոր եմ յայս մենաստան ,
 Լիմ կոչեցեալ անապատեան ,
 Կ . անձինք ճշնողական
 Փառարանողաց Աստուածութեան ,
 Յետ Ներսէսի հօր սրբազան ,
 Որ մեզ յանձնեաց զզայս միաբան ,
 Ինքն հանդեաւ ի գերեզման
 Մեզ սուգ եթող անանցական
 Ի թվին ՌՀԴ (1625) ընդ նմին եղեւ վախճան ,
 Եւ մեք մնացաք ի տատանման
 Ի ներհակացն բնական
 Զոր եւ հայցեմք երկրպագուացդ
 Խաչիս Տեառն իւր յանդիման
 Սիրով խնդրել մեզ թողութիւն
 Քրիստոսէ միշտ յաւիտեան .
 Թվին ՌՀԸ (1629) գրեցաւ :

(Ազգ . Հանդ . , ԻԲ , 1912 , էջ 93) :

Ստեփանոսի աստճնորդութեան օրով
 1635ին ի Լիմ կը գրուի աւետարան մը , իսկ
 1642ին Սարգիս Եղեախացի¹⁵ կը գրէ Աշ-

¹⁵ Այս շրջաններուն (1640ին) Լիմի միաբան Սարգիս Գլխոյցի կը գրէ «Ներբող ի Լմայ անապատն» որուն միայն հետեւեալ տողերը ծանօթ են ինձ Հ . Ակինեանէ , որ զանոնք արտադրած է Էջմիածնի 642 (թղ . 126ա) եւ Երեւանի Թ . 408 (թղ . 49ա) մեռադիբներէն .

խարհացոյց մը (հմմտ. Լալայեանց, Յուշ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 886 եւ Կարինեան, Յուշ., Թ. 51) : Նոյն թուականին (1642) հոս կ'աւարտին Եւաղրեսոյ գրութիւնները՝ «Փառք... յանկ եւ գրաւ ածեալ աւարաւցի զսա ի յերկիրս Ամկոյ ի ծովապատ Լիմա, ի հրեշտակակրօն եւ քրովբէմանմ մենաստանս րնդ հոյանեաւ սուրբ Գէորգ զօրավարին ի ՌՂԱ (1642) ամին : Եւ ի կաթողիկոսութեան Տեառն Տէր Փրկապետսին եւ ի յառաջնորդութեան յայս սուրբ մենաստանին Տէր Ստեփաննոս վարդապետին : Ի վայելումն ինձ... սարուկ գրչի Սարգսի... Աստուած ողորմ ի ասացէք աէր Սարգսի, որ ետ զգիրքս յիշատակ ի դուռն սուրբ Կարապետայ Կացու անապատի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն յիշատակարանաց, էջմ. 45) :

Ստոյգ մինչեւ 1646 Ստեփաննոս կը վարէ Լիմի առաջնորդութիւնը : 1647ին Ղուկաս վարդապետ կը յիշուի իրրեւ վանահայր, որուն օրով միաբաններու թիւը քիչ մը նուա-

«Փառք ամօք արարչին երկնի, որ է ինձմոյ ամենայնի,

Զի ապ ծառայից իւրոց զոր խնդրին բաւարով սրտի... Լմայ անուպատ ասեն այս կողոյս որ է զովելի...

Ազգիկ մ'է սորա շինողն ի յազգէն մեծ հայրապետի-

Որ է բոնութեամբ ասեալ կնութիւն գնա տանիկ ազգի...

Սորա զարգարողն տսեմ են երկու լուսաւոր հոգի.

Որ մինն Ներսէս կոչի եւ միւսն Ստեփանոս ասին... (Վերջը)

Ի ամա բնակեալ եղբարքս ժողովեալ ի շորս կողմ աշխարհէ.

Եւ ես յարեմտից մեղաւոր Սարգիս Գլխոյի» :

զած է, բայց կրօնաւորական հոգին դեռ վառ :
«Ի թվին Հայոց ՌՂԶ (1647) : Ձստացող
սուրբ գրոյս զՅոհաննէս կուսակրօն արեղայն
յիշեցէք ի Քրիստոս, որ ետ նորոգել զառա-
քելական եւ զժարգարէական սուրբ գիրքս եւ
եւ յիշատակ Լիմն անապատի ի դուռն սուրբ
Գէորգեա զօրավարին : Արդ մի ոք իշխեսցէ
հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ եկեղեց-
ւոյս, այլ կացցէ յիշատակ ի Լիմն անապա-
տիս, ուր են կրաւնաւորք Մ. աւելի եւ ոչ
սլակաս եւ են միշտ ժրաջան յազաւթս եւ ի
փառարանութիւն Աստուծոյ : Յիշեցէք եւ
զառաջնորդ սուրբ ուխտիս Ստեփաննոս վար-
դապետն¹⁴ եւ այժմուս Ղուկաս հեղահոգի
վարդապետն եւ զայլ միարան սուրբ ուխ-
տիս, զժառայքն եւ զծերունի հայրն զտէր
Մովսէս» (Լալայեանց, Յուց. Հայ. Ձեռ.
Վաստղ., էջ 64—65) : Լիմի նուէր եւ յիշա-
տակ կը արուի 1659ին վերանորոգուած Աս-
տուածաշունչ մը եւ ոսկեղօծ եւ ականակուռ
խաչ մը (Անդ, էջ 27—28) :

Ներսէսի աշակերտ, Ստեփանոսի ըն-
կերակից եւ Լիմի զարգերէն է Մելքիսեթ
Վժանցի, որ զխոցաւ նկատողական եւ նե-
րանձնական կեանքի հետ շատ խելացիօրէն
շարահիւսել զրական գրադումը «Սա ոչ թու-
լացաւ յընթերցմանէ արտաքին գրոց եւ ընդ

¹⁴ Այնպէս կը թուի թէ Ղուկաս Ստեփանոսի օգ-
նական կը արուի, զուցէ անոր ծերութեան կամ բազ-
մադրադութեան պատճառով : 1651ին կը յիշուի Ստե-
փաննոս վարդապետ մը որ Յիպան գիւղի մէջ ջրաղաց
մը զնէ (Հմմտ. Աղգր. Հանդ., 1912, էջ 87) :

բաղմամբան բնթերցմանն, զոր ասնէր եւ խոհայր ցանկ հանապաղ ի տեսական իմաստութիւնն եւ զգործնական առաքինութիւնն եւս բնդ նմին ի մասին բարձեալ տանէր, զի կարգանապատին հաւատար բնդ հասարակաց եղբարցն անպակաս կատարէր, նաեւ զերազոյն իւրն զնոսա ի զիշերի կանխէր յաղօթն եւ ի պապատանս առ Տէրն: . . . Սա բաղմապատիկ ոտուել քան զնոսա երկն եւ աշխատութիւնս կրեաց ի վերայ արտաքին գրոց» (Առ. Դաւ., էջ 395—396):

Մեկքիսէթ¹⁷ Արարատեան գաւառի Վճան զիւղէն էր: Ներսէս Բեղլուի հետ լիմ կուլայ եւ անոր հակողութեան ներքեւ առաքինութեան մէջ, իսկ արտաքին գիտութիւնն ներսէ մէջ ինքնաշխատութեամբ կը զարգանայ: Ներսէս անոր կը շնորհէ վարդապետանքն զաւարան: Ետքէն Մեկքիսէթ լիմէն էջմիածին կ'անցնի Մովսէս Տաթևացի կաթողիկոսի օրով եւ հոս երբ «կանխէր ի դաս եւ ի քարոյ իրրեւ զյորձանս ուղխից եւ հեղեղաց բնթանայր բանն ի բերանոյ նորա» (Անդ): Աշակերտներ զինքը կը շրջապատեն,

¹⁷ Մեկքիսէթի ժամանակակից էր նմանապէս Յովհաննէս զիտուն եւ մտացի եպիսկոպոսը, որ սակայն ժամանակ ժը գեւէն կը խարուի եւ վանքին մէջ կ'ադիլափաղուի մինչեւ զգաստանայր ձեւ ապա եկաց յանապատն լիմայ այլ եւս ոմոս ինչ: Եւ ապա կաթողիկոսն Փիլիպպոս եհան զնա անտի եւ պահէր առ ինքն զի դաս արտացէ: Զայս մեք ուսաք ի գրոյն, զոր Մեկքիսէթն գրեալ է զպատմութիւն նորին. . . » (Զարարիոյ Ստրկապոյի Պատմադրութիւն, Վաղարշապատ 1870, Ա., էջ 79—81. Գ., էջ 32):

սակայն անոնց այնքան շատ օգտակար չի կրնար ըլլալ, վասն զի «անկաւ ի մահի՛ն հիւանդութեան», զոր Լիմի խիստ կեանքէն ժառանգած էր: Դժբախտաբար անկարելի կ'ըլլայ ճարտար բժիշկներու փութացումը եւ Մելքիսեթ կը մեռնի «ի վանս դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի» (Առ. Գաւ., էջ 391—401. հմմտ. եւ Ակիմեան Շ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, էջ 200—207):

Գուցէ Մելքիսեթի ընկերակիցներէն ըլլայ Առաքել վարդապետ, որուն հոգւոյն 1653ին խաչ մը կը կանդնուի. «կանդնեցաւ խաչս բարեխաւս առ Աստուած վասն հոգոյ Առաքել վարդապետին ՌՃԲ (1653), որք հանդիպիք յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք. ամէն» (Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 94):

Այնպէս կը թուի թէ 1661ին արդէն Լիմի առաջնորդութիւնը կը գտնուի «յոզներուն եւ հեղահոգի թորոս վարդապետի» ձեռքը: Ասոր խնդրանքով Զաքարիա կը գրէ Յայսմաւուրք մը.

«... եւ արդ աւարտեցաւ քրիստոսահիմն եւ քաջ նահատակաց եւ մարտիրոսաց հոգիարուխ տառս (Յայսմաւուրք) ի թուականիս Հայոց Ռ եւ ի ժերորդի ի յաստուածապահ կղզիս Լիմն կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգեայ զաւրավարիս որ նման է վերին խորանին: Ի հայրապետութեան սուրբ էջմիածնին տեառն Բարսեղի եւ ի բրնակա-

լութեան Աւսման ազգի Սուլտան Սուլէմանին, որ այժմ տիրէ միահեծան յԸստրմբօլէ մինչեւ ի Կարս Շամիրաղերտին, զոր կայ տառապեալ ազգս Հայոց ի նեղութեան եւ մեղակն ունելով ի Քրիստոս յազատիչն, որ պահէ ազատէ զազգս մեր ի յանաւրինաց բռնութենէ . . . Եւ արդ զրեցաւ Հոգիարարս եւ աստուածազարդ տառս ձեռամբ տխմար զրչի Զաքարիա բազմամեղ եպիսկոպոսի, ի խրնդրոյ բարէմիտ եւ յողներուն եւ հեղահոգի եւ աստուածատէր Թորոս վարդապետին բարեօրի եւ յետ աստեացս յիշատակ բարի յեկեղեցի (°) Հոգւոյ իւրոյ Թորոս վարդապետին եւ ծնաւդաց իւրոյ հաւրն Խօնին, եւ մօրն Թաճիաթուին եւ եղբարցն Լուսիմաքոսին, Խէրիարարին եւ քեռն Գոհար զարդին եւ եղբարս որդուն Խաւնաբապին . . . » (Շատ երկար յիշատակարան մըն է սոցս, որմէ միայն այսքան յառաջրերութիւն կը բաւէ. Քօսեան, Յուլ. Հայ. Զեռ. Արծ. Վարժ. ի Կարին, Թ. (809) Տ. Յայամ., էջ 19—25 անտիպ) :

Լիմի միաբաններու առաքինի կեանքը մեծապէս ազդած է Դաւիթ վարդապետ Բաղիշեցիի վրայ, որ իր համակրանքն ու զոհունակութիւնը յայտնած է Թանկազին նուէրով, ինչպէս իր հետեւեալ տողերէն յայտնի է.

«Նա նուազա Դաւիթ բանի սպասաւորս ի քաղաքէն Բաղիշու (Դաւիթ Բաղիշեցի) եկի ի Լմայ սուրբ անապատս եւ տեսեալ զպայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ զմշտամա-

տոյց աղօթս միեղէն Լղրարց սրբակրօնից վասն որոյ ջերմեռանդ սիրով լցեալ եւ յօժար սրտիւ ետու պատուական սկիհ մի ոսկեղօծ եւ ականակուռ ընդելուզեալ յօրինուածով... : Յիշեցէք ի Քրիստոս զՄեսրոբ վարդապետն , որ լաւ Հարցմունք մի ետ յիշատակ Լմայ սուրբ անապատին... դարձեալ յիշեցէք զՄեսրոբայ վարդապետն եւ զիս զմեղաւորս զԴաւիթ տրուպս եւ զՎարդան վարդապետն , որ ի միասին եկինք ի Լմայ սուրբ անապատս ուխտ : Թժին ՌՃԺԸ» (1669) (Դիւան Ժ. , էջ 56) : Սոյն Դաւթի համար Լիմի մէջ կը կանգնուի խաչ մը «Կանդնեցաւ խաչս բարեխաւս առ Աստուած Բաղիշեցի Դաւիթ վարդապետին եւ ամենայն աշխատողաց յիշեցէք ի Քրիստոս թժ. ՌՃԻԲ» (1673) (Աղղր. Հանդ. , 1912, էջ 94 : Դաւթի մասին համտ. Դիւան Ժ. , թղ. ԼԱ եւ էջ 57—58) :

Լիմի մէջ կը կանգնուին խաչքարեր նաեւ Կիրակոս եւ Նդիա վարդապետներու համար . «Կանդնեցի սուրբ խաչս զերահրաչ բարեխոս առ Աստուած Կիրակոս վարդապետին , յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք. ամէն. թժ. ՌՃԻԴ» (1675) եւ «Կանդնեցաւ սուրբ խաչս զերահրաչ բարեխաւս առ Աստուած Նդիայ վարդապետին . յիշեցէք առ Աստուած , ողորմի ասացէք. ամէն. թժ. ՌՃԼԳ» (1684) (Աղղր. Հանդ. , 1912, էջ 94) :

1687ին¹⁸ Լիմի առաջնորդ կը գտնենք Մինաս վարդապետը։ Այս թուականին Շաշկալտի գիւղի մէջ Մարտիրոս երէց կը գրէ Մաշթոց մը (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. յիշատ., Թ. 1687), իսկ երկու տարի վերջ (1689) «յառաջնորդութեան Լժաւանապատիս Մինաս վարդապետի կ'արտայրէ Աւետարան մը» (Լալայեանց, Յուց. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 973)։ Ծանօթ չէ ո՛րքան առեւն կը տեւէ Մինասի առաջնորդութեան պաշտօնը, դարձեալ թէ ի՞նչ եւ ի՞նչպիսի գործունէութիւն ունեցեր է եւ ո՛վ եղած է կամ եղած են իր յաջորդները¹⁹։ Բաւական ժամանակ վերջ Լիմի վանահայր կ'ընտրուի Յակոբ արքեպ. Տինօյեանց, որուն օրով Լիմ կը գիմէ Յովհաննէս Արդար Մսկացի, որ 25 տարեկանին քահանայ կ'ըլլայ եւ Երուսաղէմ անցնելով հոն՝ Գրիգոր Շղթայակիրէն կը ստանայ Ծայրագոյն վարդապետութիւն։ Պատրիարքիս մահէն յետոյ դառնալով Լիմ՝ «սկսանի գերքան դառաջին տալ դանձն ի խոտարեր վարս

¹⁸ 1680ին Միւրթար Լիմցի կ'ացցելէ Երուսաղէմ (Հրա. Աղաւնունի, Միարանք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմի, էջ 294), անկէ երկու տարի յառաջ 1678ին աւետարան մը «ընծայ եւ նուէր կը տրուի Մ. Գէորգոյ. Հմմտ. Լալայեանց, Յուց. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 1024)։

¹⁹ 1739ին գրուած աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կայ՝

«Եւ կան ի նա երկու կղզի,
Որք անապատ վերականչին
Ուր եւ քաղուժ եղբարք բնակին
Անդին նզնին քան դժարմինք։
(Լալայեանց, Յուց. Վասպ., էջ 1042։)

ճշմարտականս պահօք եւ աղօթիւք» : Լիժի պարտքերը կը շատնան եւ Յովհաննէս Արդար նուիրահաւատքութեամբ կը ջանայ դանձք թեթեւցնել²⁰ ու յետ արդիւնալից դործունէութեան Լիժի մէջ եւ այլուր՝ 1769ին կը մեռնի (Հմմտ. Վարք Յովհաննէս Արդար Մոկացւոյ, Դիւան Ժ., էջ 187—192 եւ անդ, էջ 102—103) : Յովհաննէս չինած է Լիժի դարպասը. «Ի հայրապետութեան Տեառն Սիմէոնի եւ Թումայի եւ յառաջնորդութեան Տեառն Յակոբայ ճգնադպեաց վարդապետին Վանեցւոյ եւ ի թուականութեան Հայոց ՌՄԺԵ (1766) քակեցաւ փայտեղէն ժամատունս եւ շինեցաւ դարպասս ի հիմանց նոր ի նորոյ ձեռամբ Մոկացի Յովհաննէս վարդապետին, որք հանդիպիք միարան եղբարց Աստուած ողորմի ասացէք, զի բազում աշխատանս կրեցին» (Դիւան Ժ., էջ 192 եւ 102. Հմմտ. եւ վերը) : Յովհաննու տապանադիրն է՝ «Կանդնեցաւ սուրբ խաչս վասն փրկութեան հողւոյն Մոկացի Յովհաննէս փրկիստփայն աստուածարան վարդապետին որ զբազում մեծամեծ եկեղեցիս նորոգեաց, նաեւ սուրբ անապատի դարպասն շինեաց թուին ՌՄԺԺ (1770) ձեռամբ Քոթայեցի Սիօն վարդապետին կառուցաւ» (Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 95. Հմմտ. եւ առջեւ) : Յովհաննէսի աշակերտ-

²⁰ Մեծապէս կ'օժանդակէ Բարսեղ վարդապետի նուիրահաւատքութեան (Աղաւնուի Մ. եղ., Միտրանք եւ սցցելուք հայ նքունաղէմի, նքունաղէմ 1929, էջ 51. Հմմտ. եւ էջ 381 իր կեանքը) :

ներէն եղած է Յովհաննէս Լճեցի արեղան, որ 1770ին զրած է Առակաց ժողովածու (Հմմտ. Դիւան ժ., էջ 100)²¹։ Անկէ յառաջ 1721ին Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 474) եւ 1730ին Շարակնոց մը Լիմի կը տրուին ի յիշատակ (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 453) եւ 1785ին²² Նիկողայոս արեղայ կը զրէ Յակոբ Ղրիմեցւոյ տոճարի մեկնութիւնը (Կարմենեան, Յուց. էջմ. Թ. 1996) իսկ 1756ին ընծայ կը տրուի Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 542), որմէ վեց տարի վերջ 1762ին Յովհաննէս քահանայ՝ Մեկնութիւն Սահմանաց կը զրէ (Կար. Յուց. Թ. 1859)։

1763ին Հոկտեմբեր ամսուն Սիմէոն կաթողիկոսի կը ներկայանան Լիմ եւ Կաուց անապատներէն Յակոբ եւ Աստուածատուր վարդապետները եւ կը յայտնեն իրենց յարգանքն ու հպատակութիւնը՝ «որպէս եւ է սովորութիւն Առաջնորդաց զալ յամ յամէ յոտս հայրապետին, մանաւանդ յորժամ հայ-

²¹ Այս տառնները Դանիէլ Նախիջևանցի ժողովարարութեամբ Լիմի մեծապէս նպաստամատոյց կ'ըլլայ (Աղբ. Հանդ., 1912, էջ 87)։

²² Ի Լիմ 1751ին Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի համար կը կանգնուի խաչքար մը՝

«Ով լուսադարձ Նշան փրկչին

Յորժամ երեւիս ի ահեղին

Լուսաւորեա լուսով քոյին

Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին

Որ է նփիրակ Աշխարիանու

Թ՛՛մ. Թ՛՛Մ» (1751)։

(Աղբ. Հանդ., 1912, էջ 94։)

բապեան նոր յԱթոս նստցի եւ առնուլ ի նմանէ վասն վանիցն իւրեանց զառաջնորդական եւ զԺողովարարական կոնդակս» (Դիւան Գ., էջ 22—23) : Կաթողիկոսը զանոնք սիրով կ'ընդունի եւ անոնց կու տայ նպաստ հաւաքելու երկու կոնդակ. մին «ընդհանրական ժողովարարութեան կոնդակ երկոցունցն Անապատից» եւ երկրորդը «Եւս երկոցունցն Հասարակապէս վասն գանձանակաց նոցին, որք ի տեղիս տեղիս ի միասին հաստատուալ զոն» (Անդ, էջ 23) : Նոյն ամսուն Հոկտ. 27ին երկու վարդապետները կը հեռանան Էջմիածնէն առած իրենց վանքերու կամ անապատներու համար տրուած կոնդակները եւ Աղթամարի Թոմաս կաթողիկոսին եւ նուիրակ (Էջմիածնի) Պաղտատարի գրուած թղթերը (Անդ, էջ 23) : Այդ կոնդակները զԺրախոտարար տպագրութեան չեն յանձնուած :

Նոյն տարին իսկ իրենց վերադարձէն յետոյ Լիմի Յակոբ առաջնորդը եւ Կտուցի Առատուածատուր վէժիլը Սիմէոն կաթողիկոսէն թուղթ կը ստանան Կտուց վանքի առաջնորդ Կարապետ վարդապետի համար, որ ոսկեղօծ կնքով կը կնքէր եւ «զեղեցկերանդ ծաղկօք» կը զարդարէր իր գրութիւնները, որոնցմէ մին բռնած էր կաթողիկոսը եւ վերոյիշեալներուն կը գրկէր այժմ զայն : Հայրապետը իր թղթովը զանոնք կը յորդորէ Կարապետ վարդապետը խրատել եւ զինքը ուղղութեան բերել : Այս յորդորն բրած էր Էջմիածնի մէջ ալ, երբ նոյն անձերը հոն կը գտնուէին

(Դիւան Գ. , էջ 105—106) : Սոյն Սիմէոն կաթողիկոս կը գրէ թուղթ մը շատ Լժայ միաբան կարապետ պետն , այժմ իրիջայ էր գրեալ առ սրբազան վեհն , զի զիթլախն իւր բերել տացէ : Բայց սրբազան վեհն ոչինչ գրեաց նմա ի պատասխանի թղթոյն : Այլ պատուիրեաց սմա գրել առ նա եւ զնա միամտեցուցանել վասն իթլախին իւրոյ : Քանզի հանել տալ խոտաացաւ զիթլախն նորին (Դիւան Ը. , էջ 212) :

Այս եւ յաջորդ շրջաններուն շատ մը խաչքարեր կը կանգնուին Լիմի մէջ : Անոնց արձանադրութիւնները յառաջ կը բերենք յօդուածիս ամբողջականութեան համար . Զաէր Արրահամն յիշեցէք ի Քրիստոս . թվ . ԹՄԺԳ (1764) :

Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Ստեփաննոս ծայրադոյն վարդապետին . թվ . ԹՄԺԵ (1766) :

Սուրբ խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Մսկացի Տէր Յոնին . որ է մեծ եղբայր Յովհաննէս վարդապետին . թվ . ԹՄԺԶ (1767) :

Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան հոգւոյ Մարտիրոս վարդապետին Մսկացւոյ . թվ . ԹՄԺԷ (1768) :

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս վասն փրկութեան Տիարպէքրցի Պետրոս վարդապետին ձեռամբ Քօթայեցի Սիօն վարդապետին . թվ . ԹՄԺԸ (1769) :

Սուրբ խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Քօթանցի Սիօն վարդապետին եւ իւր ծնողացն. թվ. ՌՄԻ (1771) :

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխօս առ Աստուած Տէր Կիրակոսին եւ իւր ծնողաց. թվ. ՌՄԻԵ (1776) :

Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան Հոգոյն Պետրոս վարդապետին եւ իւր ծնողացն. թվ. ՌՄԼ (1781) :

Սուրբ խաչս բարեխօս է առ Աստուած փրկութեան Հոգոյն Պետրոս վարդապետին. թվ. ՌՄԼ (1781) :

Սուրբ խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Տէր Աւետիսին եւ իւր եղբայր Ստեփան վարդապետին. թվ. ՌՄԼ (1781) :

Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Աւետիս վարդապետի Հոգոյն. թվ. ՌՄԼԲ (1783) :

Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն չուչեցի Ղազար վարդապետին ուր ծնողաց. թվ. ՌՄԾ (1801) :

Ղուկաս կաթողիկոս ՌՄԼ թուին թղթի մը մէջ կը գրէ Լիմ անապատ թէ՛ Ղազար Շօռօթեցիի կտակէն մաս մըն ալ կ'ուզուի անոր միաբաններուն յատկացնել (Դիւան, Դ., էջ 321) : Նոյն կաթողիկոսը 1792ին առ նուիրակ եւ առաջնորդ Յովսէփ վարդապետ կը ծանուցանէ որ Լիմի համար քանի մը կոնգակ տուած է ժողովարարութեան համար՝ «Երիցս եւ չորիցս այն անապատացն (Լիմի եւ Կաուցի) կոնգակս եմք տուեալ, երբեմն եր-

կուցն ի միասին եւ երբեմն յատուկ յատուկ ,
 զորն ընդհանրական եւ զորն մասնաւորա-
 պէս» (Դիւան Դ. , էջ 611) եւ սակայն այդ
 անապատներու միարանները փոխանակ զո՛ւ
 մնալու «զանխլարար անշափա ձգտին» եւ
 Վարդան անուն վարդապետ մը ժողովարա-
 րութեան հանած են : Այսպէս ըլլալով հան-
 դերձ Ղուկաս կաթողիկոս միայն Յովսէփին
 հաճոյք պատճառելու մտքով թոյլ կու տայ ,
 որ կոնդակ մը կը տրուի Վարդան վարդապե-
 տին , Աժտերխան , Նախիջևան եւ այլուր
 հանդանակութիւններ ընելու եւ փութով ետ
 դառնալու համար : Կաթողիկոսը Յովսէփին
 այն թղթին մէջ կը յայտնէ թէ Լիժի առաջ-
 նորդը Յակոբ իր «զառամական անկարու-
 թեան» համար արդէն անցեալ տարի հրաժա-
 րած ըլլալով վանահայրութենէ , միարաննե-
 րու եւ Վանի իշխաններու համամտութեամբ
 պաշտօնի կը կոչուի անոր «շրայ»ը Միքայէլ
 վարդապետ : Միքայէլին յաջորդն ալ կ'ըլլայ
 հաւանօրէն Վարդան վարդապետը , որուն
 հրաժարումը կը խնդրեն , ինչպէս պիտի տես-
 նենք , միարանները ²³ :

Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռին
 զբաւումի համար ծաղած խնդիրներու ժա-
 մանակ Լիժ անապատի միարանները Դաւիթ
 կաթողիկոսի ընտրութիւնը օրինաւոր կը

²³ 1797ին Էջմիածնին կը հանդիպի եւ ապա Լիժ
 կը վերադառնայ ժողովարար Ներսէս վարդապետ եւ
 ա՛յն՝ անապատականներու եւ Վանեցիներու խնդրան-
 քին վրայ (Դիւան Թ. , էջ 225) :

ճանչնան եւ անոր իրենց որդիական հնազանդութիւնը կը յայտնեն թղթերով, զորոնք Յովհաննէս վարդապետն ու մահտեսի Խաչատուր կը բերեն Էջմիածին: Կաթողիկոսը սիրով կ'ընդունի զանոնք եւ հաճութեամբ թղթերը կը կարգայ ու ՌՄԾ Թուին (1801) Օգոստոսին անոնց թուղթ մը կը գրէ «սիրելի եւ հոգեւոր որդւոց մերոց եւ հարազատ զաւակացդ սրբոյ Աթոռոյս ի Լիմն կոչեցեալ կղզւոջդ յանուն սրբոյն Գէորգայ կառուցեալ կրօնաստանիդ զեռեղելոյ խարանաղեաց կրօնաւորացդ, միանձանց, շնորհունակ վարդապետացդ, համեստակեաց արեղայից եւ այլ աստիճանաւորաց» (Դիւան Զ., էջ 103): Յովհաննէս վարդապետին եւ մահտեսին Խաչատուրին ուրիշ երկու կարեւոր խնդիրներ ալ վստահուած էին:

Անոնք անապատին միաբաններու բուն ցանկութիւնը կը յայտնեն որ՝ Վարդան վարդապետն ալ եւս իրենց առաջնորդութիւն չընէ, որովհետեւ անհաշիւ զործունէութեամբն անապատին պարտքը չափազանց ծանրացուցած է: Կաթողիկոսը անոնց կամքը կը կատարէ, միանգամայն զխաւ տալով որ անոր պարտքերը կարծուածին չափ մեծ ու անհաշիւ չեն եւ կը յորդորէ Վարդանին տեղ յարմար վանահայր կամ վէճիլ մը ընտրել, իսկ զանիկա Էջմիածնի միաբաններու դասին մէջ կ'առնու (Անդ, էջ 104. հմմտ. անդ եւ էջ 200): Անոնց երկրորդ խնդիրքն է՝ զարձեալ կոնդակ ընդունիլ նուիրահաւա-

քութեան համար: Կաթողիկոսը ասոր ալ պատրաստակամութիւն կը ցուցնէ, բայց կը յորդորէ որ «Ժողովարար վարդապետ քննարանաւ համեմատ եւ բարեբարոյք լինիցին եւ ոչ անյարժարք» (Անդ, էջ 104):

Լիմ անապատի պատուիրակները էջմիածնէն՝ անապատ կը դառնան: Վանահայր կ'ընտրուի «Հանճարաւատն» վարդապետ Անանիա, որ 1801 Գիւտ խաչի տօնին Դաւիթ Կաթողիկոսէն²⁴ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի եւ յանձնարարական թղթով ու Ժողովարարութեան կոնդակով Լիմ կու գայ: Կաթողիկոսն իր թղթին մէջ կը յորդորէ «Ըստ օգտակար պատուիրանացս յօժարամիտ հնազանդութեամբ կալով ընդ ձեռամբ արժանապատիւ առաջնորդիդ ձերոյ արի եւ Ժիր լիջիք ի հանդէս հոգեւոր կրօնից եւ պաշտաման ձերոյ»²⁵ (Անդ, էջ 128—130): Լիմի տրուած կոնդակին Ժողովարարութենէն (Կաթողիկոսին կամքին համեմատ) Կոուց անապատի գաւթին շինութեան ծախսն ալ սէտք էր հոգացուիլ (Անդ, էջ 132):

Անանիա առաջնորդն երկար պաշտօնավարութիւն կ'ունենայ: Երբ կը մեռնի իր դամբանարանին վրայ կը դրուի՝

²⁴ Դաւիթ Կաթողիկոս իր առ Գեօրգիոյ գրած (1802ին) թղթին մէջ յիշատակութիւն կ'ընէ թէ Աւետիք Նուիրակին արժաթեայ սկիւճ մը (մէջը ոսկեջրուած) կը յանձնուի «Հառանելի ի Լիմ անապատն» (Անդ, էջ 622):

²⁵ Դաւիթ գարձեալ Վարդանի պարտքին կ'անդրադանայ եւ կ'ըսէ թէ եպիսկոպոսներու առջեւ «խոսեցուցանել» տուած է Վարդան ու Անանիա վարդապետները եւ թէ արդիւնքը վերջինէն կ'իմանան (Անդ):

«Ով լուսադարդ Նշան փրկչական,
 Յորժամ երևիս ի ահեղին
 Բարեխօսեա առ Միածին,
 Լուսաւորեա լուսով քոյին
 Ի Տէր Հանդուցեալ Անանիա
 Եպիսկոպոսին թվ. ՌՄԿԹ» (1820) :

(Աղբ. Հանդ., 1912, էջ 95.)

Սոյն Անանիայի օրով (1812ին) Ակընցի
 Յակոբ վարդապետի ձեռքով աւետարան մը
 կը տրուի Լիմի (Լալայեանց, Յույ. հայ.
 Ձեռ. Վասպ., էջ 1000), որուն առաջնոր-
 դութիւնը կը յանձնուի Յարութիւն արքե-
 պիսկոպոսին, որ 1826ին կը մեռնի : Իր դամ-
 բանագիրն է՝

«Ով լուսադարդ Նշան Փրկչին,
 Յորժամ երևիս ի ահեղին
 Լուսաւորեա լուսով քոյին
 Առաջնորդ Յարութիւն արքեպիսկոպոսին
 թվ. ՌՄ ՀԵ» (1826) :

(Աղբ. Հանդ., 1912, էջ 96.)

1829ին Լիմի մէջ Սիմէոն նուիրակի հա-
 մար կը կանգնուի խաչքար մը՝ «Սուրբ խաչս
 բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան
 հոգւոյ Հնդկայ Բարեխացւոց նուիրակ Սի-
 մէոն բաղմարդիւն վարդապետին թվ. ՌՄ ՀԸ»
 (Աղբ. Հանդ., 1912, էջ 96) :

Այս եւ յաջորդ մերձաւոր շրջաններէն
 կան խաչքարերու հետեւեալ արձանագրու-
 թիւները՝

«Սուրբ խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան հոգւոյ ըմպարկերացի Մարտիրոս վարդապետին, որ փոխեցաւ առ Աստուած թվին . ՌՄ ՀԶ» (1837, անդ, էջ 96) :

«Յաչս բարեխօս է առ Աստուած Վարդան Լախակոպոսին եւ իւր ծնողաց թվ . ՌՄԴ» (1841, անդ, էջ 96) :

«Յաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն հանդուցեալ Բերկրեցի ծերունի Յակոբ վարդապետին, որ աստ եղեալ կայ ի շիրմիս 1851» (Անդ, էջ 96) :

«Կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխօս առ Աստուած վասն փրկութեան հոգոյ Պօլսեցի Ստեփաննոս վարդապետին եւ իւր ծնողացն, որ է Լուսարար սրբոյս անապատիս թվ . ՌՅԵ» (1856, անդ, էջ 96) :

«Սիմէոն վարդապետ թվ . ՌՅԻ» (1871, անդ, էջ 96) :

«Յամի Տեառն 1877

Սուրբ աստուածամուխ եւ զէն կենսակիր
Ով անեղակիրդ սուրբ խաչ փրկչակիր
Զօրավիրդ յաղթող հոգոյս թշուառի
Դու հանդիսացիր յահեղ ատենի
Վանցի Աւետիք հէզիս վարդապետի
Որ թաղեալ զնիմ ի յայսմ տապանի» :

(Անդ, էջ 96) :

Հոս կը յաւելում եւ այս անթուակիր արձանագրութիւնը՝ «Յիշեալ զիս Տէր ողորմութեամբ քով . Յաչատուր հարապետ (կամ հէրպէտ) Մոկացի կանգնեցի սուրբ խաչս

բարեխօս առ Աստուած վասն փրկութեան հոգոյ եւ ծնողաց իմոց Տէր Եսայանէսին, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս» (Անդ, էջ 97) :

ԺԹ. դարու մէջ Լիմի նշանաւոր առաջնորդներէն կ'ըլլան Գարրիէլ Լպիսկոպոս Շիրոյեան, Մարտիրոս փարպապեա, Եակոբ Թօփուզեան եւ Պօղոս Լպիսկոպոս Մելիքեան ²⁶, որոնց մասին համառօտ : Գարրիէլ Լպիսկոպոս Շիրոյեան Վանի ժողովուրդին թախանձանքներու գիջանելով կը ստանձնէ Վասպուրականի առաջնորդութիւնը ²⁷ եւ բարւոք պաշտօնավարութենէ յետոյ 1858ին կը մեռնի ²⁸ (Արծաթի Վասպուրականի, 1858, էջ 34—38) : Շիրոյեանի յաջորդն է Եակոբ Թօփուզեան Լպիսկոպոսը 1847էն սկսեալ ²⁹, որ գրած է Երզնրացի մեկնութիւն եւ Լիմի

²⁶ 1847ին Եովհաննէս արեղոյ կ'աջապրէ ի Լիմ Ս. Անտոնի փարբը եւ Ռսիան 1851ին կը գրէ Քարոյ մեծի պահոց (Քսեան Է. Յ., Ձեռագրաց Յուշ. Արծնեան վարժարանի, տնտիպ. ի Հաւարժան յիշատ. Է. Ն. Ակիբեանի Թ. 856 եւ 845) :

²⁷ Իրմէ յառաջ Վանի եւ Վաղարշի առաջնորդ էր Մովսէս Լիմցին (Հմմտ. Աղզը. Հանդ., 1911, էջ 74) :

²⁸ Ժամանակ մը Լիմ տնցուցած է Պետրոս Պիւպիւլ որ 1858ին Աղթամար կաթողիկոս կ'ըլլայ եւ զժրարիտ փերջ կ'ունենայ (Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 1200. Է. Ն. Ակիբեան, Գաւազանապիրք կաթ. Աղթամարոյ, էջ 180—185, որ եւ տեսնել Գարրիէլ Շիրոյեանի մասին, էջ 175—180 եւ Բիւզ. 1904, Թ. 2304) :

²⁹ Հմմտ. իր մասին Աղաւնուների Մ. Լպ., Միտրանք եւ այցելութիւն հոյ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1929, էջ 317, որք էջ 212' կը յիշուի Լիմի միտրան Կիւրեղ Վ. Պահլաւեան, որ յողումածաղիք եղած է Միտանքի եւ էջ 472' Սիմէոն Աղաւկերացի, որ ուսուցիչ կ'ըլլայ Երուսաղէմի մէջ :

առաջնորդներու գործերն ու կզդիին մէջ
Հանդիպած կարեւոր իրադարձութիւնները
(Հայապատում, էջ 137) եւ կը մեռնի 1877ին .

«Սուրբ խաչս բարեխօս է առ Աստուած
Վասն փրկութեան հոգոյն Լմա սուրբ անա-
պատի առաջնորդ երանաշնորհ Յակոբ ծայ-
րադոյն բարունապետին եւ դասաւոր հսկա-
րին Թափուղեան ՌՅԻԶ (1877) ծնունդ յամի
Տեասն 1800, մեռանի 1877» (Ազգր. Հանդ.,
1912, էջ 96—97) ³⁰ : Թափուղեանի օրով իր
մասին խօսիլ կու տայ Մշեցիին Մկրտիչ
(Արեւելք, 1901, Թ. 4781) եւ Ղեւոնդ Փիր-
զալէմեան, «Նօտարք» ի հեղինակը Լիմի
կ'անդամակցի (Հմմտ. Նօտարք, էջ 207) :
Վերջնոյս տեղեկութեան համեմատ 1882ին
Լիմի մէջ կային գրեթէ 50 միաբան ³¹ :

«Այս անապատ յիսունի մօտ միաբան
Բարուն, դպիր, աղօթաւոր մարդիկ կան
Ունին սոքա սովորութիւն սեպհական
Յօրն ուի կանոն սաղմօս տակ անխափան» :
(Զորս Ընկերք, Թիֆլիզ 1882, էջ 17) :

³⁰ Քիթաղչի Մարգար Թափուղեանի կը գրկէ
Մեքսոյեան յերականութիւն ժը (Այվաղեան, Շարք
Հայ կենսագրութեանց, էջ 153) եւ 1867ին Լիմի գոր-
ծակաւոր Անանիա վարդապետ Ազգային խառն ժողով-
քին կը յանձնարարէ Լիմի յանձնել՝ Տէր Յուսկան
որդւոյ, Ականից Ս. Գէորգի, Արծուարեր Ս. Աս-
տուածմանին, Մեծափայ եւ Կենարեր վանքերու հոգա-
տարութիւնը (Մասիս, 1867, ԺԶ. տարի, Թ. 813) :

³¹ 1884ին «Արեւելք»ի մէջ անունով կը յիշուին
12 միաբաններ (անդ, Թ. 214) : — Լիմի միաբաններէն
երեմիա Մարգիսեան 1868ին Մոփայ եպիսկոպոս կը
մեռնողորսի. Հմմտ. Աղաւնունի Միաբանք եւ այցե-
լուք Հայ երուսաղէմի, էջ 138 :

1883ին Պօղոս Լախիկոպոս վանահայրը
կը կառուցանէ ի Լիմ յարմար շէնք մը եւ
15 աշակերտ կը հաւաքէ հոն³² (Արձագանք,
1883, էջ 73 եւ Շէրենց, Սրբափայեր, էջ 78.
Պօղոսի մասին հմմտ. գեո Արձագանք, 1884,
էջ 102. Արեւելք, 1891, Թ. 2292. Փունջ,
1876, Թ. 1088 եւ 1101) :

³² 1848ին եւ 1896ին Լիմ Բիւրտերու Թաւանում-
ներու կ'ենթարկուի (Շէրենց, Սրբափայեր, էջ 73) :
1898ին Լիմի վիճակը շատ անդաճացուցիչ էր հակառակ
Թեմին մէջ գտնուած 16 գիւղերուն եւ բերրի հողե-
րուն, այնպէս որ չէր կրնար ինքզինքն ապրեցնել եւ
վանականներու մէջ գժառութիւններ կային : Եռօնէփ
եղ. փոխ վանահայրը կը յաջողի երկպառակութիւնը
զազրեցնել եւ նիւթական վիճակը քիչ մը բարւոյնել
(Արարատ, 1898, էջ 400. Բիւզ., 1901, Թ. 1599 եւ
այլուր) : 1900ին վանահայր էր Սահակ Բաղրեւանդեան
(Արեւելք, 1901, Թ. 4774 եւ Բիւզանդիոն, 1904,
Թ. 2430) որ Վանի առաջնորդ ըլլալէն յետոյ Լիմ կը
փարէ Թաղէոս Վ. Տեսեսեանի մեաքով (Երամեան Հ.,
Յուշարձան Վան-Վանապուրականի, Բ., էջ 26, 38—39.
Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 5065 եւ 2322 եւ 2472. Արեւելք,
1904, Թ. 2430 եւն) : Բայց վանքին դրութիւնն արդա-
հատանքի արժանի էր (Արեւելք, 1901, Թ. 4781 եւ Բիւ-
զանդիոն, 1901, Թ. 1416. հմմտ. նաեւ Արեւելք, 1901,
Թ. 4785) : 1907ին ծովամայն կ'ըլլայ Լիմի ժիւղան
Մեսրոպ վարդապետ. «Աստ հանդիմն ոսկերք սուրբ
հօրն Մեսրոպայ իմ քաջ վարդապետին հայրենեօք յԱկ-
նայ, վարուքն անրիժ, յուսով հաստատուն, սակս դոր-
ծոց վանուց եղև ծովամայն 1907» (Աղղը. Հանդ.,
1912, էջ 97) : 1911ին Լիմի առաջնորդ էր Եովհաննէս
Վրդ. որ Գնունիի Լիմի մասին գրած աննպաստ յո-
գուածին զէմ կ'արտայայտուի (Աշխատանք, 1930,
Թ. 34 եւ 38) : Այս տարւոյն Լիմ (զոր Թուրքերը Երշիշ
Մանասթըրի եւ Բիւրտերը, Տէրէ Սեպէն կ'անուանեն)
ունէր 8 ժիւղան (Բիւզանդիոն, 1911, Թ. 4366) : Հա-
մեքոպական պատերազմին Լիմ անապատը կը կո-
ղոպտուի եւ կ'աւերուի, իսկ մեծագործները կը ցրուին,
ինչպէս իր վանահայրը Եովհաննէս Հիւսեան կը հա-
ւատէ (Արարատ, 1915, էջ 863—864) :

Լիմ անապատը բաղձանդամ միաբանութիւն ունեցաւ: Թէեւ անոր անդամներն իրենք զիրենք ամէն հաճոյքէ հրաժարելու պարտաւորած էին եւ քիչով զոհանալու կամքն ունէին, սակայն կողին չէր կարող այդ սակաւն ալ հայթայթել: Ուստի հարկ եղաւ նիւթականի վրայ լրջօրէն խորհիլ, տարածուիլ եւ խնդրելու անդամ ելլել: Բարերաստօրէն Լիմի անապատականներն իրենց անբասիր կեանքովը մեծ համբաւ չահած էին եւ զանոնք զնահատող Հայութիւնն առատօրէն իր նիւթական եւ նմանապէս բարոյական օժանդակութիւնը մատոյց:

Լիմ կրնար տրամադրութեան ընել 16 զիւղերու վրայ (Արարատ, 1898, էջ 400): Անոր կը վերաբերէին Զանիկ կամ Ճանիկ, Տառապէք, Նորչէն, Հատըռ, Նորավանց, Գոմս, Շահկէլտի կամ Շահկեալտի, Խժիկ, Համուկ, Բերդարիպ (Արձագանք, 1882, էջ 312—313): Անոր գերիշխանութեան ներքեւ էին Տիրամօր, Աստուածածնի եւ Էջմիածնի Ս. Սահակի վանքերը (Միրախօրեան, Նկարադրական ուղեւորութիւն, Կ.Պոլիս, էջ 280 եւ Արեւելք, 1901, Թ. 4785): Իսկ ինքը Էջմիածնի կաթողիկոսութեան Էնթակոյ էր եւ Կտուց անապատի հետ ընդհանրապէս լաւ յարաբերութեան մէջ: Ունէր ընդարձակ հողեր, դաշտեր, անտառներ, այգի մը եւ չորս ջրղացք ու խանութներ վանի մէջ եւ այլուր: Բաց աստի կ'օգտուէր

այլ եւ այլ (կաթի, սոսկի, կողոպուտի) տուրքերէ (Ազգ. Հանդ., 1912, էջ 91—92 եւ Շէրենց, Սրբափայեր, էջ 78. Բիւզանդիոն, 1911, Թ. 4366—4368, Փորձ, 1879, IV, էջ 62—63 եւ Ազատամարտ, 1910, Թ. 369) :

Աւստաղնացութեան օրերուն մերձաւոր ժողովուրդը իր լուսման կը թողուր Լիմի, իսկ հետաւոր ժողովուրդը իր նուէրն ու օգնութիւնը կը դրկէր, երբ նուիրակներն ու ժողովարարները կաթողիկոսական կոնդակներով անոր կը ներկայանային :

Դժբախտաբար Լիմ եւ Կտուց անապատները պետական ծանր տուրքերու ենթարկուած էին, այս է տարեկան կղզի գլուխ 1000 դրուշի, որ սակայն 2000ի եւս ստէպ կը բարձրանար եւ որովհետեւ այդ գումարները քովէ քով բերելն այնքան դիւրին չէր, շատ ստէպ վանահայրները տանջանքներու կը դատապարտուէին եւ կամ իրենց պաշտօններէն կը զրկուէին իրրեւ հետաօգներ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 155—156) : Բաց աստի, ինչպէս տեսանք, Լիմ շատ անգամ թալանումներու ենթարկուած էր եւ դրամ հարկաւոր էր աւերներն ու փնասները շտկելու համար :

Լիմ եղած է անապատ եւ իր միաբաններն իրենց գլխաւոր գործն բրած են հողւոյ փրկութիւնը, այս պատճառով ալ անոնք տղային կեանքով եւ դրականութեամբ այնքան չեն հետաքրքրուած, թէպէտ եղած են ուժանք,

որոնք շատ լաւ հասկցեր են եւ իրարու օգտ-
կած ներանձնական ու գրական կեանքերը
եւ հետեւած մեծ Անապատի ծրագրին³²
(Հմմտ. Ակինեան Հ. Ն. , Մովսէս Տաթևացի
Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը ,
Վիեննա 1936 , էջ 189) :

Լիմի անապատականները կարծես մշտա-
տեւ իրենց աչքին առջեւն ունէին Եղիշէ վար-
դապետի ընծայուած «Բան խրատու յաղաղս
միանձանց» ճառը (Հմմտ. նոյնին տպագրու-
թիւնք ի Կ. Պոլիս եւ Վենետիկ) եւ կը ձգտէին
հին միանձնեւրու շաւիղներու վրայէն ան-
շեղ ու անսայթաք ընթանալ : Պատգիւ «Մար-
դիկ որ են ի մարմնի եւ կամօք ետուն
զանձինս իւրեանց յաստուածոյաշտութիւն» ,
մարդիկ , որոնք կը թողուն տուն ու տեղ ,
հայր ու մայր կամ կին եւ որդի եւ կը քա-
շուէին Լիմի մէջ՝ հոն ապահովելու համար
իրենց սրտին սրբութիւնը :

Հ. Սարգիսեան Լիմի ու Կաուցի անա-
պատականներու կեանքը շատ լաւ կը նկա-
րագրէ՝ (Հմմտ. նաեւ Ինճիճեան , Նոր Հա-
յաստան , էջ 155. Գեղունի 1905 , էջ 69 ,
Էփրիկեան Հ. Ս. , Բնաշխարհիկ բառարան ,
էջ 100 (Բ.) եւ «Արձագանք» , 1882 , էջ 312—
313. նաեւ՝ Բաֆֆի , Կայծեր , Ա. հար. ,

³² Լիմի մէջ կային 300 մեռադիր եւ 3000 տպա-
գիր գրքեր (Արարտ , 1898 , էջ 400 եւ 1915 , էջ 861) :
Ձեռագիրներու մէկ մասին ցուցակադրութիւնն բրած
է Լալայեանց , Հմմտ. Յուլ. Հայ. Ձեռ. Վասպ. , Թիֆ-
լիս 1915 , Մանոթէ՝ Վարդան Լիւնցի առակադիրը .
Հմմտ. ի մէջ այլոց Տաշեան , Մայր ցուցակ , էջ 480 :

էջ 173—215, ուր թէեւ յատկապէս Կառուցի վրայ կը ծանրանայ, սակայն իր խօսքերը նաեւ Լիմի շուրջ կը դառնան եւ անապատական կեանքի մասին աննպատակ են) «Եկեղեցիք»²⁴ կղզեացի նորաշէն են, որ աւելի քան զերկերիւր ամաց, եւ տաճարաւորք երկօքեան եւ նմանաձեւք իրերաց... խաչվառք խորանացն սակեղօժք եւ փառահեղք եւ ամենայն սպասք մաքուրք եւ վայելուչք եւ կարգաստուածային պաշտամանցն անթերի եւ անխափան, նաեւ առաւելութեամբ իսկ, զորոյ գնման չէ ուրեւ տեսանելի Հայաստան աշխարհի: Կարգ սաղմոսերգութեանցն որպէս կարգեալ սահմանեցաւ ի նախնեաց ի սոսա կատարի անթերի, եօթնիցս յաւուրն պաշտել անխափան զժամերգութիւն եւ զութ կանոն սաղմոսացն բաժանեալ ի նոսա, իսկ յուրբաթու ինն կանոն եւ զղիշերային հսկմունսն տէրունական տօնից ըստ ցուցակին անխափան կատարեալ առանց իրիք նուազութեան եւ անձանձրոյթ: Եւ ըստ յաւելեալ սակաւ ժամուց առ երկարաձիղ ժամերգութեան առանձնանան ի սենեակս իւրաքանչիւր յընթերցումն հոգեւոր մատենից» (Տեղադրութիւնք, էջ 278): Ապա նոյն անձը կ'աւանդէ թէ՛ Լիմի միաբանները զքօնելու համար միայն շատ կարճ ժամանակ մը պարտէզ կ'ելլէին: Անոնց արդիւուած էր բնակարանէն դուրս այլուր

²⁴ Լիմի եկեղեցին կը պահուին Ս. Գէորգի եւ Ս. Սահակ Պարթևի մասունքներէն (Բիզանդիոն, 1911, Թ. 4368):

երկարատեւ գեղերումը : Անոնց մէջ քիչ չէին անհատներ , որոնք անգամ մը ինքզինքնին կղզիին կամաւոր կալանաւորեալներ հռչակած , այն տեղ ապրած ու հոն մեռած էին առանց դիմացի երկրին հոգին վրայ սաք կոխելու :

Լիմի անդամները շատ ժուժկալ եւ գրկուած կ'ապրէին . կ'ըսէին երբեմնի միանձնեւորու հետ չի խաւարային ժամու գիտաւարային կերակուրս խաւարային մարմնոյս տաքսէք» (Բան խրատու Եղիշէի վարդապետի յաղագս միանձանց , Կ . Պոլիս 1871 , էջ 127) : Հրաժարած էին մսեղէնէ եւ ըմպելիներէ : Կանանչեղէնով եւ ջրով կը զոհանային : Օրուան ընթացքին միայն մէկ անգամ սեղանատուն կը համախմբուէն նաշելու համար եւ այդ ժամանակն ալ իրենց միտքը պէտք էր նիւթականէն հեռու ըլլալ եւ ուշադիր այն ընթերցումէն , որ իրենցմէ մէկը բարձրածոյն կը կարդար : Ոմանք աւելի խիստ մեռուցման հետամուտ ըլլալով հասարակաց այդ չորարեկ նաշին անգամ չէին մասնակցիր :

Լիմի միտքանները մահնակալ եւ փափուկ անկողին չէին նանչնար : Կա'մ գետնի կամ շատ շատ փսեաթի վրայ կը ննջէին : Այս նրատնաւով խոնաւութենէն եւ պապութենէն յոգացաւ կը ժառանգէին : Անոնց զգեստը խոշոր , անպանդըճ եւ ցփսեայ էր : Ոմանք հոգիւ երկու ձեռք ներմկեղէն ունէին :

Եւայի աղջիկներու մուտքը Լիմ անա-

պատի մէջ խստիւ արգիւումած էր: Նոյն իսկ հետամուտ անմօրուս պատանիները հոն չէին կրնար մտնել: Անոնք պէտք էին կղզիին դիմաց դանուսդ «Դրսի տան» մէջ մնալ մինչեւ որ անոնց կզակը մաղով պատուէր: Ապա կը մտնէին կղզին, ուր երիցաղոյններու առաջնորդութեան տակ կրօնաւորական կեանքի սկզբունքները կը սորվէին և ժամատացութեան, գիտութեան ու զբոսաշրջութեան արուեստին մէջ կը հրահանգուէին:

2.

ԿՏՈՒՅ ԱՆՇՊԱՏԸ

ա. ԿՏՈՒՅ ԿՂԱՒՆ

Բզնունեաց ծովի երկրորդ կղզին է Կաուց, որ Լիմէն շատ պզտիկ է և ունի մէկուկէս վերստ երկայնութիւն և կէս վերստ լայնութիւն: Վան քաղաքէն չորս ժամ հեռու է: Կը դանուի Վանի արեւմտեան-հիւսիսային կողմը, Ամենաշատի գիմաց: Երբեմն իբրեւ թէ շարունակութիւնն եղած իր հանդէպ դանուսդ թերակղզիին, իսկ այժմ բոլորովին բաժնուած ջրանցքով մը, որ երկու երեք մարդաշատի խորութիւն ունի (Արձագանք, 1882, էջ 313): Կը կարծուի թէ կղզիիս ցամաքէն այս բաժանումը տեղի ունեցած բլլալու է 1810ին, որ սակայն սխալ է, վասն զի Վանայ ժամանակագրութիւնը կը

դրէ «Յամբի ՌՃԿԲ» (1713) նորոգեցաւ Կառւոյ ՄԻՎԱՊԱՏ անապատն Ս. Կարապետու սրբատաշ վիմօք» (Հանդ. Ամս., 1888, էջ 196-հմմտ. եւ վարր) :

Կառւոյ նման է Աղթամարի : Ապաստաժուա՝ սահայն «բաւականին հարթ տարածութեան վրայ ունի հարթավայրեր, որոնց մի մասում, որպէս վարեյահողերի, ցանում են հացահատիկներ եւ այլ հունտեր եւ մի մասումն են խնամքով պատրաստուած մեծ եւ փոքր պարտէզներ, բանջարանոցներ, որթատունկ բարունակներ՝ յատկացուած այս եւ այն վարդապետի եւ մոնթի որպէս իրանց աշխատութեան արդիւնքն» (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 72) : Կառւոյի մէջ եւս կը գտնուին մեծ թուով նշենիներ :

Հաւանօրէն կզգիս իր անունը կը պարտի Կառւոյի նման ունեցող իր արտաքին ձեւին ու տեսքին, թէ եւ բարեպաշտիկ աւանդութիւնը անոր անուանակոչութիւնը գէպքի մը կապած է, ինչպէս պիտի տեսնուի քիչ վերջ :

Բ. ԿՏՈՒՅ ԱՆԱՊԱՏԻ ՆԿԱՐԱԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կառւոյ կզգիին վրայ կը գտնուի համանուն անապատը, — եկեղեցւոյն անունով կոչուած նմանապէս Ս. Կարապետի անապատ կամ վանք — որ երկար դարեր գիմանալով հասած էր մինչեւ մեր օրերը, թէպէտ յաճախ արտաքին ու ներքին փոթորիկներ ուղեր են անոր կամարները խորտակել :

Կառուց անապատը բաղկացած է տաճարէ մը , գաւիթէ մը , դարպասէ մը եւ բազմաթիւ մութ ու խաւարչախն սենեակներէ եւ «Երսի տուն» քառանկէն , որ լնին հարաւային ափին (կղզիին գիմացը) կը գտնուի :

Տաճարը , ուր կը պահուին Ս . Կարապետի մասունքներէն (Սարգիսեան , Տեղագրութիւնք , էջ 278) անուանուած է Ս . Կարապետ , նաեւ Ս . Խաչ , ինչպէս ձեռագիրներու յիշատակարանները կը հաւատեն : Սեղանը նուիրուած է Աստուածամօր , իսկ աջակողմեան խորանը Ս . Կարապետի եւ ձախակողմեանը Ս . Ստեփանոս Նախափկայի : Տաճարը քառանկիւն է եւ ունի երկու՝ ամբողջական ու վեց՝ կիսասիւններ , որոնց վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարներ՝ իրենց վրայ կրելով ութանկիւնի զմբէթը , որ կոնաձեւ կաթուղիկէով պսակուած է : Արձանագրութիւն մը կը պատմէ՝ «Յիշեցէք Բաղշէցի վարպետ զմահաւոր անարժան Խաչխաթարն , եկն ի սուրբ անապատն շինեց զեկեղեցին զումբէթով , բնաւ հախ շտաաւ , բաշխեաց սուրբ Կարապետու յիշատակ իւր հոգւոյն եւ ծնողացն Յովանիսին , Զմբութին , Մընուկին եւ Սահակին թվ . ՌՃԿԲ» (1713) ¹ :

Տաճարին սիւները քառակուսի են , պարզ եւ առանց խարխախի : Խոյակներն անպաճոյճ :

¹ Այդ թուականէն է եւ այս արձանագրութիւնը՝ «Բաղշէցի Մարգսէ Խաչխաթարն զկազմողս յիշեցէք ի Բրթառոս ՌՃԿԲ» (Ազգր . Հանդ . , 1911 , էջ 94) :

Կողակը բռնորակածեւ է, կամարակապ եւ պայտածեւ կամարով: Տաճարին պատերը երբեմն դարդարուն էին պատկերներով: Լուսաւորուած է հինգ եւ փոքր պատուհաններով:

Տաճարին դուռը կը բացուի դէպ ի դաւիթ եւ դարդարուած է քանդակներով ու նկարներով: Անոր կամարակալ քարին վրայ դրուած է սա արձանադրութիւնը՝ «Շնորհօք ամենակալին եւ ամենազօր աջօջն անեղին շինեցաւ սուրբ տաճարս որ յանուն սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Ստեփանոսի ի թմին Հայոց ՌՃԿԱ (1712) եւ ի հայրապետութեան Աղեքսանդրի եւ առաջնորդութեան Սիմէոն արհիեպիսկոպոսին, որ Մ. ամ ծառայեաց սուրբ անապատիս եւ կարողութեամբն Աստուծոյ շինեաց սուրբ տաճարս, որ մէկ քար երկու ոսկի եղաւ եւ է. ամ ի հալածանս եկաց վասն ահի պարտաւէրացն եւ եկեալ աստ վախճանեցաւ, զոր Տէր Քրիստոս զնա ընդ Յոհանու Ռսկերերանին դատաւրեացէ, մանաւանդ երեմիա հօրն: Եւ դարձեալ ծաղկեցաւ դուռս յոյժ դարմանալի դեղեցկայարմար ծաղկօք դովելի կարողութեամբն սրբոյն Կարապետի՝ նկարեալ ձեռամբ Մարտիրոս վարդապետին»:

Տաճարին դրան երկու կողմերը՝ դարպասի մէջ, կը գտնուին երկու խորաններ՝ նուիրուած Ս. Յակոբի եւ սուրբ Մինասի: Առաջնոյն առջեւ թաղուած են Սիմէոն արքեպիսկոպոս եւ երեմիա եպիսկոպոս:

Դարպասը քառանկիւն շինութիւն մըն է եւ ունի չորս քառանկիւն պարզ սիւներ ու նոյնպիսի որմնասիւններ, որոնց վրայ կը բոլորուին պայտածեւ կամարները: Օժտուած է ինը փոքրիկ եւ նեղկեկ լուսամուտներով: Դարպասին հիւսիսային պատին մէջէն դուռ մը կը բացուի դէպի թաղակապ պղտիկ մատուռ մը², որ սեղան մը ունի — նուիրուած Հրեշտակապետներու: Բսկ դարպասին արեւմտեան դրան երկու կողմերը կը բարձրանան երկու քառակուսի սիւններ, որոնց վրայ կը հանդէի դանդակատունը, որ դմբէթին տակ Քրիստոսի Համբարձման նուիրուած վէմքար մը ունի:

Վանքին արեւմտեան—հիւսիսային կողմը կը դանուին հին խուցերը, իսկ երկար նորբանցքի երկու կողմը դասաւորուած են սենեակները, ցած, կիսամութ ու խոնաւ³: Սենեակներէն շատերուն պատուհանները դէպի նորանցք բացուած են, որպէս զի միարանները արտաքին պատուհաններէ աշխարհի սնոտիներու շնային ու անոնցմէ հրապոյր շատանան ունայնութիւններու կրկին դառնալու:

Բայց եկեղեցւոյ արեւելեան կողմը շինուած է մեծ եւ կաշաւորուած սենեակ մը պատուաւոր հիւրերու ընդունելութեան հա-

² Այս տեղ կը պահուէին տնտգասին ձեռագիր մատեանները:

³ Բայց եւ այնպէս աւելի կոկիկ եւ բնդարձակ քան Լիմի սենեակները (Արեւելք, 1901, Թ. 4785):

մար, իսկ հարաւային կողմը կառուցուած է վանահօր բնակարանը⁴ :

Կառուց կղզիի դիմացը կը գտնուէր անապատին «Դրսի տուն» ըսուած շէնքը, ուր կային քանի մը սենեակներ, եկեղեցի մը, սղոթիկ դպրոց մը, շտեմարան ու գոմ : Դրսի տունը շինուած է ցամաքամասի հետ յարաբերութիւնները դիւրացնելու եւ նորամուտ՝ մանաւանդ դեռ փոքրիկ ու ծաղկաւոր թէկնածուներու բնդունելութեան, բնակութեան եւ կրթութեան համար :

Գ. ԿՏՈՒՅ ԱՆԱՊԱՏԻ ՀԻՄՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աւանդութեան համեմատ, որ 1700 թուին գրուած կոնդակի մը մէջ եւս կը յիշուի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է Կառուց անապատի հիմնադիրը : Կը պատմուի թէ՛ Ս. Գրիգոր Հոռմէն վերադարձին իր հետ կը բերէ Կենաց փայտէն մաս մը եւ եօթը սուրբերու նշխարներ : Կը հասնի Կառուց կղզին եւ ահա կը լսէ ձայն մը՝ «Ձմեղ հոս ամփոփէ» : Ս. Հայրապետը կը հնազանդի կոչին եւ նշխարներն եօթը տեղ դեռեղելով անոնց վրայ նոյնքան եկեղեցի կը շինէ եւ իր ձեռնասուն աշակերտներէն մին առաջնորդ կը կարգէ⁵ : Կա-

⁴ Կառուց կղզիի եւ անապատի մասին հիմա՝ Linch, Armenia, II, էջ 33—35 եւ Աղդ. Հանդ., 1911, ԹԱ, էջ 88—98 :

⁵ Հաւանորէն այս աւանդութեան ազդեցութեան տակն է որ 1711ին գրուած Վարդ Հարանցի յիշատակարանի մը մէջ կը գրուի «Կառուցու անապատ ասի, բնդ հոգանեալ սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Կարապետին՝ Լուսաւորչաշէն սուրբ տաճարին» (Աղդդ. Հանդ., 1911, էջ 88) :

մաց կամաց հոն կը հաւաքուին 500 հոգի : Օր մը միաբաններէն երեքը դժբախտութիւնը կ'ունենան հիւանդանարու եւ մեռնելու : Ապաստաւորները անոնց մօտ գալով կը տեսնեն , որ անոնց շուրջը «Կուտուց (խումբ) հրեշտակ իջեալ էին» : Միաբաններն այս իրողութեան իրազէկ՝ կը համախմբուին ու կ'ըսեն մէկ մէկու «Կուտուց հրեշտակ իջեալ էին , վասն այսորիկ կոշեցաւ անուն տեղւոյս Կուտուցու անապատ»⁶ :

⁶ Մեր Մատենադարանի №. 14 մեռագրին մէջ (որուն մասին վարը) թղ. 40ր—41ա. այսպէս կը գրուի՝ «Այնքան նախացար վերնային փառօք ո՛վ յարկ տիրաբնակ , մինչդէռ եւ երկնացումարն դատուց երջանկաց խմբից իջարան եղեր եւ զգովելիոյ քո յամենայն լեզուէ ընկալար զկաշումդ : Քանզի բաւ պատժութեան զքէն քոյ խեղբակաց զհիւանդութեան տխրանալն դախա որումն ի քեզդ բնակիչ նշնատէր անձանց եւ բարի մահւան վախճանօք յեղծական կենաց յերկինս յանձնային մերս զգայութեանց յանապականարուցիս տեղին փոխադրել պաշտպանն ազդէր երջանիկն հօրն բարձրամայն բարբառով տեսեաց բանի : Եկ հոցր բնդ քեզ ունելով դամենայն եղբայրս ի սքանչելացս տեսութեան ի յերանելի նշնաւորիս այս հանդարտանինջն մահւան հրաշխօք գործելոց : Քանզի Կուտուց հրեղինաց խմբից խոնարհեալ տեսանեն յաւանդումն հոգւոյս սորին սրբութեան սրում սպասաւորեմս : Որոց անդէն առ նմին վազվազ շտապելով այլովք կրօնաւորական հանդիսին եւ գոյցթ արկեալ սուրհանդակօրէն երկնաշու տարիցն յեղեղմամբ յատուղ խաղացեալ եւ որբահեա դարձապարացն բնդ հոգ բակաղնաց տրչաւտնս մօնեալ զկոյ հանգստեան անոցր զիմումն բնթացից ի յարկն որբարեանկ եւ ահա տեսանէին լոյս նաճանչաւթ յերկնից ջուրացեալ հրեշտակաց դատօք ի նսնն յարկ բնաւութեան խցկանն այնորիկ , յորում բնակէր երանելին այն եւ յոր կենացբաւ ի մարմնոյն կուսէ թալկացեալ անձամբ յարախնդաց որաիւ եւ քողցքաժպիտ շրթմամբք... : Զոր տեսեալ ի յերկիր կարացեալ անբաւ զհնութեան փառս մատուցանէին ժիոյն Առտուծոյ զպայպիսի գործս գործողի ի գիրան փառաւորել ծա-

Թէ եւ աւանդութիւնը⁷ Կառուց անապատի
Հիմնարկութիւնը Լիմի պէս Ս. Գրիգորի ժա-
մանակը փոխադրել կը ջանայ, սակայն պատ-
մական տեղեկութիւններ անոր մասին վեր-
ջին դարերէն են: 1414ին հոս կը գրուի
փոքրադիր աւետարան մը Յովսէփ քահա-
նային ձեռքով. «Արդ զբեցաւ սուրբ աւետա-
րանս ի թփին Հայոց ՊԿԳ. (1414) ի գրան
սուրբ Խաչին եւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ
Գրիգոր Լուսաւորչին... որ կոչի Կառուց...:
Ի Հայրապետութեան Տեառն Հայոց կաթողի-
կոսի տէր Դաւթի, սուրբ Խաչի Աթ(թ)ամա-
րա(յ) առաջնորդի եւ առաջնորդութեան
սուրբ ուխտին սուրբ Կարապետին... ար-
հիւպիսկոպոսին Մխարա...» (Բարխութա-
րեան, Արցախ, էջ 145): Յաւ է որ առաջ-
նորդին անունը կարելի չէ եղած ճշգրիտ կար-
գալ:

Մէկ տարի յետոյ 1415ին Մերուի գրիչ կը
գրէ ժողովածու մը «Ի Կառուց անապատ»
(Նօտարք, էջ 47): Իսկ քանի մը տարի վերջ՝
1422ին Յայրապետութի մը յիշատակարանին
մէջ պահուած են սա կարեւոր տուեալը՝
Փատք... պատուական կրօնաւոր եւ բարե-

ոպս կամակատար: Ուստի եւ այնու տեսիւմը զա-
նուն մեծաստանիդ Կառուց անուանեցին իբր թէ զա-
ռուց Հրեշտակաց խմբարան տեղի Հիւհրաչ:

⁷ Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն նախապէս
Սեւանէն Լիմ եւ անկէ Կառուց փոխադրուող արեղայի
մը միջոցաւ կը շինուին եկեղեցիներ եւ ապա վանո-
կաններ հոն կը համախմբուին» (Արեւելք, 1901,
Թ. 4785): Այս պատմական կորիզ ունի, ինչպէս ապա
պիտի տեսնուի:

սէր արեղայն Աստմ սիրով ցանկացաւ այսմ
աստուածարեալ գանձիս եւ ստացաւ զսա յի-
շատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց Պարիշահին եւ
Մարթային: Նաեւ զմիարանքն սուրբ ուխ-
տին Կոյցի սուրբ Խաչին եւ սուրբ Աստուա-
ծածնին եւ սուրբ Գրիգորին եւ սուրբ Հովի-
սիմեանցն, զառաջնորդ ուխտին զաէր Մխի-
թար եպիսկոպոսն եւ զԿարապետ սպասաւոր
բանին եւ զՄելքիսէթ կրօնաւոր եւ զՄկրտիչ
կրօնաւոր եւ զԱրթուրէն կրօնաւոր եւ զՄի-
մէօն կրօնաւորն եւ զԱրթուրէն կրօնաւորն,
այլ եւ զԴաւիթ կրօնաւոր, հանդերձ ամե-
նայն բնակչօքն... (Նօտարք, էջ 68): Այս
յիշատակարանէն կարելի է՝ սրբազրել նա-
խընթաց անունը՝ «Մխիթարայ» եւ նմանա-
պէս հետեւցնել որ այս շրջանին բաւական
ծաղկած ըլլալու է Կառուց անապատը, որ
եպիսկոպոս առաջնորդ ունի եւ բաւական
թուով ալ միարաններ:

դ. ԿՏՈՒՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻԱՐԱՆՆԵՐԸ

Մխիթար արքեպիսկոպոսի անմիջական
յաջորդներու անունները զժրախտաբար մեղի
չեն հասած: Յակոբ եպ. Թօփուղեանի Տա-
րեգրութեան համեմատ 1462ին Կառուցի վա-
նահայրն էր Գրիգոր եպիսկոպոս (Նօտարք,
էջ 207): Այդ թուականին Կառուց կը նորո-
գուի Ստեփանոս վարդապետի ձեռքով եւ
այն կամեցողութեամբ Գրիգոր եպիսկոպոսի,
ինչպէս յայտնի է սա յիշատակագրութենէն,

ուր դժբախտարար չէ նշանակած նորոգութեան պատճառը (արդեօք Հնաթեա՞ն պատճառով թէ՛ աւերի ենթարկուած) :

«Աւարտեցաւ քրիստոսահինն եւ քաջ նահատակաց եւ մարտիրոսաց հոգիարուխ սուրբ տառս ի յամի ԶԺԱ (1462) ի վանքս, որ կոչի Կառւց ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ նշխարաց ճառագայթի ճրագ նշմարատեթեան սուրբ Կարապետիս, որ յայտմամբ նորոգեցաւ մոլայիւ (սպիտակ բոամբ) ձեռամբ Ստեփաննոս վարդապետի, որ մականունն Ծալակ կոչի եւ կամեցողութեամբ Գրիգոր եպիսկոպոսի, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս... : Յիշեցէք յազօթս ձեր զՍտեփաննոս վարդապետն, որ է հոգեւոր հայրն մեր... որ է փրկութեաց երիցական արհեստի եւ ծագիկ ժամատեղաց եւ է գիտակամեհայն հին եւ նոր կտակարանաց աստուածային գրոց գիտութեան...» (Նոտարք, էջ 207—208. հմմտ. Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 89) եւ Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1196) :

Հոս 1472ին կը գրուի աւետարան մը՝ «Գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ԶԻԱ ի սուրբ ուխտս որ կոչի Կառւց ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Ստեփաննոսիս եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչիս եւ սուրբ Հոսիփոսի մեանց ձեռամբ մեղսանենկ Յովանիսի ի խնդրոյ Մկրտչին եւ Խաղբէ կին», կը յիշուին «վարպետն իմ Գրիգորն եւ Խաչատուր կրօնաւորն. զի շատ հայրութիւն տոնէ մեզ (Տէր

Աւետիսեան, Յուլյ. Հայ. Ձեռ. Նոր Զուգայի [անտիպ], Թ. 62) : Երեք տարի յետոյ (1475էն) կ'աւարտի աւետարան մը «ի ներքսացոյն եւ աստուածարնակ յանապատիս, որ կոչի Կառուց քնդ հովանեաւ սուրբ եւ սքանչելիսդ որժ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Սահփանոսի եւ սրբոց Հոփոսիմեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 90) եւ Լալայեանց, Յուլյ. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 471/73) : Գրիչն է Խաչատուր, որ շատ եռանդուն արտադրող եղած է : Նա է որ 1481ին գրած է ուրիշ աւետարան մը. «Գրեցաւ զաւրուիմեամբ եւ յաջողութեամբ սուրբ Հոգոյն սուրբ աւետարանս ի աստուածարնակ, ի հրեշտակաճեմ եւ ի ներքսացոյն կղզիս, որ կոչի Կառուց քնդ հովանեաւ լուսադարդ եւ սքանչելիսդ որժ եւ զիւսհարած սուրբ Կարապետիս եւ Լուսաւորչաշէն սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Սահփանոսիս եւ սուրբ Աստուածածնիս... ձեռամբ փծուն եւ անարհեստ գրչի Խաչատուր ի իւրեղրոց սրբատէր եւ մաքրամիտ արեղային Վարդանայ, որ զեկեղեցւոյ զլուխն ս(ու)աղեաց եւ զարան ի Շատուան արար սի՛Ք եկեղեցւոյն, ի թմականիս մերում ԶԼ (1481)» (Լալայեանց, Յուլյ. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 489) :

Եռանդուն գրչագիր էր նաեւ Յովհաննէս քահանայն, որ կ'օրինակէ Աւետարան մը, ուր կը խնդրէ յիշել՝ «ԶԳրիգոր եպիսկոպոսն եւ զՍարգիս եպիսկոպոսն, եւ զմեծ Խաչատուր կրօնաւորն զվարպեան իմ եւ

զԳրիգոր վարպետն իմ, և ԳՅակոր կրօնաւորն և ԳՍտեփանոս կրօնաւորն և ԳԽաշատուր Խէրպետն և ԳՆերսէս կրօնաւորն և ԳԿարապետ եկեղեցականն և ԳՄինաս ծաղկաւղն և Գայլ քահանայսն և Գմիարան ուխտիս . . . : Եւ արդ զրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ԶԼԲ ի յաստուածարնակ սուրբ ուխտս որ կոչի Կառւց ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Խաչիս և սուրբ Կարապետիս և սուրբ Ստեփանոսիս և այլ ամենայն սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ ձեռամբ մեղաաներկ Յոհանիսի (հայրը Խարրիբ) . . . Եւ այդ զրեցաւ սա ի դասն և ի նեղ ժամանակիս, զի փասն ծովացեալ մեղաց մերոց Երզնկա քաղաք տապալեցաւ և ՓԸՌ ողի ի ներքեւ հոգս մնաց և այլ ոչ մնաց մի կենդանի և տաճկունք փաղեցին ԳՄ քանչեւազորմն : Բայց յայս ուրախ եմք զի կրակ անդաւ և երեց զՔարայն ՓԲ. Մընիրա ի հետ և վեց հազար ողի» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաքումն Յիշատակարանաց, Laz. 112) :

Ինչպէս յատաջ բերուած յիշատակագրութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ երկարատեւ եղած է Գրիգորի առաջնորդութեան շրջանը, որ տսեն անուանի եղած է Խաշատուր : Սակայն ցաւալի է, որ 1483էն սկսեալ մինչեւ 1604 անապատիս մասին տեղեկութիւն չկայ և այս լռութիւնը Լալայեանցին կասկած կ'առթէ՝ «բոտ երեւութին աւերուած պիտի լինի» (Ազգ. Հանդ., 1911, էջ 90) :

Պատմութեան կապը կը սկսի 1604ին :

Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կը
կարգանք՝

«Ի թվականութեան Հայոց արդի ,
Հաղար յիսուն երեք տմի (1604)
Հայրապետութեան տան էջմիածնի
Մելիքսէթ կաթողիկոսի
Եւ մերոյ աթոռակալի
Ի առաջնորդն է Սուրբ Կարապետի
Կղզնացեալ ի մէջ ծովի
Ըմտեփանոս վարդապետի .
Կրօնաւորքք միապէս
Մեծ եւ փոքունք Հաւատարապէս
Զմեղ աղաչեմ կըրայրապէս
Յիշման տունէք արժանապէս » :

(Լալայեանց , Յույ . Վասպ . , էջ 812 :)

Այս եւ յաջորդ յիշատակարանը , որ
1621էն է , կու գան խորհիլ տալու թէ Կառւոյ
անապատի աւերումի մասին Լալայեանցի
կատեմէր գուցէ այնքան ալ հիմնաւոր չէ ,
թէ եւ կ'երեւայ թէ ծանր օրեր անցուցեր էր
եւ կ'անցնէր դեռ , վասն զի երկարատեւ ա-
ւերումէ յետոյ չէր կրնար այնքան շուտ վե-
րակենդանանալ ու ծաղկիլ : «Եւ արդ զրե-
ցաւ սա (Պատմութիւն վարուց մեծին Ներ-
սէսի ի ձեռն Պօղոսի ի թվ . ՌՇ) ի յերկիրս
Վանայ ի սուրբ ուխտս որ կոչի Կառւոյ քնդ
Հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Ա-
ստուածածնի եւ սուրբ Հոփոսիմեանց եւ
սուրբ Գայեանեանց ի յառաջնորդութեան

մերոյս ակթուոյ փոքր Ստեփաննոս կաթողիկոսի . . . զտէր Գէորգ , զտէր Սահակ , եւ զտէր Յակոբ եւ զտէր Թումէն եւ այլ միարան եղբարցս ի դասն եւ ի նեղ ժամանակիս որ այս ժԶ . սմ է , որ կամք տառապանօք ի ձեռս այլադղեաց ստիպի եւ փախտեամբ եւ զվերջն ոչ կարեմք իմանալ^ն» (Հ . Ն . Ակինեան , Հաւաք . Յիշատակարանաց . Գեղամ էՖ . իի , Յուլ . հայ . Զեռ . Տարօնոյ) :

Ներսէս վարդապետ Մոկացիի վանքերու բարենորոգումի շարժումը Կառուց ալ կը հասնի : Անոր մահէն յետոյ՝ Ստեփանոս Շատախեցիի ստաճնորդութեան ժամանակ Լիմանապատի միարանները կը բազմանան եւ անոնցմէ մաս մը Կառուց կ'անցնի եւ հոն կը հաստատուի «Եւ յայսմ ժամանակիս եւ եւս տնեցին միարանք Լիմայ անապատիս , վասն որոյ սմանք ելեալ ի Լիմայ զնացին ի տեղին , որ անուանի Կառուց որ եւ սա կղզի է ի մէջ նոյն ծովուն եւ անդ եւս շինեցին անապատ եւ եղբայրանոց եւ է այժմ հաստատ սմեանոյն կրօնաւորական կարգօք» (Առ . Դաւ . , էջ 254) : Առաքելի «շինեցին անապատ եւ եղբայրանոց» հասկանալու է այն իմաստով որ՝ այն տեղ ալ մեծ Անապատի եւ Ներսէս Մոկացւոյ կանոնադրութեան համեմատ սկսան այսպէս ըսենք բնիկներն ու եկերն ապրիլ եւ որովհետեւ բազմացան՝ նորանոր շինութիւն-

* 1627ին զբուած արեւմտեան մը Դաւիթ Արամ-մէլացին նսէր կ'ընէ Կառուցի անապատին (Լալայեանց , Յուլ . Զեռ . Վասպ . , էջ 874) :

ներ եւ յաւելումներ եղան բնակարաններու համար, որոքէս զի միարանները պատասպարուիլ կարենան:

Յաւալի է որ այս կարեւոր շրջանին մասին բացի Առաքելի խօսքերէն ուրիշ աչքառու յիշատակութիւն չունինք (ժամանակակից): Միայն զիտենք որ՝ Տէր Սարգիս Լիմի մէջ աւարտուած Եւաղրեայ գրութիւնները՝ յիշատակ կու տայ Կառւոյ անապատին «... Աստուած ոգորմի ասացէք տէր Սարգսի, որ ետ զդիրքս յիշատակ ի դուռն սուրբ Կարապետայ Կոյու անապատին» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատակարանաց, էջմ. 45): Եւ Կիրակոս Արջակեցին 1642ին «Կարցու ծովահայեաց սուրբ Կարապետին» աւետարան մը կը նուիրէ (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 776): 1652էն յետոյ Կառւոյ կ'այցելէ Յովհ. Շոռոթեցի.

«Արդ ես... Յովաննէս եւեթ անուամբ կոչեցեալ վարդապետ յերկրէն Նախչուանու ի դաւառէն Երրնջակայ եւ ի զեղաքաղաքէն Շոռոթու, որդի Վարդան քահանայի առ Գրիստոս Աստուած փոխեցելոյ (կ'երթայ էջմիածնէն Երուսաղէմ ուխտի, անկէ կը դառնի Շոռոթու Ս. Լուսաւորիչ վանք եւ ապա)՝ Յետ ժամանակաց ինչ ելեալ ի վանաց մերոց եւ եկաք յերկիրս Վասպուրականի, յանապատս սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս, որ մականունն Կառւոյ յորջորջի, որ է ծովապատ եւ ծովահայեաց տեղի վայելուչ: Եւ աստ եւս կայր ընտիր օրինակ հին

քարոզչիւրք մի եւ մեք սկսաք դադարեալ , սկիզբն արարաք ի Ճէ քարոզէն , որ է մեծի Բշ . քարոզէն մինչեւ ի վերջ գրքիս աւարտեցաք , զորս մեք գրեցաք եւ զորս քաղաքացի տէր Առաքել Հոգիաշունչ եւ հարտար քարտուղարն» (Ակիւնեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատակարանաց , էջմ . 2111, ժողովածու քարոզից յընթացս 1652—1673 ամաց) :

1681ին Կառուցի վերատեսուչն է Մարտիրոս վարդապետ Գանձակեցի (Վասպուրականի Գանձակ գիւղէն) . «Ի թուականութեանս Հայոց ՌՃ եւ Լ (1681) ամին , ես տէր Մարտիրոս . . . ի գեղջէն որ կոչի Գանձակ , . . . եւ վերատեսուչ սուրբ մենաստանին Կառուսուրբ անապատիս (ստացայ զգիրս մեկնութեան Սաղմոսաց Վարդանայ եւ Մեկնութիւն Դանիէլի՝ Յովհ. Նրզնկացւոյ) յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց Յօհանիսին եւ Խանաղին եւ միակամ քահանայից եւ հայր Կարապետին . . . եղի զսա յիշատակ անջնջելի ի դուռն Կառուսուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին» (Ակիւնեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատակարանաց , էջմ . 1187) ⁹ :

⁹ 1692ին «ի ծովապատ կղզւոջ Կառուց անապատի» Հայրապետ կը գրէ Նեքսէս Լաճրրոնացիի Սաղմոսաց մեկնութիւնը , իսկ 1697ին Մարտիրոս կը գրէ Բանք Տոմարականք (Ակիւնեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ.) : Իսկ 1701ին զուցէ վերոյիշեալ Հայրապետն է որ Կառուցի մէջ կը կազմէ Աւետարան մը (Լալոյեանց , Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ. , էջ 1028) : — Կառուցի մէջ կը գտնուէր թուրքացիք Աստուածաշունչ մը գրուած 1285ին . հմմտ. Զարբհանէլեան , Մատենադարան հայ. թարգմանութեանց , Վենետիկ 1889 , էջ 156 , հմմտ.

Դժբախտաբար այսքան է Մարտիրոսի մասին մեր գիտցածը :

Մարտիրոսին յաջորդն է Դաւիթ Թօխաթեցի, որ 1694ին կը յիշուի. «Դրեալ (Վարք Հարանց) . . . եւ յառաջնորդութեան Կառ(ւ)յու Թօխատցի Դաւիթ վարդապետի», գրելն է Աւետիս երէց (Ակինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ. , Հ. Պոտուրեանէն եւ այս՝ Փիրղալէմեանէն) :

ԺԸ. դարու սկիզբները Կառւց անապատը կա՛մ հնութեան հետեւանքով, կա՛մ քաղաքական դժիւր պատահարներու պատճառով կը քայքայուի եւ նորոգութեան կը կարօտի : Այս պատճառով իր առաջնորդ Սիմէոն վարդապետն էջմիածին կ'երթայ եւ Աղեքսանդր կաթողիկոսի հոգեպնդիչ յորդորներու վրայ կը ձեռնարկէ Կառւցի վերանորոգութեան՝ առջեւն արձանացած ամէն դժուարութիւններու առաթուր կոխելով (Ազգ. Հանգ. , 1911, էջ 94. Արեւելք, 1901, Թ. 4785) : Վերանորոգումի հրամանագիրն ստանալու համար հարկ եղած է մինչեւ 27 քաակ դրամ վճարելու, մինչ ասոր հակառակ ճարտարապետն ազնիւ կը գտնուի եւ «հախ» առնելէն բարեացակամօրէն կը հրաժարի (հմմտ. վերը) : Վերաշինութիւնը գէշ օրերու եւ պարապաներու մէջ տեղի ունենալով՝

Դաւիթ Երէմիք գրուած 1699ին, Սրտանձառանց, Հնոց Նորոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 127—134 եւ Ակինեան Հ. Ն. , Յոգնաթան Նազաչ, Վիեննա 1911, էջ 56) :

Հարկ կ'ըլլայ ¹⁰ նոյն իսկ մէկ քարք, բնական է մեծ ու յարգի, երկու սակիի առնուլ եւ Սիմէոն պարտաքերու տակ իյնալով պահիկ մը ինքներեն խնայելու համար եւ ոչ թէ պարտաքերը չվճարելու մտքով, պարտաւէրներու աշքերէն խոյս կու տայ՝ կը փախչի: Ապա կրկին կը վերադառնայ Կաուց անապատը, որուն յիսուն տարի անխոնջօրէն եւ անձնանուիրաբար ծառայած էր եւ կը մեռնի հոն: Տապանաքարին մը վրայ դրոշմուած է՝ «Արաղնոյկեաց Սիմէոն վարդապետի եւ կրօնաւորաց նոցին սուրբ աղօթիւք Տէր Յիսուս Քրիստոս վճարէ ի քեր հոգին» (Ազգ. Հանգ., 1911, էջ 94):

Սիմէոն արհիեպիսկոպոսի թեւ ու թիկունք կ'ըլլայ Կաուցի նորոգութեան մէջ Երեմիա վարդապետ, որ Բաղէշ կ'անցնի նպաստ հաւաքելու համար, ինչպէս հետեւեալ արձանագրութիւնը կը վկայէ՝

«Շնորհօք եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ եւ սրբոյ օգնականութեամբ Յովաննու եւ միաբան մեծ եւ փոքր կամեցաք զսուրբ Կաուցոյ անապատն նորոգել. եւ Երեմիա վարդապետս եկի ի մայրաքաղաքն Բաղէշու սիրով հարկեր ա(րա)րին. Մեսրոպն,

¹⁰ Բարեբաւորէն նպաստասու ձեռքեր շէն պակսիք՝ «ՌճԿԻ... ի սոյն թիւ նորոգեցաւ Կաուց ծովապատ անապատ սուրբ Կարապետս եկեղեցին որտառչ քարամբք ձեռամբ նորին առաջնորդ Սիմէոն վարդապետի եւ Երեմիային, բայց արդեամբք ամենայն Քրիստոնէից» (Արուսեմանեց, Մանանայ, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 306):

զնեքսէսն, զԱրքահանն, զՄանուէլն զարքե-
պիսկոպոսքն: Աստուած զՌ. վանքն, զՌ.
Եկեղեցիքն հաստատ պահէ, զվարդապետքն,
զքահանայքն զմեծն եւ զփոքրն եւ զոր ինչ
ոգորմութիւն ի ձեռն մեր հաստուցիք, թէ
վարպետք թէ ուսթաք, թէ իրգաթք ոգոր-
կեցիք ի սուրբ անապատն, սկիզբն շինու-
թեան զուք արիք, սիրելի Բագրիշէցիք, ձեր
զրածն փոխարէն սուրբ Կուսի եւ սուրբ Կա-
րապետի եւ Կրօնաւորացն սուրբ Լուսաւորչի
քարեխօսութեամբ» (Ազգր. Հանդ., 1911,
էջ 94):

Սիմէոնին եւ Երեմիային հետեւելով Կա-
րապետ Դատիկ շինել տուած է ժամատունը,
իսկ Կարապետ վարժապետ Եպիսկոպոսը
Հրեշտակապետաց աւանդատունը: Կարապետ
Բագրիշէցի Եպիսկոպոսը ՓԸ. դարու կէսին
վերանորոգած է զբեթէ ամբողջ շինութիւնը:

Բաղտասար Կաթողիկոս կը համակրի
Կտուց անապատի եւ անոր կը նուիրէ քարո-
ղապիրք մը եւ յետոյ նոյն անապատի մէջ ալ
կը թաղուի՝

«Տապանս այս որ տեսանի
Ի ամայ կայ պահեստի
Պաղտասար Կաթողիկոս վերածոյնի
Յերկրէն գլով Պագրիշէցի
Ի մի բերան տուք ոգորմի
Աստուած ձեզ ոգորմեացի
ԹՎ. ՌՃՁԵ (1746)»:

(Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 94—95:)

Կառուցի նուիրուած սոյն Քարոզդիրքի մէջ
գրուած է՝

«Յիշատակ է Քարոզդիրքս Բաղատասար
կաթողիկոսին ¹¹ ի դուռն սուրբ Կարապետի
անապատին, արդ մի սք իշխեսցէ զսա հե-
ռացուցանել ի գրանէ սուրբ Կարապետու եւ
որք հանդիպիք սմայ ընթեռնելով կամ բան
ինչ ի սմանէ շահելով. արդ յիշեսցէ ի մաք-
րափայլ յաղօթս ձեր զԲաղատասար կաթողի-
կոսն եւ զիւր հանդուցեալ ծնողսն զտէր Բա-
րեղամն եւ զիւր կողակիցն եւ զեղբարքն զտէր
Նզիբէն եւ զՄեղիքն եւ զայլ հին եւ զնոր ննջե-
ցեալսն, որ ետ զայս քարոզդիրքս անջինջ
յիշատակ ի դուռն Կառուցայ անապատին ի
թիվին ՌՃՁԶին (1737)» ¹² (Ակինեան Հ. Ն.,
Հաւաք. Յիշատակարանաց, Eriv. 574, Քա-
րոզդիրք Գր. Տաթեւացւոյ, Ա. հար.) :

Վերայիշեալ Կարապետ Բաղիշեցիի ¹³ շի-
նարարական գործունէութիւնը կարճատև
ամփոփուած է սա արձանագրութեան մէջ.

«Արդ ի հայկապեանցս թուի մեծին
Նսեակ քառից հարիւրեկին
Եւ Ռ հնդեակ թիւ աւելին

¹¹ Հիմա. Բաղատասարի մասին՝ Հ. Ն. Ակինեան,
Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարոյ, Վիեննա
1920, էջ 147 :

¹² 1733ին Կառուցի կը նուիրուի Աւետարան մը
(Լալայեանց, Յուշ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 1010) :

¹³ Կարապետ վարդապետ Աւետարան մը արձա-
թագատել կու տայ եւ Կառուցի կը թողու 1737ին (Լա-
լայեանց, Յուշ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 548) :

Կանգնեալ յիշատակս տէրունի
 Բարեխօս տէրն ամենի
 Վասն երջանիկ հօրն մեծի
 Տեառն Կարապետ վարդապետի .
 Սա բնական Բաղիշեցի
 Քառասներեակ ամ աստ աշխատի
 Յոլով պարտս անլուելի
 Սորին ձեռամբն վճարի
 Այլ եւ արդեամբք զարդարի
 Ոյք հանդիպիք տուք ողորմին
 ԹՎ . ՌՄԺԵ (1766)» :

(Աղղր . Հանդ . , 1911 , էջ 95 :)

Հաւանօրէն այս Կարապետ վարդապետն է որ Սիմէոն կաթ . ի յանդիմանութեան կ'արժանանայ՝ «զի զբէր նա ոսկեղօծ կնքով եւ զեղեցկերանդ ծաղկօք , անպատկան կոչմանն եւ կրօնին զթուղթս զբէր ամենայն ուրեք» (Դիւան , Գ . , էջ 105—106) :

Կարապետի ծերութեան օրերուն անոր «Վէճիլ» կը տրուի Աստուածատուր վարդապետը , որ 1763ին Լիմի Յակոբ առաջնորդին հետ իջմիածին կ'երթայ եւ հոն Սիմէոն կաթողիկոսին կը յայտնէ իր միաբաններու հպատարակութիւնն ու յարդանքը եւ անկէ կ'ընդունի «զառաջնորդական եւ զժողովարական կոնդակ» (Դիւան , Գ . , էջ 22—23) : Սոյն Աստուածատուրէն ունինք հետեւեալ կոնդակը . զոր ամբողջութեամբ հրատարակութեան կու տամ .

«Ի սուրբ¹⁴ եւ փառաւորեալ աստուածադարդ եւ մեծապայծառ հրաշալի եւ հրաշաշէն Կառւոյ կոչեցեալ ծովապատ սուրբ անապատիս եւ սուրբ Աստուածածնէ խորանէս եւ սուրբ Կարապետու գերեզմանէս եւ ի ծոց սորին դամարեալ ազօթեական եւ նշնադրեաց միաբան եղբարցս եւ ի սորին սպասաւոր եւ պաշտօնեաց ի Տէր Աստուածասուր մեղապարտ վարդապետէս : Յորոց ժամանեալ հասցէ դիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային, քաղմապատիկ օրհնութիւն եկեացէ եւ հանդիցէ ի վերայ Աստուծոյ օրհնեալ եւ աստուածատէր բարեպաշտ սիրելոյդ մերոյ Պարոն Հարապետ Նադար եւ այնպիկ որք ընդ ձեզ են բնակեալք խնդալ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր . ամէն : Շնորհք ընդ քեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ հօրէ յամենակալէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սուրբ Հոգւոյն եւ յառաւանսաւ պարզեւատու բարեբար մարդասիրէ . ամէն : Եւ ընդ աստուածապարդեւ օրհնութեան եւ շնորհապեղուն զբոյս ծանուցումն լիցի սիրելոյդ մերոյ : Զի ահա առաքեցաք բարեպաշտութեան քում հարազատ որդին մեր զմահտեօի Ստեփաննոս կրօնաւորդ, որ է հաւատարիմ եւ երախտաւոր սուրբ անա-

¹⁴ Այս կոնդակը՝ է «հանեալ ի գիւտնէ Աստուծանց 1902» : Այժմ կը գտնուի Վիեննական Միֆթարեանց Մատենադարանի, Թ. 424 Ձեռագրաց տուփի մէջ :

պատիւ յաղապս սիրոյ սուրբ Աստուածածնին
 ևւ սրբոյն Կարապետին, զի սիրով բնդունի-
 չիք զնա յամենից Կողմանց, խնամ, զուի ևւ
 սէր շարժիցիք ի վերայ սուրբ անապատիւ,
 որոց սակա շնորհակալ եմք ևւ լինելոց եմք
 ի բարեբարութենէ ձերմէ, զոր ինչ բնդունե-
 յութիւն ևւ ողորմութիւն արասցես առ
 Քրիստոս Տէրն մեր վերաբերի, որպէս ասէ
 ինքն իւր ամէնօրհնեալ բերանովն, որովհե-
 տեւ արարիք միում եղբարցս այսոցիկ փոքր-
 կանց ինձ արարիք: Եւ յայլում տեղւոջ երանէ
 զողորմածան տակով՝ երանի ողորմածաց զի
 նոքա ողորմութիւն զտին: Ուրեմն սիրելի
 մի զանդադիր ասենէլ ողորմութիւն զուար-
 թամիւ յօժարութեամբ, քանզի ամենայն
 ոք ի մէնջ կամի զտանել ողորմութիւն ի
 Տեառնէ: Ապա ուրեմն սիրելի, զի յայս սուրբ
 անապատս որքան սաղմոսերգութիւնք, պաշ-
 տօնք ևւ պատարազ մատչին ձեր ննջեցելոց
 հոգուն է, մի հեղզանայք ևւ մի յուրանայք
 հոգալ զհոգիս ձեր ևւ զհոգիս ննջեցելոց ձե-
 րոց, մանաւանդ արեւակցաց ձերոց, որք ի
 Քրիստոս ննջեցին ևւ սպասեն յօժանդակու-
 թեան ձերում, օգնել նոցա ի յայսպիսի մեծի
 հարկաւորութեան, որպէս զուք հոգայք զնո-
 սա, նոյնպէս ևւ ոյլք հոգասցեն զձեզ, նա ևւ
 մեր ազօթօղ եմք վասն բարի կենաց ձերոց,
 զի Տէր Յիսուս հասուցէ զամենայն հաւա-
 տացեալս ի նաւահանդիսան կենաց անվազ-
 ճանից բնդ ամենայն սուրբս առ ի փառաւո-
 րել զամենասուրբ Երրորդութիւնն ի յամե-

նայն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն : Այսքանս
բաւեացի աստուածասիրութեանդ քում , որ-
պէս ասացաք ի վեր , այսինքն ազօթող եմք
վասն ձեր :

Դրեցաւ յերկիրն Վասպուրականի սու-
ղոան Կառուցոյ սուրբ անապատիս ՌՄ Ժէ Եռ-
նիսի ՓԴ» (1768) :

(Ետեւի կողմը կայ) «Աստուծով Հասցէ
դիրս ի ձեռն բարեպաշտ Ղափանցի պարոն
Հարապետ Նազար անբաց ի բարին Ամէնքն :
Աւրիփօնայ» :

Ակիզբը կայ դարդադիր «Ի» մը , որ կը
հերկայացնէ Հրեշտակ մը ձեռքը Եովհաննու
Մկրտչի զլուխը , իսկ քովը լուսանցքի վրայ
կնիք մը վրան դրուած . Յիսուսի Քրիստոսի
ծառայ Աստուածատուր վարդապետ ՌՄ :

Թէ Աստուածատուր իր այս կոնդակով
ինչ նպատտ ընդունեցաւ՝ կը մնայ անծանօթ :
Իր անթուական տապանադիրն է՝

Յաշո կնքեալ անուամբ Փրկչին

Մինչ ի դալուստ Տեառն կրկին :

Այս է Հանգստարանս Աստուածատուր
եպիսկոպոսին . . . սուրբ անապատին» (Ազգր .
Հանդ . , 1911 , էջ 98) :

1774ին Սիմէոն կաթողիկոս «ձեռնա-
դրեաց եպիսկոպոս զԱստապատցի Եովհան-
նէս վարդապետն յառաջնորդութիւն . եւ ի
հայրութիւն որոց Կարապետի անապատին ,
որ Կառուց կոչի» (Արարատ , 1876 , էջ 176) :
Չորս տարի վերջ 1788ին «յառաջնորդութեան

Դասպար վարդապետին Կոստուցայ սուրբ ա-
նապատ»ին կը նուիրուի Աւետարան մը (Լա-
լայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 764) :

Սիմէոն կաթողիկոսի յաջորդը՝ Ղուկաս
Կոստուցի առաջնորդ ու եպիսկոպոս կը կարգէ
Մարկոս վարդապետը. «Թուղթ առաջնոր-
դութեան եւ հայրութեան անապատաց. զոր
եա Կոստուց անապատի առաջնորդ եւ հայր
Մարկոս վարդապետին. մինչ ըստ խնդրոյ
նոցին ձեռնադրեաց եպիսկոպոս եւ կարգեաց
նոցա հայր եւ առաջնորդ» (Դիւան, Դ.,
էջ 467. հմմտ. եւ էջ 468) :

Անծանօթ կը մնայ նաեւ Մարկոս ա-
ռաջնորդի կատարած գործունէութիւնն ու
շրջանը : Արդէն 1801ին Կոստուցի վանահայ-
րութեան պաշտօնը կը վարէ Կարապետ վար-
դապետը, զոր Դաւիթ կաթողիկոս կ'ա-
նուանէ «բարեշնորհ վարդապետ» (Դիւան,
Զ., էջ 131) եւ «հարազատ զաւակ սրբոյ ա-
թոռոյս հանճարաշատ վարդապետ» (Անդ,
էջ 132) : Կարապետ կը ձեռնարկէ եկեղեցւոյ
քայքայուած քարակերտ դաւիթը նորոգելու՝
«վիմաքարօք» : Ասոր համար բնականաբար
գրած հարկաւոր կ'ըլլայ եւ Կարապետ վա-
նահայրը Գրիգոր «հանճարունակ, համես-
տակեաց եւ խոհեմամիտ» վարդապետը ¹⁵
(Անդ, էջ 131—132) էջմիածին կը զրկէ Դա-

¹⁵ Գրիգոր վարդապետէն Կոստուցի մէջ կան երկու
արձանագրութիւն՝ «Են բարեխօս վասն Գրիգոր հղեա-
րեր եւ մեծարան վարդապետին համայն ննջեցելոց եւ
ծնողաց նորին թվին ՌՄՆ (1791)» եւ՝

ւիթ կաթնօղիկոսէն ժողովարարութեան կոն-
դակ խնդրելու պաշտօնով :

Կաթնօղիկոսը յօժարութեամբ կը կա-
տարէ խնդրուած քը եւ երկու թուղթ կը գրէ .
մին՝ Կոուցի միարաններու եւ միւսը Կարա-
պետ առաջնորդի . վերջինս հայրարար յան-
դիմանելով որ չէր փութացած իրեն ներ-
կայանալ , բայց արդարացի կը գտնէ բրածը ,
քանի որ շինարարութեամբ զբաղած էր ¹⁰
(Հմմտ . Դիւան , Զ . , էջ 129—133) :

Դաւիթ կաթնօղիկոս ուրիշ թուղթ մըն
ալ գրկած է Կոուցի անապատականներու ի
պատասխան անոնց շնորհաւորականին , որով

« Ով քառանիշ գէն յաղթութեան
Ներկեալ արեամբ տէրունական
Աթոս փառաց արքայական
Ասորւմ հանգչի . . . պնական
Պատնառ եղեր մեր փրկութեան
Ի յանձնիցն . . . ազամեան
Աորժամ ծաղի փայլանման
Լնուա լուսով գերկիր լրժան ,
Փառաք կանգնիս եւ Դողդոթան ,
Երկրպագիս յազգէս ժարդկան
Պայծառ ծաղեա յոյս քո փայլման
Հոգւոյ մեզօք մեռեալ բնական
Գրիգորիս թշվառական
Հոգով թաղմեալ եւ տնայրտան
Որքան մեացաք ի մեռաւտան
Հոգով եղբայր ամենեքեան
Որք հանդիպիք սոյն ընթերցման
Զիս բնդ նմին առնէք յիշման :
Անուամբ Մեարսոյ գոռաւոր
Միայն մեռով եւ ոչ գործով միայն .
ԹՎ . ՌՄԽԷ » (1798) :

(Ազգբ . Հանդ . , 1911 . էջ 95—96 :)

¹⁰ Շինարարութեան գործը կը յանձնուի վարպետ
Կարապետին (Դիւան , է . , էջ 191) :

անոնք անոր հայրապետական ընտրութեան խնդակից կ'ըլլային եւ իրենց որդիական հնազանդութիւնը անոր ստեղծուած Դնելու փութացած էին :

Կաթողիկոսը այն թղթին մէջ սա գովասանքի խօսքերը կը հիւսէ՝ «Մանուշումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց եւ հաւատարմաց զաւակացդ սրբոց աթոռոյս ի Կոստանդնուպոլս կողմէն ընդ հովանեաւ սուրբ Կաթողիկոսի վանացդ բնակելոց խորապնդողեաւ կրօնաւորացդ միանձանցդ, նախ Կարապետ հանճարունակ վարդապետիդ եւ ապա միւսոց խոհեմամիտ վարդապետաց, պարկեշտասուն արեղայից... զի բաղմակնիք թուղթ ձեր ի Յուլիոս ամսոյ 28 զրեցեալ ժամանեաց առ մեզ, զոր ընթերցեալ զխոսացաք զմեծազոյն սէր եւ զհաւատարմութիւն ձեր... : Այդ խնդրեալ էիք զխնամս եւ զգթութիւնս ունել ի վերայ երկուց սրբոց Անապատացդ, վասն որոց զրեմք զի անտարակոյս կացչիք առ այն, զի որպէս հոգելոյս նախանցեալ Հայրապետքն մեր՝ զսէր եւ զխնամս են ունեցեալ առ ձեզ, նոյնպէս եւ մեք ունելոց եմք եւ օթանդակելոց ձեզ ի հարկնաւորեալ ժամանակին» (Դիւան, 2, էջ 199) :

Չէ կարելի ըսել թէ՛ քանի՛ տարի Կաթողիկոս վանահայրը պաշտօնավարեց եւ բացի անապատի նորոգութենէ անոր համար զեռի՛նչ ըրաւ : Կոստանդնուպոլսի մէջ կայ խաչքար մը սա դրութեամբ՝ «Յաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Կարապետ վարդապետին թվ. ՌՄ ՀՀ

(1829) : Անկէ յառաջ ուրիշ խաշ մը բարեխօս կանգնուած է՝ Ղաղար վարդապետի համար՝ «*Յաշա բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան (հ)ոգոյն Կիտմբեցի Ղաղար վարդապետին, միաբան Կառուց սուրբ անապատիս յամի Տեառն 1813*» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 93) :

Այս շրջաններու Կառուցի մէջ դրուած են գեա ուրիշ խաշքարեր ու յիշատակադրութիւններ, որոնցմէ յիշենք՝

«*Յաշա բարեխօս է առ Աստուած վասն Յովանէս վարդապետին թվ. ՌՄՄԲ (1803)*» :

«*Յաշա բարեխօս է առ Աստուած վասն հոգոյ Սիմէօն Եպիսկոպոսին եւ իւր ծնողացն, համայն ննջեցելոցն եւ կենդանեաց. ամէն թվին ՌՄԿԷ (1818)*» :

«*Յաշա բարեխօս է առ Աստուած վասն հոգոյն Սիմէօն վարդապետին թվ. ՌՄՁԴ (1835)*» :

«*Յաշա բարեխօս է առ Աստուած վասն Գարրիէլ վարդապետին եւ իւր ծնողացն հօրն Զաքարին եւ մօրն Թուրինջին թվ. ՌՄՁԷ (1838)*»¹⁷ : — Կառուցի մէջ են նաեւ սա տապանադիրները՝

«*Այս է տապան Մարտիրոս վարդապետին թվ. ՌՅՁ¹⁸ (1857)*» :

¹⁷ 1841ին Կառուցի մէջ կարն ժամանակ մը կը ընակի Խրիմեան Հայրերկը. համա. Անէմեան Հայկ., Հայոց Հայրերկը, Քաւրիզ 1929, էջ 133 :

¹⁸ 1851ին Ազթամարի կաթողիկոսութեան ընտրելիներու ցանկին մէջ կայ Յարութիւն Եպիսկոպոս վանահայր Կառուցի : Անոր հետ Ազթամարի կաթողիկո-

«Այս է տապան թիւիսցի Յարութիւն
Ծայրագոյն վարդապետին . Տէր լուսաւորեսցէ
զհոգի նորին թ . ՌՅԸ (1859)» :

Կարապետ վարդապետէն վերջ Կառւցի
վանահայրութեան պաշտօնը կը դանենք Յա-
կոբ Մ . վարդապետ Շատախեցիին ¹⁹ ձեռքը :
Նա մանուկ հասակէն աշխարհէ հրաժարելով
Կառւցի կ'անդամակցի եւ բաղմամբ ստանկ
կեանք մը կը բոլորէ : Նա էր որ Կ . Պոլսոյ
ազգ . Ժողովին կ'առաջարկէր Կառւցի յանձ-
նել Մատնայ եւ Արջօնից վանքերը (Մատիւ ,
1867 , թ . 813) : Հաւանօրէն ինքն է որ Կառւցի
մէջ իր Ծերունի հօր դամբարանին վրայ այս
արձանագրութիւնը գրած է՝

«Մկրտիչ Բարուն , ալեօք Ծաղկելից
Խաչիւս յայտնի կայ դամբարանին ,
Որք Հանդիպիք տուք զոգորմին
Հանգեաւ ի Տէր ի թվին փրկչին 1860 ամին» :
(Ազգր . Հանդ . , 1911 , էջ 97 :)

Մկրտիչ Բարունիին մեռնելէն վերջ դեռ
երկար տակն կ'ապրի Յակոբ վարդապետ :
Իր անունն արձանագրուած է խաչքարի մը
վրայ՝

սական աթոռին հետամուտ նշանակուած են Կառւցէն
զեռ Կարապետ եւ Մարգարեայ Եղիսկոպոսները (Բաղմա-
վէտ , 1898 , էջ 325) :

¹⁹ Շատախեցի էր նաեւ Կառւցի միաբան Մար-
գարէ , որուն տապանագիրն է՝ «Ինիկ միաբան սուրբ
անապատիս Մարգարէի Եղիսկոպոսի , որ ի Շատախայ
եմ երկրեա . եղեալ յայտն նեղ զնտանի» (Ազգր . Հանդ . ,
1911 , էջ 98) :

«Յանցաւոր այս աշխարհի,
 Ես անանցին յայս եղի
 Զկեանս թողեալ սնտաի
 Հետեւեցայ Յիսուսի.
 Ի Մանկութեան դալար տի
 Կացի ի յայս սուրբ վայրի
 Վաստակեալս բազմապի
 Յակօր Բարուն Շատապցի
 Որդի Բարուն Մկրտչի
 Արդ որ կանգնիդ յիմ սնարի
 Տուք զճաղթանս ձեր բարի»:

Իսկ գերեզմանաքարին վրայ կայ՝ «Այս է տապան Տէր Յակօր ծայրագոյն նախկին վանահօր Կաուց սուրբ անապատի 1888 Դեկտ. 2.» (Ազգ. Հանդ., 1911, էջ 97):

1884ին վանահայրութեան պաշտօնը արգէն Յովսէփի եպ., Խօստեղեանին²⁰ վաստակեցուած էր (Արձագանք, 1884, էջ 103) եւ այն տարին Կաուց բաւական թւով միաբաններ ունէր²¹ (Արեւելք, 1884, թ. 214):

Կաուցի վերջին շրջանի վանահայրներէն եղած է նաեւ Յովսէփի եպիսկոպոս Ռչտունի,

²⁰ Պօղոս վարդապետ, որ ծանօթ է իբրեւ Վանի առաջնորդ — եպիսկոպոս եւ հակառակորդ Խրիմեան Հոյրիկի, եղած է կարճ ժամանակով մը նաեւ Կաուցի առաջնորդ:

²¹ Կ. Պոլսոյ Համանուն (Պօղոս) պատրիարքը 1820ին կը սահմանէ որ՝ Լիմի եւ Կաուցի վանահայրերը պատրիարքական «Ֆէրմանով եւ կոնդակու» կարգուին. հմմտ. Զեռադիր Հաւաքածոյ Վրեն. Միտիթաբեանց Թ. 779, թղ. 94 ա:

²² Փրօքսմէլեանի ուղեկիցը Տիրացու Գրիգոր Խաղկանչողեան ետքէն Կաուցի միաբան կ'ըլլայ (Նատարք, էջ 65):

որուն վերջին տարիները անապատին մէջ
դժգոհութիւնն ու անժխարանութիւնը ծայր
կ'առնուն: Մերութեան²² պատճառով անոր

²² Կառուցի ալեգարդ ննջեցեալներէն մին ալ եղած
է Գէորգ Բարուն Տէր Բարսեղեան, որուն զամբանա-
ղիբը կը փորէ իր եղբորորդին Մանուկ՝

Ի փրկչական թուականին
Հազար եւ ութ հարիւր տասին
Մեկալ ի Վան Վասպուրական
Գէորգ Բարուն Տէր Բարսեղեան:
Լքէ զաշխարհ սին եւ ունայն,
Գնացեր զհեա Փրկչին կոչման,
Ձիաշ բարձիւր ի յուս մարմնոյդ
Գանձեր զգանձ յերկինս յանբոյթ,
Որով զհանդիսս յաւիտենից
Տայ քեզ վայելի տրօսն երկնից
Ձկեանս լքեալ անցաւորին
Ի հասակի ութսուն ութին:
Կանգնէ Մանուկ զայս մահարձան
Եղբորորդի քո իսկական
Երախտագէտ սրախ համայն
Ի յիշատակ յաւերժական,
Որք հանդիպիք սոյն այս շիրմիս
Խրոխտ սրախ տուք զողորմին
Ձեզ ողորմի Յիսուս որդին:

Սոյն Մանուկ Խաչարի մը վրայ սա տողերն եւս
կը փորագրէ Կառուցի միաբանները աշինն առջեւ րե-
րելով.

Ով մենասէր հարք եւ եղբարք
Դուք որ թողիք աշխարհի փառք
Խոնարհ եւ հեզ, ժուժկալ համբեր.
Լինել բնակ հոգւոյն անեզ
Կացէք արի ուսմամբ զբոց:

Ահա այսպէս առաքինիք թողին աստիւս ելին յեր-
կինս: Փորոզ տապանիս Մանուկ Տէր Բարսեղեան
ԽՅԽԷ (1896) (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 97—98): —
Կառուցի ննջեցեալ միաբաններու մէջ կարելի չէ ան-
տեսել Գրիգոր Մրջինյաբոյց վարդապետը, որ զա-
ւագանս ու կոնդակ ձեռքին մէջ անապատին համար ա-
ռաս նուէրներ հաւաքած է այլ եւ այլ տեղեր շրջելով:

օգնական կը արուի իրրեւ փոխ վանահայր Ստեփանոս Վ. Աղաղատեան, որ անոր հրա-
ժարականին ընդունելութենէ յետոյ վանա-
հայր կը կարգուի 1901ին²³ եւ կը մեռնի
1911ին²⁴ :

Ե. ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կաուց անապատը որքան կ'երևայ Լիմի
չափ բազմանդամ միաբանութիւն չէ ունե-
ցած : Սակայն այնքան ալ սակաւաթիւ չէ
եղած իր միաբաններու թիւը : Դարձեալ
Կաուցի միաբաններ չեն ունեցած գրական ու
ժողովրդական այն լայն ու ցայտուն դոր-
ժունէութիւնը . զոր ունեցած են Լիմի ան-
դամները, սակայն եւ այնպէս իրենց անբա-
սիր վարքովն ու կենցաղովը Հայ ժողովուր-
դին համակրանքին արժանացած եւ անկէ
նպաստ ու օգնութիւն ստացած : Կաուցի թեմ
կը կազմէին Մարմէտ, Խափենց, Ամենաշատ,
Եկմալ, Ճիրաշէն, Ալիւր, Դուլաշէն եւ Ան-
նափանք (Արձաղանք, 1882, էջ 313) : Բայ
ստաի իր շուրջն ունէր 1500—2000 օրափար

²³ 1900ին Պալոյ կրօնական Ժողովը նաեւ նկա-
տողութեան կ'ուննու Ստեփան Խաչատուրեանի Կաուց
անապատի տաղնորդ ըլլալու հարցը (Բիւզանդիոն,
1900, Թ. 1120) :

²⁴ Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1416 եւ 1536
եւ Արեւելք, 1901, Թ. 4785 ու 4794, Արարատ, 1911,
էջ 884 : 1911ին Կաուց ունէր վանահայր Կոնստանտին
մը եւ երկու վարդապետ . Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1911,
Թ. 4303 : Համեքոսպական պատերազմի ընթացքին
Կաուց հայկական միւս անապատներու եւ վանքերու
զժրոխտ գինակին հասաւ :

հող, Աւանցի մէջ 40 հաշկ ջուր եւ ծառա-
տան. Վանի մէջ տներ ու խանութներ, ինչ-
պէս եւ Էտիրնէի, Ռստոսթոյի եւ Թիֆլիզի
մէջ (Աշխատանք, 1911, էջ 734—735. Փորձ,
1879, IV, էջ 62. Աղղը. Հանդ., 1911, էջ 93
եւ Ազատամարտ, 1910, Թ. 369) :

Իսկ գրամական եւ ներթական ուրիշ
այլ եւ այլ նպատակներ ստացած է վանքին առ-
նին առթիւ, որ ժամանակ այրերով կը լե-
ցուէին կղզին ու եկեղեցին, վասն զի կինե-
րու բացարձակ արդելք կար այնտեղ մտնե-
լու : Նաեւ շատ մը նուէրներ կու գային, երբ
ժողովարար վարդապետները գիւղէ գիւղ ու
քաղաքէ քաղաք կը շրջէին հաւատացեալներէ
օգնութիւն խնդրելու համար ²⁵ : Հաւաքուած
գումարներովն ու նպատակներովը կը հողա-
ցուէին արդէն քիչով գոհ եղող միաբաններու
սէլաքերը, կը նորոգուէին շէնքերը եւ կը
վնարուէին տուրքերը (հմտ. Լիմ) եւ թա-
ւանումներով պակասածները կրկին կը հա-
րուէին ²⁶ :

Կառուց անապատը (ժամանակ մը Աղթա-
մարի եւ ապա) Էջմիածնի կաթողիկոսու-

²⁵ Լոկով անցեալը՝ վերջին մէկ դարու մէջ
քանի մը անգամ Կառուց Քիւրտերու յափշտակութիւն-
ներու եւ կողոպուտի կենթարկուի (հմտ. Շէրենց,
Մերազայրեր, էջ 73) :

²⁶ Բարսեղ վարդապետ Սեւիկ 1765ին կ'ամբաս-
տանէ Կարենցի Սարգիս վարդապետը թէ՛ Կառուց անա-
պատի համար հաւաքած գումներն իւրացուցած է
(Աղաւնուհի Մկ. եղ., Միաբանք եւ այցելութ. հայ
երեսապէմի, էջ 51) : — Չարաշար գործածութեան
մասին հմտ. Արեւելք, 1885, Թ. 306 :

Թեան ենթարկուած է եւ անկէ ստացած հրահանգ ու կոնդակ: Իբրեւ քոյր կամ դուստր միարանութիւն Լիմի՝ անոր հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակած:

Կտուցի միարանները նուիրուած են նկատողական կեանքի եւ իրենց անձին սրբացումին. իրենց օրն ու գիշերը դահարեալած են Աստուծոյ եւ երկարատեւ ազօթքներով երկնի ողորմութիւնն ու շնորհքը խնդրած իրենց եւ մարդկային ազգի համար: Գիտութեան շատ քիչ փոյթ տարած են եւ շատ քիչերն իրենց մտքի ցրումը փնտռած են Ձեռագիրներ գրելով²⁷: Աշխարհէ հրաժարած՝ չեն ուզած աշխարհով դրադիլ: Մեռուցած են իրենց մարմինն ու անոր զգայարանքները: Պահած են խիստ ու երկարատեւ պահքեր. միս գրեթէ չեն ճաշակած եւ իւղ՝ չարաթր մէկ երկու անգամ²⁸: Ժամասացութիւնները կը կատարուէին անխափան եւ ամբողջապէս: Ինչպէս ըսուեցաւ՝ իզական սեռին արդելուած էր մուտքը Կտուց անապատի մէջ²⁹:

²⁷ Վերջին դարուս ունեցած են փոքրիկ դպրոց մը:

²⁸ «1890ական թուականներին Կտուց անապատում Յովհաննէս Մաժակունին ամբողջ օրը ճգնութեան եւ ազօթքի մէջ անցկացնելուց յետ՝ ցանկացել է փշեայ պոսկով պսակուել, վերցնել է մի շորի վրայ փշեր շարել, գրել գլխին եւ յանկարծ քաշել, որից ուշադնաց է եղել» (Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 87): Մաժակունիին աշակերտած է Ղեւոնդ վարդապետ Բարսեղեան որ երկար տաւն Նախավկայի (Դարաշամբ) վանահայր կ'ըլլայ (Յառաջ, 1939, թ. 3977):

²⁹ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 73, Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 87, Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղագրութիւնք, էջ 278, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 155, նոյն՝ Ստո-

Իբրեւ վերջարան կը յաւելում՝

Վիեննայի մեր Մատենադարանին Թ. 14 Ձեռագրին մէջ, որ Ժողովածոյ մըն է, թղ. 36—40ր կայ գրութիւն մը՝ «Դրութիւն գրուածման բանից զովականաց առ Հրեղինակիր անապատն Կուտուց եւ առ ի նմա բնակեալ խարաղնաղղեցիկ միանձանցն ջոկս աստուածադումար Հարց» (Տաշեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Մխթ. ի Վիեննա, էջ 118—119)։ Այս գրութիւնը, որուն հեղինակը կամ ապատականներէն է եւ կամ անապատին համակիրներէն մէկը (զուցէ Լիմի միաբան), զովեստի ու գրուատիքներու զեղեցկահիւս պատկ մըն է, զոր կը զետեղէ միանձնեւոր գլուխներուն վրայ եւ անապատը կը տեսնէ զբախտաւոր մը, մանաւանդ թէ երկրաւոր արքայութիւն մը, ուր միաբանները՝ մարմնաւոր հրեշտակներ՝ հոգեղէն հրեշտակներու երգովն ու օրհնութիւններով զվաստուած կը փառարանեն եւ անոր տեսութեան ի խնդիր իբրեւ խունկեր կը սպասին ³⁰։

Սոյն գրութիւնը կը սկսի այսպէս՝ «Ի յերկրի երկին վեհազոյն կայանց իննեակ երանութեան հրեշտակացելոցն մարմնով, մաքուր կրօնաւորաց հանդիսա Երրորդութեան տեղիդ հրեշտարնակ էական բանին Աստուծոյ

բազմութիւն, էջ 227, Գեղունի, 1905, էջ 60, Էփրեկեան, Ինաչ. բառարան, Բ., էջ 100, Արձագանք, 1882, էջ 312—313, Բաֆֆի, Կոյժեր, Ա. հասար, էջ 173—215. հմմտ. նաեւ Լիմի մասին գրածներս։

³⁰ Համաման գրութիւններ, զուցէ եւ նոյնը, կան նաեւ Վենեայի, հմմտ. Գեղունի, 1905, էջ 63—64։

սակեապարիսպ եւ թիւեղաշէն խորան հրաշադան : Փառանցն վայելչութեան նախնայն կորուսման առ ի յանդր քան գրնութիւն ի վերամբարձման . . . : Գեառցն աստուածայնոց յարդառատ զնացիւք խրախոսիրտ քաղաքդ բազմաժողով անթաղուստ բազմեալ առ բարձու լերին կղզւոյդ ծովամիջի սուրբ եւ սքանչելի անապատդ Կուսուց» :

Հեղինակը շատ ողեւորուած կը տողէ իր գրուածքը եւ երբեմն արձակը ձգելով ստանաւորի կը սկսի : Կարժէ այս գրութիւնը օր մը հրատարակութեան յանձնել :

3.

ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԸ

ա. ԱՂԹԱՄԱՐ ԿՂԶԻՆ

Վասպուրականի բնակչութեան սրտածիր վայրն եղած է Աղթամար կղզին , վասն զի հոն հաստատուած էր նոյն աշխարհի կաթողիկոսարանն իր Ս . Խաչ վանքովը :

Աղթամար շատ ապառաժուա կղզի է եւ դուրկ բուսականութենէ ¹ , սակայն Վանայ լճի մակերեսէն քանի մը հարիւր ոտնաչափ բարձր ըլլալով՝ ամառ տաե՛ն զով օդ ունի եւ

¹ Աղթամար ալ ունի բուսկան նշենիներ (Թիւղանդիոն, 1901, №. 1507) :

կը փնտռուի իրրեւ օգտափոխութեան հաճելի վայրը ² (Արձագանք, 1882, էջ 313) :

Հաւանօրէն Աղթամար հին դարերուն ցամաքի հետ միացած էր (Մուրճ, 1902, էջ 181—187) ու ետքէն բաժնուած եւ ջրերու հարուածներու եւ լափումներու հետեւանքով նոյն իսկ պղտիկցած (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1505) :

Աղթամարի անունը դեռ կարելի չէ եղած ճշգիւ ստուգարանել : Ոմանք զայն կը մեկնեն «յաղթուած կամ յաղթող Մարաց», ուրիշներն Աղ կամ Ախղ՝ ժողովուրդ, Թամար՝ դառնութիւն = ժողովուրդ դառնութեան» (Բաղճամէկ, 1897, էջ 150—152) : Իսկ Վասպուրականի ժողովուրդն իր պարզութեամբը եւ բանաստեղծական աւիանովը կ'երգէ սէրը զոյգի մը եւ կ'ողբայ մահը զժրախտներու : Այս անանուն կողիին վրայ Թամար անունով զեղեցիկ աղջիկ մը կ'ապրէր : Նա սիրահարուած էր Վուշիկ (Ռշտունի) ազնուականին, որ ամէն գիշեր լողալով անոր այցելութեան կու գար ու կ'երթար :

Փոթորկալից գիշեր մը Վուշիկ կրկին ծով կը նետուի Թամարին երթալու համար, սակայն յուզուած ալիքները կը ձգտին խափանել անոր սիրոյ համբան : Նա ամէն ճիւղ

² Աղթամարի բնակիչները հին ատենները անձրեւային ֆրոյ շատացած են. յետոյ Խաչատուր կաթողիկոսը բարեհաճ ֆրոյ հոր մը բացած է (Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 277) : Վերջին ժամանակներս խժեղու ջուրը Ախալանքէն կը տարուէր :

կը թափէ կղզին հասնելու համար, սակայն անկարող կ'ըլլայ եւ «Ա՛խ թամար, թամար» հեծեծելով իր վերջին շունչը կու տայ: Անդիէն՝ կղզեակին վրայէն սիրատենչիկ աղջիկը այս ախուր պատկերին սրտի գառն ցաւով ահանաւեւ կ'ըլլայ եւ ինքն ալ ախ ու վախով կը մեռնի: Այդ ախուր արկածէն ի վեր կղզին Աղթամար կը կոչուի (Արաքս, 1898, էջ 70—72, Բաղմամկայ, 1897, էջ 150—152 եւ Լումայ, 1896, Բ., էջ 111—112):

Դարեր յառաջ այս կղզին Ռչաունիներու կը վերաբերէր: Հոն Բարդափրան Ռչաունին Հրեաներ կը բնակեցնէ, իսկ Թէոդորոս Ռչաունին է. դարուն զայն բերդերով եւ պարիսպներով կ'ամրացնէ: Հ. Չամչեան (Պամ. Հայոց Բ., էջ 355) կը գրէ՝ «Սա (Թէոդորոս) ըստ գրելոյ Ասողկայ եւ Վարդանայ... շինեաց վանս ի նմա», մինչ Հ. Էփրիկեան (Բաղմամկայ, 1897, էջ 155) ասոր հակառակ կ'արտայայտուի ըսելով «Թէոդորոս Ռչաունւոյ կղզւոյս վրայ վանք շինելու յիշատակութիւն չկայ Ասողիկի եւ Վարդանայ մօտ» եւ այնպէս կը համարի թէ «վանք» պէտք է բնակարան իմաստով առնուլ (անդ, էջ 156—157): Դարձեալ նոյն Հայրը կը հակառակի Saint-Martinի (Mémoires historiques..., I, էջ 140) որ կ'ըսէ թէ՝ 653ին Թէոդորոս Աղթամարի վրայ վանք մը շինած ըլլայ: Սակայն Սամուէլ Անեցիի այն արտայայտութենէն թէ «Ի Տէր Եղիսեյէն էառ զԱղթամար Դադիկ եւ ետ նմա զԲլի» Հ. Էփրիկեան կը

խորհի թէ Գաղիկէն յառաջ Աղթամարի մէջ
«մենատան մը սկսեր է լինել» (Անդ էջ 156) :
Իսկ Գաղիկ Արծրունի կողին ամրացնելէ եւ
զայն զանազան շինութիւններով օժտելէ յե-
տոյ կը սկսի Ս. Խաչ վանքի եւ եկեղեցւոյ
շինութիւնը — 915ին :

Բ. ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ՆԿԱՐԱԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը կամ պար-
զապէս Աղթամարի վանքը ³ ունի Ս. Խաչ
անուն եկեղեցի մը, ժամատուն մը, զանգա-
կատուն մը, միարաններու բնակարաններ
եւ կաթողիկոսարան մը :

Ս. Խաչ եկեղեցին շինուած է սրբատաշ
կարմիր քարերով, որոնք բերուած են Կոտոմ
գիւղէն : Խաչաձեւ է եւ անսիւն. պսակուած
տասնուփեց կողմանի դմբէթով եւ կոնա-
ձեւ կաթողիկէով : Այս եկեղեցւոյ առանձ-
նայատկութիւնը անոր մէջ կը կայանայ, որ
չորս պատերն իրարու հետ ուղղակի չեն

³ Մարգարեանին 1901ին Արեւելքի մէջ (Թ. 4737)
կը գրէր «Աղթամար ասիական թուրքիոյ մէջ Այաշ-
կերտի սուրբ Յովհաննու վանքէն յետոյ ամենանշանա-
ւոր վանքն է իր նորաարապետական ներդաշնակ ոճին
եւ հոյակապութեանը պատճառաւ» : Հմմտ. նորաարա-
պետական արուեստի տեսակէտով Strzygowski J., Die
Baukunst der Armenier und Europa, էջ 82—83, 289,
578 եւն. Bachmann, Kirchen und Moscheen in Ar-
menien, էջ 40. Աղթամարի մասին տեսնել դեռ Rohrbach,
Vom Kaukasus bis zum Mittelmeer, էջ 70—73. Linch, Armenia,
էջ 126—136. Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 5388 եւն եւն :

միանար, այլ մէկական մեարաչափ հետու կը մնան եւ հնդանկիւնանի աշտարակածեւ ուրիշ պատուով մը իրարու կը կցուին յառաջ բերելով (ներքուստ) կիսարտյոք խորշեր: Նմանապէս եկեղեցւոյն խաչի ձեւ տալու համար հարաւային եւ հիւսիսային պատերն երկու կողմէ թեքուածներ ունին: Արեւելեան եւ արեւմտեան թեւերը կողքերու թեւերէն աւելի երկար են:

Արեւելեան եւ արեւմտեան պատերու մէջ կան երկական կամարակապ ներսանկուածներ, արեւելեանն երեքական, իսկ արեւմտեանը միայն մէկական եռանկիւնածեւ որմնաստիւներով զարդարուած: Իւրաքանչիւր պատի մէջ տեղը՝ կայ երկար եւ նեղ պատուհան մը: Այս չորս պատուհաններէ զատ չինուած են դեռ 12 պատուհաններ:

Եկեղեցւոյն վերին եզրները պատուած են քիւով, որուն տակ զանազան կենդանիներու փոքրիկ բարձրաքանդակներ կան: Ապա՝ մեար մը ցած, եկեղեցւոյ շուրջը կը բոլորուի երկոյ մը՝ բաղկացած զլիարորարար խաղողի ողկոյցներու եւ զանազան տեսարաններու քանդակներէ: Ասկէ ալ վար, պատին դրեթէ մէջ տեղէն ամբողջ եկեղեցւոյ շուրջը ցցուած են այլ եւ այլ կենդանիներու կիսարձաններ: Ապա կու գայ ուրիշ երկոյ մը եւ այս ու նախորդ երկոյին միջեւ կան Հին եւ Նոր Կտակարաններու սուրբերու բաղմաթիւ բարձրաքանդակներ եւ տեսարաններ անոնց կեանքէն:

Եկեղեցւոյն չորս ճակատն ալ զարդարուած են աւետարանիչներու մարդաչափ բարձրաքանդակներով :

Ինչպէս ըսուեցաւ, Եկեղեցին անսին է և խաչածէւ : Կողակը բոլորածէւ է և կամարակապ է մէջ տեղը երկնկեկ ու նեղկեկ պատուհան մը ունի : Սեղանը օժտուած է սիրուն խաչկալով մը, որուն վրայ կայ՝ «Ի Հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյս Տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի, շնորհօք Տեառն մերոյ Յիսուսի կառուցի խաչկալս արդեամբք Աղթամարայ մէծի և փոքու և Բաղականից ռակերչոնց և աշխատութեամբ և մասնակցութեամբ Տեառն Սահակայ վարդապետի Խարբերդցւոյ, որք պատահիք լի բերանով Աստուած ողորմի ասացէք նոցա թվոջ Հայոց ՌՄԵ (1756) ամէն» :

Սեղանին երկու կողմերը կան մէկական խորաններ, որոնց դռները Եկեղեցւոյ անկիւններու մէջ բոլորուող խորչերու մէջ կը բացուին : Խորանները (մատուռներն) ունին մէկ մէկ սեղան, վէմքար և պատուհան : Եկեղեցւոյ հարաւային կողմը, բոլորածէւ թեւի մէջ, կայ դուռ մը, որուն վերեւ չինուած է վերնայարկ մը — յատկապէս Գաղիկ թաղաւորի և արքունական ընտանիքի համար : Այս ալ կիսարդուր է ու կամարակապ է առջեւն ունի մետր մը բարձր պատ մը կամարակապ հինդ բացուածքներով, զարդարուած նուրի քանդակներով և եղի, խոյի, վաղրի, այծի, փղի ու հորթի կիսարձաններ

րով: Կամարներուն վրայ նկարուած են (խզաներկ) Աւետման, Այցելութեան եւ Նննդեան պատկերները: Եկեղեցւոյ ներսն ալ զարդարուած է խզաներկ պատկերներով⁴, որոնցմէ մաս մը եղծուած է եւ Յաշատուր կաթողիկոսը կողակն ամբողջապէս կապոյտներկել տուած է — միայն քանի մը պատկերի խնայելով:

Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը, հիւսիսային խորշի մերձ, դրուած է կաթողիկոսական աթոռը:

Եկեղեցին ունի երեք դուռ եւ 16 պատուհան (ութ հատ ալ դուրսին մէջ կը բացուին): Արեւմտեան դրան ճակարին վրայ դրոշմուած է «Շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ դուրիթս ի թվին ՌՄՅԲ (1803) արդեամբ Թումա կաթողիկոսին եւ ձեռամբ Ստանեցի ուստա Նախապետին ու ոչս Թաթոսին, որք կարգայք, տուք զողորմին»: Հ. Ն. Ակինեան ճշգրտօրէն կը սրբազրէ «ՌՄԺԲ» (1763). հմմտ. Գաւաղանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 158):

Եկեղեցին հարուստ է բարձրաքանդակներով, որոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորներն են Գազիկ Արծրունիի բարձրաքանդակն եկեղեցւոյ արեւմտեան պատի վրայ եւ Սահակ ու

⁴ Մկոն (հմմտ. Արձագանք, 1882, էջ 314) կ'արտայայտուի «Թէեւ պատմարանը (Թ. Արծրունի) հիացած է այդ պատկերների վերայ, բայց դժբա պիտի չէ թէ բուսականութիւն չեն կարող տալ մեր ճաշակին, այլ եւ զուրկ են ամէն զեղարուեստական պահանջից»:

Համադասոյ Արժրունիներունը հարաւային պատին վրայ: Սոյն բարձրաքանդակներու եւ ուրիշ քանդակներու, ինչպէս եւ եկեղեցւոյ ընդարձակ նկարադրութիւնն բրած է Ե. Լաւայեանց Ազգապրական Հանդէսի մէջ (Հմմտ. 1910, էջ 197—212, Հմմտ. նաեւ Արաքս, 1898, էջ 74—75): Թոյլ կու տամ ինձ այս տեղ յառաջ բերելու Լաւայեանցի բարձրաքանդակներու եւ քանդակներու նկարադրութենէն մաս մը — անոնց մասին զաղափար կազմելու համար: Կը դրէ՝

«Ինչպէս ասացինք, ամբողջ եկեղեցին ծածկուած է բարձրաքանդակներով, բաւական նուրբ, սակայն երբէք չեն կարող համեմատուել Անիի քանդակների հետ, նկատելի է նաեւ, որ թէ մարդկանց եւ թէ կենդանիների մարմնի մասերի համաչափութիւնը կատարելապէս պահպանուած չէ: Լինչի կարծիքով այս քանդակները կարող են մի նշանաւոր օղակ կազմել ասորական արուեստի եւ արաբական ու բիւզանդական արուեստների միջեւ:

Պատմական տեսակէտից ամենանշանաւոր քանդակը եկեղեցու հիմնադիր Արժրունու բարձրաքանդակն է, որ կերտուած է եկեղեցու արեւմտեան պատի վրայ: Գաղիկը քանդակուած է ամբողջ դիրքով, մօտ 1½ մետր բարձրութեան, ձախ ձեռին բռնած այս եկեղեցու մանրաքանդակը, որը ցոյց է տալիս աջ ցուցամատով: Սրա առջեւ երկու հրեշտակ բռնած են մի խաչ՝ շրջանակի մէջ

դրուած : Գաղկի հանդէպ կանգնած է Յիսուս, այն դիրքով, որ կարծես օրհնում է Գաղկին : Յիսուսի ձախ ձեռքում կայ մի դիրք, որի վրայ դրուած է . Աս եմ լոյս աշխարհի : Գաղկի եւ Յիսուսի կողքերին մի մի վեցթեւեան հրեշտակ :

Գաղկի դիմին կայ անանիոս թագ՝ լուսապատկով պատած, ուսերին ձգուած է մի վերարկու, ամբողջովին նշխարով պատած, որոնց մէջ նկատելի են թռչուններ. մի դեղեցիկ ճարձանով վերարկուն ճարձանդուած է կրծոսկրի մօտ, վերարկուի տակից հաղած է մինչեւ գօտկատեղին հասնող թեւաւոր շոր, դիտաւորապէս պարուրածեւ նշխարով : Ինձ թւում է, որ այդ շորի կուրծքը եռանկիւնաձեւ բացուած է, եւ տակից երեւացող նոյնպէս պարուրածեւ նշխարով հանդերձր շապիկն է, որի նմանը այժմ եւս գործ է ածուած այս կողմերում : Շալուարը միանգամայն նման է մեր նկարագրած տեղական, շալուարին, միայն ո՛չ թէ փողկի մի, այլ երկու կողմից ունի տսեղնադործ, լոյն երկի : Արտ երկդր պատած է երկու շարք պարուրածեւ նշխարով :

Գաղկի երկրորդ քարձրաքանդակը գրտնում է արեւելեան պատի վրայ, խաղողի այգի ներկայացնող երկդի մէջ. — Գաղիկ թագաւորը ծախապատիկ նստած է քարձի վրայ, աջ ձեռին ունի մի քաժակ, իսկ ձախ ձեռը ձգել է խաղողի մի ողկոյդի : Գաղկի

երկու կողմում կան միմի մանկլաւիկ, որոնցից մինը նուս է քաղում, իսկ միւսը խաղող:

Պատմական նշանակութիւն ունեցող երկու բարձրաքանդակ էլ կան հարաւային պատի աջ կողմը. — Սա ներկայացնում է մի ամբողջ տեսարան. — Երկու արջ միմեանց հետ կուում են, սրանց թաթերի ներքեւ գտնում են երկու քոթոթ: Արջերի վերեւ կայ մի թեւաւոր առիւծ՝ թռչունի գլխով, իսկ սրանից բարձր, շրջանակի մէջ մի սրբի կիսարձանի երկու կողմը կան մի ամբողջական բարձրաքանդակ, լուսապսակ գլխներով եւ ֆարաջանման հանդերձներով, որոնցից մինը պարզել է ձեռքերը այնպէս, որ կարճես խաչակնքում է: (Տես բնագրի միջի պատկերը:) Առաջնի գլխի մօտ գրուած է. Սր. Համադասպ Վասպուրականի իշխան, իսկ միւսի, խաչակնքողի, նայնպէս գլխի մօտ՝ Տէր Սր. Սահակ եղբայր Համադասպայ, մարտիրոսք եւ վկայք Քրիստոսի: Սրանց հանդէպ քանդակուած է մի արծիւ, որ իւր մագիլների մէջ առած է մի աղաւնի. սրանից էլ վերեւ կայ գառնազլուխ, թեւաւոր մի թռչուն, բարձրում մի սրբի պատկեր, շրջանակի մէջ:

Այժմ սկսենք նկարագրել միւս բարձրաքանդակները՝ սկսելով բարձրից:

Եկեղեցու քիւի տակ փոքրիկ գիրքով քանդակուած են մի շուն, որ հալածում է մի նապաստակի, մի ուրիշ շուն, որ ընկած է մի այծեամի հետեւից. մի յովաղ, որ պա-

տառադրութիւնք է մի եղնիկ, երկու աղանձներ կաուց կացի են տուած, մի սրսորդ, որ բռնած է սրած ցլի վզակապից, շորս ոչխար նստած եւ երկու առիւծ կանգնած : 10 մարդկային զլուխ եւ մի առիւծ (հիւսիսային պատի ձախ կողմը), մի առիւծ, 12 մարդկային զլուխներ, մի նապաստակ, մի առիւծ, դարձեալ մի նապաստակ, մի թռչուն, մի առիւծ, դարձեալ երկու նապաստակ, երկու թռչուն կաուց կացի տուած, ինչպէս նաեւ երկու աղանձի նոյն դիրքով, միայն սրանց մէջ մի օձ, (որ եկել է թունաւորելու սրանց սիրային երջանկութիւնը), մի աղանձու տակ էլ երկու ձու, մի թռչունի բուն, մէջը մի ձու. մի ցուլ, մի յովաղ, երկու աքաղաղ կռուելիս, մի առիւծ, մի գառ, մի եղջերու, մի խոզ :

Վերելի երիզը, որ կարծես ներկայացնում է խաղողի այգի, մեծ մասամբ ողկոյղներից բաղկացած լինելով, ունի մի շարք շատ հետաքրքրական տեսարաններ. այսպէս՝ եթէ դիտելու լինենք արեւելեան կողմից, Գաղկի բարձրաքանդակի ձախ կողմից, կը տեսնենք .

Մի մարդ բռնել է փախչող նապաստակի պոչից, մի ձիաւոր նետ է արձակում մի արջի վրայ, որ արդէն իւր առաջի թաթերը ձգել է սրա նստած ձիու գամակին, մի մարդ մէջքին մի կողով, եւ ձեռքին մի գամբիւղ, մի մարդ, որ դաշոյնը խրել է մի արջի կողք, մի թռչուն, որ խաղող է ուտում (հիւսիս-

սայրին պատի վրայ) - մի այդեպան, որ ձեռին
բա՜ր րոնած այգին է ջրում, երկու երիտա-
սարդ կուռում են միմեանց հետ, մի երիտա-
սարդ պարսառիկով խփում է խաղաղ ուտող
թռչունին, մի նստած գառ, որ մուռթք պար-
զել է գէպի ողկոյզը, երկու բաղ, երկու ուլ,
մէկ ինծ, մի թռչուն եւ մի հաղար միմեանց
մօտ կանգնած են. մի կին, որ հաց է տա-
նում այգին ջրող մի ուրիշ այդեպանի, մի
որսորդ իւր որսորդական շան եւ բաղէի հետ,
որ ուզում է որսալ թփերի միջի արջն ու վա-
րազը: Արեւմտեան պատի վրայ - մի այժ իւր
ուլիկի հետ, մի արջ, որի մի քոթոթը ծիծ
է ուտում, իսկ միւսը բարձրացել է մէջքին,
մի մարդ՝ ձեռին ձմերուկ, մի մարդ եւ մի
արջ միմեանց հետ կուռելիս, իսկ մի ուրիշ
մարդ ծառը բարձրացած, երկու խոյ կուռե-
լիս, մի որսորդ խփում է արդէն նետահար
եղած արջի...

Այժմ անցնենք միւս բարձրաքանդակնե-
րին, որոնց մեծադոյն մասը կրօնական է:

Արեւելեան պատի գրեթէ կենդրոնում,
ներսանկուածների վերեւ բոլորող կամար-
ների միացման տեղում մի շրջանակի մէջ
քանդակուած է Աղամբ՝ մատը պարզած դիր-
քով, եւ սրա երկու կողմում դրուած է. «Եւ
կոչեաց Աղամ անուանս ամենայն անասնոց եւ
զազանաց» եւ կարծես իբր բացատրութիւն
այս խօսքերի՝ Աղամի երկու կողմը քանդա-
կուած են «ամենայն անասունք եւ զազանք»
եւ սրանք այնքան շատ են, որ մի շարքով

շարուած են եկեղեցու շորս պատի վրայ էլ : Սրանցից շատ շատերը ոչ թէ՛ բարձրաքանդակ, այլ կիսաքանդակներ են, մօտ կէս մետրաշաւի դուրս ցցուած պատից : Եթէ սկսենք դիտել Աղամի ձախ կողմից՝ կը նկատենք. — տալիճ, գայլ, արջ, բնձուխտ, վայրի ցուլ, գայլ, եղ. եղնիկ, խոյ, ոչխար, գամէշ, ձի, ջորի, ուղտ, հնդկահաւ, բաղէ, արծիւ, սիրամարդ, փառիան եւ այլն : . . .

Հիւսիսային պատի լուսամտի աջ կողմում քանդակուած է կենաց ծառը, որի բնին փաթաթուած է գաղանի թաթերով օժտուած օձը, եւ խօսում է իւր առջեւ շոքած Եւայի հետ : Մի քիչ հեռու, լուսամտի ձախ կողմում քանդակուած են Աղամի եւ Եւայի՝ մօտ մէկ ու կէս մետրաշաւի բարձրաքանդակները, կենաց ծառի երկու կողմը կանգնած : Եւան ուտում է բարւոյ եւ շորի գիտութեան խնձորը եւ յորդորում Աղամին՝ իւր օրինակին հետեւելու :

Նոյն պատի վրայ կայ նաեւ Սամսոնի երկու մետր բարձրութեան բարձրաքանդակը, աջ ձեռում բռնած փղշտացու գլուխը՝ մազերից : Սրա մօտ Եղեկիէլ մարդարէն, որի աջ կողմից մի ուրիշը, իսկ բարձր, շրջանակների մէջ երեք կիսաքանդակներ : Փոքր ինչ հեռու դարձեալ Սամսոնը, որ սուրն առիւծի երախն է խրում, սրանից վերեւ երկու աքաղաղ կուում են, իսկ ներքեւ կանգնած է մի մարդադլուխ, թեւաւոր թռչուն :

Հիւսիսային պատի աջ կողմում Ամուս

մարդարէի, Ս. Կիրակոսի եւ մի այլ սրբի կիսարձաններ շրջանակներով, որոնց ներքեւ Ս. Թէոդորոս, Ս. Սարգիս եւ Ս. Գէորգ, երեքն էլ ձիաւոր, առաջինն սպանում է մի վիշապ, երկրորդը՝ մի յովապ, իսկ երրորդը՝ ձեռներն ու ոտները կապուած մի մարդ։ . . .

Արեւելեան պատի երկու ներսանկուածներին միջեւ բացւող պատուհանի զլիւին բուրում է ողկոյզի քանդակներից բաղկացած մի կիսարուր կամար, իսկ աջ ու ձախ կողմերին մի մի սրբի, թերեւ թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալների բարձրաքանդակ։ Սրանից ներքեւ մի առիւծ, մի յովապ եւ մի Էդնիկ։ Սրանցից աջ, մի կլոր շրջանակի մէջ քանդակուած է մի կիսարձան, աջ կողմում Յովհաննէս Մկրտչի, ձախում Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի բարձրաքանդակները, իսկ սրանց ոտների մօտ մի առիւծ»։

Նկեղեցւոյ զմբէթը տառնուվեց անկիւնով է եւ ունի ութը պատուհան, որոնց վրայ կը բոլորուն ծաղիկներու եւ կաքաւներու քանդակներով գեղադարձուած կամարներ։

Նկեղեցւոյ երկարութիւնն է 15.40 մետր, լայնութիւնը՝ 12.60 մետր, բարձրութիւնը՝ գրեթէ 20 մետր։

Չանդակատունը հարաւային դրան առջեւ կը գտնուի։ Չորս քառակուսի սիւներու վրայ կը բոլորուն պայտաձեւ կամարներ եւ առնց վրայ կրկին քառակուսի սիւներ եւ առնց վրայ ալ պայտաձեւ կամարներ։ Առնց վրայ կը հանդէին վեց կլոր սիւներ կրելով

վեցանկիւնի դժբէթ մը, որմէ կախուած են զոյց զանգակներ: Զանգակատան վրայ արձանադրուած է՝ «Շինեցաւ զանգակատունս արդեամբք աստուածատէր իշխանացն Ախիշան եւ Գէորգ աղայիցն յանուն սուրբ Համբարձման ի յիշատակ ննջեցելոցն եւ կենդանեացն»:

Գաւիթը հասարակ շէնք մըն է եւ ունի երկու պարզ դուռ եւ ինը պատուհան: Հարաւային դրան վրայ գրուած է՝ «Ի ՌՄԺԲ՝ (1763) եւ շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ դարպաս ձեռամբ Թումայի կաթողիկոսի Աղթամարայ, որք ազօթէք տուք զողորմիս»:

Ս. Խաչի հիւսիսային դրան հանդէպ շինուած են երկու կամարակապ փոքրիկ մատուռներ, որոնցմէ մէկուն մէջ զետեղուած է միւռոնի կաթնան եւ միւսին մէջ՝ դրուած են քահանայական զգեստներ եւ հոն քահանաները կը զգեստաւորուին, վասն զի միանգամայն աւանդատուն է: Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ձախակողմեան աւանդատան մէկ կողմը արձանադրուած է «... գարուն կտակի իմով ձեռամբ Գաղկա հաց արքայիս», իսկ եկեղեցւոյ հարաւային կողմը, տանիքի մերձ «... խորհակալ թաղաւորութեան... հայկազեան... ցի զգումբէթ Հայոց» (հմմտ. եւ Սարգիսեան Հ.Ն., Տեղադրութիւնք, էջ 277):

Ս. Խաչի անդին հարստութիւնը կը

⁵ 1656ին Փիլիպպոս Մոկացին Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ի տես կ'երգէր՝ «Տաղ Աղթամարայ Սուրբ Խաչին. փառաց անեղի ասնոր տէրունի, Տուն եւ Տաղաւոր հոգ-

կազմէ Կենաց փայտի մէկ մասունքը, որ եկեղեցւոյ աջակողմեան խորանին մէջ կը պահուի (Հմմտ. ի մէջ այլոց Տաշեան Հ. Յ., Մայր ցուցակ Մխիթ. Մատ., էջ 879) :

Ս. Խաչի հարաւ արեւելեան կողմը կը գտնուի Ս. Ստեփաննոս կիսաւեր եւ փոքրիկ եկեղեցին, վերաշինուած 1293ին Ստեփաննոս կաթողիկոսի օրով Հոռոմշահի որդի Սարգսի եւ Ստեփաննոսի ծախքերով (աւանդութեան մը համեմատ շինուած Վարդ Պատրիկի հրամանով եւ Սիմէոն ճղնաւորի խորհրդով, Հմմտ. Աղզր. Հանդ., 1913, էջ 23) : Սոյն եկեղեցւոյն դրան ճակատին վրայ արձանադրուած է՝

«ԶԽԲ (1293) ի հայրապետութեան Տոն Ստեփաննոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբանեալ կրանաւորացն Սարգիսի եւ Ստեփաննոսի որդեացն Հոռոմշահի յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն. որք հանդիպիք յիշեցէք ի Քրիստոս» :

Աղթամարի կղզիին արեւելեան հիւսիսային ծայրը կայ փոքրիկ մատուռ մը, որ կը համարուի Թամար Թաղուհիին աղօթատեղին : Կ'աւանդուի թէ հոս եւ ոչ թէ Զորոյ վանքի մէջ ամփոփուած ըլլայ Յովհաննէս Զ. Դրասխանակերտցիի մարմինը : Իսկ կղզիին արեւելեան-հարաւային ծայրը կան երկու մատուռներ՝ Ս. Գէորգի եւ Ս. Աս-

ւոյն ճշմարտի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. յիշատելրեան 1926, թղ. 25ա—33ա) :

առւածածնի նուիրում : Վերջինս կարծիր քարերով շինում է եւ կը կոչուի նաեւ Կարմիր եկեղեցի :

Ս. Խաչի արեւելեան կողմն է կաթողիկոսներու յաւիտենական ննջավայրը՝ զերեկմանցը, ուր շիրիմներու վրայ կարելի է կարդալ մի քանի արձանագրութիւններ եւ իմանալ ննջեցեալը :

Եկեղեցւոյ կից շինում են կաթողիկոսարանը կամ վեհարանը, ուսումնարանն ու միաբաններու եւ ուխտաւորներու սենեակները կամ բնակավայրերը ⁶ :

Վեհարանի դրան ճակատին վրայ արձանագրում է՝ «Վեհարանս եւ զպրոցս նոր հիմանց կանգնեալ ձօնեմ բազմակարօտ իմ ազգին ի կայսրութեան ինքնակալին օսմանեան Համիտ երկրորդ վեհապետին յաղթական, թէպէտ եռանդ սիրոյս վաղուց ստիպէր, բայց զբաղմունք իմ հոծ գործով ոչ ներէր, քան զամէն ինչ նուիրական էր հոգւոյս ընդ շիրիմեանց զբարոյական առեալ լոյս, ուսումնասէր մանկամբ հայոց քանալ միշտ, զիմ սպակիր ժողովրդեան քննել վիշտ. Տէր Խաչատուր կաթողիկոս Ռչտունցի, ձեր աղօթից կարօտ ծառայ Յիսուսի» :

Իսկ վերնայարկ սենեակներու ճակատին կայ՝ «Սենեակք այսօքիկ հիմանց նորոգի Զանիւք Յակոբայ եպիսկոպոսի բնիկ Խիզանցի

⁶ Հմմտ. Արեւելք, 1901, Թ. 4737 եւ Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 5392 (Արտաշէս) :

Խարխոյ գիւղացի, բնակողք ի սմա միշտ տուք զողորմի թվ. ՌՅԻԲ» (1873, Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 209—210) :

Աղթամարի «Դրսի վանքն» է Ախափանքը, որ կը գտնուի Բղնունեաց ծովի եզերքը : Ունի օգասուն եւ կոկիկ սենեակներ, վեհարան կամ կաթուղիկոտարան, ուր տարւոյն մեծ մասը կ'անցնէր կաթողիկոսը (Փորձ 1879, V, 62) : Ունի նմանապէս աղարակ ու շտեմարան եւ լաւ քուր, որ նաւով ամէն օր կ'ղլին կը տարուի բնակիչներու խմելիքի համար : Ախափանքի շէնքերու մեծ մասը կ'առուցուած է Զանքովը Յակոբ Եպիսկոպոս Հիզանցիի (հմմտ. Սրբափայրեր Շէրենցի, էջ 116—117 եւ Արեւելք, 1903, Թ. 5402) : Դրսի վանքն իր շուրջն ունի բնտիր վարելահողեր, հանդեր ու հովիտներ, մրգաւէտ պարտէզներ ու սրահներ : Արտօսի եւ Առնոսի լանջերէն զոռգոռալով սահող երկու մեծ առուներ հանդ ու սյգեստան կ'ոռոգեն եւ կը դարձնեն վանքապատկան Զաղացները (Սրբափայրեր, էջ 116—117) :

Այս անպաճոյճ նկարագրութենէն յետոյ հոս կը յաւելում Թ. Արծրունիի գեղեցիկ նկարագրութիւնն ու տեղեկութիւնները նկատմամբ Աղթամարի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյն՝

«Յաղագս գերապայծառ եւ պանծալի եկեղեցւոյն, որ յԱղթամար քաղաքի, որոյ նիւթ նպաստաւորութեան քարանցն բերաւ յերկրէ հեռաստանէ, զորոյ մեք զիրն եւ գտեղին հաւաստեաւ յայտ արասցուք :

Ի ժամանակս շինութեան հոյակապ եւ հռչակաւոր եւ բարձրանշան քաղաքին Ազ-
 օթամարայ բարձրացոյց Փրկիչ մեր Յիսուս
 զբազուկս օծելոյն իւրոյ Գազկայ հարստահա-
 րել զզազանաբարոյ ազգն Իսմայէլի, զոր
 կապեաց զձեռանէ իւրմէ հաստահիմն խոր-
 հրդովք եւ պատերազմական ուժեղ արու-
 թեամբք իրրու զանդանաւանաւ իւրք զկզակս
 նոցա ճմլեալ թռչնացուցանէր . . . : Եւ յառնել
 արքայի զայստսիկ յաճախեաց պատերազմաւ
 եւ ի վերայ Ասորեստանի եւ զաւառս բազումս
 ամբոցովքն հանդերձ ինքն ձգեալ կորցեաց :
 Եւ տեսեալ մերձ ի դրունս Ասորեստանի ամ-
 բոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց ի գեօղն Կո-
 տոմ կոչեցեալ, լինելով սեփհականաբար
 Զուրարեկն կոչեցեալ ազգի սպառ սպառ կո-
 բուսեալ ջնջէ զազգն եւ զշինուածս ամբոցին
 ի հիմանց տապալեալ՝ զքարինս նորա բար-
 ձեալ բերէ ի վերայ մկանաց ծովուն բնծայե-
 լով ի նիւթ շինութեան սրբոյ եկեղեցւոյն,
 կանդնելով փոխանակ բազնաձեւ պղծալից
 յարկաց զտաճար փառաց : . . .

Եւ քանզի ճարտարապետ արուեստին էր
 Մանուէլն, զոր ի վեր անդր ցուցաք, այր լի
 իմաստութեամբ եւ զօրաւոր ի զործս իւր
 հրաշակերտէ զեկեղեցին զարմանադործ ա-
 րուեստիւ եւ զոր վերադոյնն ցուցակ կրօնա-
 ւորն ձեռն տայ նկարադրել զքարինսն ճշգրտա-
 զործ նմանահանութեամբ սկսեալ զԱրարհա-
 մայ եւ ի Դաւթէ եւ մինչեւ ցտէր մեր Յիսուս
 Քրիստոս, զգաստ մարդարէից եւ առաքելոց

յօրինեալ ըստ իւրաքանչիւր հանդիսի զարմանադործ տեսեամք: Ստեղծագործեալ ջուհադրէ եւ ի կարգս եկեղեցւոյ զհօլովս երէոց եւ զերամս հաւուց, միանգամայն եւ զդասս զազանաց խողից եւ առիւծուց, ցլուց եւ արջոց ընդդէմ միմեանց զարդարեալս զկենդանականին նոցա յուշ առնելով զմայր, որ է յոյժ ըզձալի իմաստնոց, ածեալ զթիկամբք եկեղեցւոյն եւ շրջապատ պարունակ (բարունակ) մի պանծալի մանրամասն հատուածովք յօրինեալ, կերպարեալ որթս խաղողարերս այգեդործովք եւ զազանովք եւ սոգնովք հանդերձ համակեալք, որոց եւ կերպարանքն այլ եւ այլ զանազանութեամբք ըստ իւրաքանչիւր մասին առերեւն զտեսակս:

Իսկ ի շորից կողմանց ի վերայ զազաթան սրբութեանցն ճշգրտագործեալ զշորից աւետարանչացն պատկերս, որք եւ արժանաւորապէս իսկ են պսակ ուրախութեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ վերագոյն քան զամենայն սուրբս:

Նկարագրեալ է տեառնագրելով եւ զփրկչական պատկերս, որ վասն մեր զպեցաւ մարմին երեւելով մարդ եւ է ի կամարս արեւմտական խորանին նմանական ճշգրտութեամբ յօրինեալ է ընդդէմ Փրկչին եւ զփառապարզ պատկեր արքային Գազկայ, որ մեծագործ հաւատով բարձեալ ունի զեկեղեցին, ի վերայ բազկանցն իբրեւ զսափորն ոսկի լի մանանայիւ եւ իբրեւ զտուփ մի ոսկի անու-

չահասութեամբ լցեալ, կայ տառջի Տեառն, կերպագրեալ այնպէս, որպէս թէ գթողութիւն խնդրեացէ մեզաց . . . : Դարձեալ եւ ի հարաւակողմն ի վերայ դրան եկեղեցւոյն յորինեալ է ի տեղի պահոյից ի բարձանց ի խոնարհ կամարածեւ աստիճանօք գէջն ունելով, որպէս զի իցէ տեղի ազօթից թաղաւորին զուսպ եւ զերծ ի մարդկանէ, որով ի միտս իւր եկեալ անդրադառնալ ընդ Աստուծոյ խօսեացի :

Իսկ ի ներքուստ կողմանէ գործութիւն սրբութեանցն հրաշալիս իմն յորինէ նկարապաճոյճ գեղովք զբամբք արծաթապատօք եւ լի սակեհունն զարդիւք սակեպատ պատկերօք եւ ակամբ պատուականօք եւ մարդարտահիւս զարդիւք եւ պէսպէս երեւելի եւ պայծառ սպասիւք, զոր հրաշափառապէս երեւեցոյց մեզ երկրորդ նշուսադէմ, միանգամայն եւ զուսն վերին Սիրնի . . . :

Իսկ զօր նաւակատեաց սորա գասիւք եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց շքեղացուցանելով տօն մեծ ուրախութեան կատարէ մեծապարծ պարծանօք յիշատակ ազգաց յազգս : Ահա ասացաք որ ինչ յաղազս սրբոյ եկեղեցւոյն : (Թովմայի Արժրունեայ՝ Պատմութիւն տանն Արժրունեայ, Պետերբուրգ 1887, էջ 297—299 :)

«Եւ քանզի էին ի դրան արքունի զումարեալք արուեստաւորք բազումք : . . . հրամայէ թաղաւորն շինել տաճար մի քառանկիւն

Յ. կանգնաւ ունելով զչափ լայնութեան եւ երկայնութեան, նմանապէս եւ ի բարձրութիւնն, որոյ որմոյն լայնութիւնն երեք մեծաքայլութեամբ չափով ունի զօգտաւորածսն դունդ անապակ կրոց եւ քարի, իբրեւ զհալուածս կապարի եւ պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ եւ շինուած տաճարին ի հիմանց անտի մինչեւ ցզլուխ նորին ի թռիչս կադմեալ առանց սեան ունի զհաստատութիւն եւ է որ արդարեւ արժանի զարմանալոյ ի վերքան դմիտս: Ունի եւ խորանս կամարակիցս եւ անկիւնս եւ շրջապատս զեղապանոյնս անթիւ մտաց եւ անդննելի աշաց, ունի եւ զումբէթս երկնահարթս ոսկեզարդս եւ լուսաճաճանչս...»:

Եւ է կարգ շինուածոյ տաճարին ահեղ իմն եւ զարմանալի եւ այնքան բարձրադոյն եւ անհաս է մտաց զոր օրինակ թէ իմաստուն ոք այր ընդ մի կարգ խորանի միոջ զբաղում ժամս նայեսցի, արտաքս ելեալ ոչինչ յորոց նայեցան պատմել ումեք կարասցէ: Վասն զի են ի նմա ոսկեզարդ գահոյք, յորս բադմեալ երեւի արքայ նազելի ճոխութեամբ շուրջ զիւրեաւ ունելով պատանեակս լուսատեսակս, սպասաւորս ուրախութեան ընդ նմին եւ դասս գուսանաց եւ խաղս աղջկանց զարմանալոյ արժանիս, անդէն եւ սուսերամերկաց հոյլք եւ ըմբշամարտաց պատերազմունք. անդ եւ դասք առիւծուց եւ այլոց գազանաց եւ անդ երամք հաւուց զարդարեալք ի պէսպէս պաճուճանս, զոր եթէ զամենայն որ

ի նմա գործք ի թիւ ոք կամեցի արկանել քաղութան աշխատութեան պէտք են անձինն եւ լսողաց :

Եւ է փառք տաճարին ահեղ իմն եւ դարձանայի եղեայ են ի նմա դրունք հասուածոյք մանր յորինուածով եւ հրաշայի զեղզեղմամբ , ի բանայն իւրեանց երկրացիկք են , ողարերք զովացուցիչք , իսկ հուպ առ միմեանս զոլով երեւին իրրեւ զմի պատկեր :

Պատմեաց մեզ եւ հաւատարիմ ոտտիկան մի ի գործավարաց քաղաքին , եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ յաւերս իրրեւ ՄԹ եւ հաւատաապէս ճշմարտութեամբ նուազեաց ասելն , քան թէ առատութեամբն յաւելեաց ի բազումս : Իսկ եւ նիստ փառաց տաճարին յամենայն կողմանց պաւստին ի մէջ քաղաքին երեւի իրրեւ զմեծ մի բլուր , ոչինչ նուազեայ բարձրութեամբ քան զքարանձաւ ծայր կողոյն» (Թովմ . Արծր . , էջ 295—296) :

Հ . Ինճիկեան զխեղ կու տայ որ Թովմաս Արծրունին իր նկարագրութեան մէջ Աղթամարի եկեղեցւոյն անունը չի յիշատակեր , թէ եւ հարեւանցի կ'ակնարկէ թէ Ս . Խաչը լլայու է (Անդ , էջ 310) կը յիշուի Ս . Խաչ հմմտ . վարը) : Նա կը համարի թէ՝ Ս . Խաչ կոչուած լլայու է Դպրավանքի Ս . Խաչին հոս ամփոփուելովը , վասն զի Վարդան Աշխարհապետին իսկ եւ իսկ յետ շինութեան Աղթամարի (ի ձեռն Թէոգորոս Ռչտունիի) կը յարէ

«ի դպրավանից տարան զխաչն որ յանուն Ս. Աստուածածնին»⁷ (Ստորագրութիւն, էջ 177) :

Պատմական ստոյգ իրողութիւնն է, որ Գաղիկ Արծրունի թագաւորին մեծ մտքին եւ ուժեղ կամքին մէկ գեղեցիկ արդիւնքն է Ս. Յաչ, որուն կարող եւ ճաշակի տէր ճարտարապետն եղած է անուանին Մանուէլ (Հմմտ. նաեւ Saint-Martin, Mémoires hist., Բ., էջ 428 եւ Ինճիճեան Հ. Ղ., Հնախօսութիւն, Գ., էջ 140) :

Նորաչէն եկեղեցւոյն բացումը մեծա-
հանդէս կը կատարուի (Բաղմազկալ, 1897, էջ 380—388) : Չայն կ'օժէ Գէորգ կաթողի-
կոսը, որ հետը կը բերէ Ս. Լուսաւորչի աջէն
եւ ուրիշ մասունքներ : Հանդէսէն վերջ Եղիսէ
հայրապետ կը կարգուի եւ Աղթամարի թեմը
կը դժուի :

⁷ Հաս. «ի սուրբ կաթողիկէն, յաստուածազարդ եւ գեղապանոյճ սուրբ եկեղեցւոջ եւ գեղապանճ անուանակոչութեան սուրբ Յաչին... եզ ի պահեստի զգանձաւ աստուածայինս զաթոս մերոյ Լուսաւորչին զՊարթեւին Գրիգորի եւ զսեղան արքայաբ աստուածային խորհրդոյն եւ զգօտին սուրբ միջոյն եւ զգաւազան տմենազօր աջոյն... եւ զհօգաթափա աշխատասէր սոխիցն սուրբ կուսին Հովսեփմեայ եւ զփառապարն ներկեալ սուրբ արեամբն եւ զբազուի սուրբ մարտիրոսին տղային Արզմանչի... եւ զայլ եւս նշխարս մարտիրոսացն եւ զնշան տէրունական Յաչին, յորոյ վերայ էր կաթուած արեան կենարարին քնդելուգեալ սակոզ եւ մարգարտով, զոր ետ տէր ի մեռն սուրբ եւ երջանիկ հայրապետին արհիեպիսկոպոսի Տեառն Դաւթի, որ զեւ եւս կոչի սուրբ Նշան Ապարանից» (Թ. Արծ[շար.], էջ 310) :

Գ. ԿԵԱՆՔԸ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՄԷՋ — ԳՐԶԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԾԱՂԿՈՒՄԸ

Ապագային զերապահելով Աղթամարի կաթողիկոսներու ⁸ մասին բնդարձակ ուսումնասիրութեան մը հրատարակութիւնը ⁹, հասկիտի բաւականանամ նշանակելով միայն այն անցքերն ու տեղեկութիւնները, որոնք ուղղակի Աղթամարի վանքին կը հային:

Աղթամարի կաթողիկոսութեան բուն շարքը կը սկսի Դաւիթ Ա. Արծրունիով (1113—1165?), որուն ժամանակ չի նոյն աստուածարանի կողմէն Աղթամար ի դուռն սուրբ Խաչին՝ կը թաղուի Արղլմահ Կիւրացագատը: Հոն կ'ամփոփուի եւ անոր կողակցին աճիւնը (Թովմ. Արծր., էջ 315):

Միթէ Դաւիթ կաթ.ի յաջորդներէ՞ն եղած է Ստեփանոս (Բ.) Աղթամարցին, որ

⁸ Աղթամարի կաթողիկոսները Ս. Խաչ վանքի առաջնորդներն էին:

⁹ Աղթամարի կաթողիկոսներու եւ կաթողիկոսութեան մասին գրած են՝ Լեւոնեան Խաչիկ՝ «Աղթամարաց կաթողիկոսները սկիզբէն ջվերէ» (Բիւզանդիան, 1900, Թ. 1190—1200 եւ 1202—1205), Էփրեկեան Հ. Ս., «Աղթամար» (Բաղմադէպ, 1897 եւ 1898), Ակիւնեան Հ. Ն., «Գաւազանապիրք կաթողիկոսաց Աղթամարաց», Վրեհնա 1920 (Նախապէս հրատարակուած «Հանդէս Ամսօրեացի» մէջ): Էփրեկեան եւ ուրիշներ շատ անգամ իրենց ուսումնասիրութիւններու մէջ նկատառութեան ասած են «Աղթամարաց կանգակը», զոր հրատարակած է Մարտեան Մեսրոպ փարգապետը (էջմիածին 1916) եւ որուն նոր բառերն ուսումնասիրած է Անտոնեան Հ. (Հմա. Բաղմադէպ, 1923, էջ 306—360): — Աղթամարի մասին յոյսածներ ունի Էփրեկեան Հ. Ս. նաեւ «Գեղարեւելի» (1905, էջ 66) եւ Բաղմադէպի Բառարանի մէջ (Ա., էջ 100):

Յովհաննէս Վանականի աշակերտած է (Աղի-
նեան Հ. Ն., Գաւաղանազիրք կաթողիկոսաց
Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 41) : Սոյն
Ստեփանոսի յաջորդն է համանուն Ստեփա-
նոս Գ. (1272—1296?), որուն որով ¹⁰ կը շի-
նուի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (համա. վերք) :

Հաւանականօրէն 1296ին կաթողիկոս
կ'ընտրուի Զաքարիա Ա. Սեֆեական, որ
շինարար գործունէութիւն կ'ունենայ. «Ի յա-
թոս հայրապետութեան իւրոյ ի կղզիս Աղ-
թամար ի դունն սուրբ Խաչիս շինեաց գեղե-
ցիկ եւ մեծանիստ տեղեօք ի թիկունս սուրբ
Խաչին զժամատուն մեծ յաւուրս ձմերայնոյ :
Իսկ ի կողմն արեւմտից զժամանակն (սրբա-
զրել՝ զժամատուն) ամարայնոյ մեծանիստ
կամարակապ ձեւով, կրակապ եւ սրբազործ,
բերեալ զքարինս նորա յաշխարհէն Խլաթայ
րազում աշխատանօք ի վերայ անդնդային ծո-
վու եւ ետ զծաղրել յիշատակ հոգւոյ իւր
զիրք որ կոչի Տօնական... եւ դարձեալ վեր-
նատունս րազումս բնակութիւն ամարայնոյ
շինեալ գեղեցիկս եւ վայելուչս ի վերայ դար-
պասին, զոր մեծ պարօնն Սեֆեղին էր շինեալ
յաղապս գաւակին իւրոյ տէր Ստեփաննոսին
եւ այլ րազում չէնս եւ անչէնս հաստատեալ
հաւատով եւ յուսով» (Թ. Արծր. շար.,
էջ 322—323) :

¹⁰ 1252ին (?) Հայրապետ արեգոյ Աւետարան մը
նուէր կու տայ «ի սուրբ Խաչի վանքն յԱղթամար»
(Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 219) :

Զաքարիա Աղթամարի նիւթականին նպատաւ ընելու նպատակով կը հաստատուէ «Վանական կողոպուտ» կոչուած օրէնքը (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1193) :

Սոյն կաթողիկոսի օրով «յաստուածա-
խնամ կղզիս Աղթամար կը գրուի Աւետա-
րան մը (Լուծայ, 1903, Թ. 5, էջ 59) եւ Դա-
նիէլ Աղթամարցիին Թովմ. Արծրունիի պատ-
մութիւնը կ'արտադրէ խոշոր յաւելուած մը
կցելով անոր (Անդ, էջ 319—320) : Այս Դա-
նիէլ գուցէ աշակերտն էր Սիմէոնի, որ
Խաչատուր քահանայի խնդրանքով 1277ին
կը գրէր Գործք Առաքելոց, Կաթողիկէայ
Թուղթք եւ Յովհաննու Աւետարան «ի կղզիս
Աղթամար ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.) : 1309ին Դա-
նիէլ կը գրէ Թուղթք Պաւղոսի «ի հայրապե-
տութեան տէր Զաքարիայի» (Հանդ. Ամս.,
1923, էջ 73), իսկ 1316ին «ի գեղեցիկ եւ յա-
մար կղզիս Աղթամար կոչեցեալ» կը սկսի
գրուիլ Կիւրղի Կոչումն ընծայութեան (Կա-
րինեան, Յուց. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 749) եւ
1332ին Կարապետ կը գրէ Աւետարան մը (Լա-
ւայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպուրականի,
էջ 182), իսկ Թաւրոսն խաթուն Աղթամարի
կը նուիրէ 1336ին գրուած Աւետարան մը
(Անդ, էջ 186—190) :

Երկարատեւ կ'ըլլայ Զաքարիայի կաթո-
ղիկոսութիւնը : Թէեւ չէ հասած մեղի անոր
տապանադիրը, բայց բարեբաւասօրէն ունինք
անոր յաջորդին դամբանագիրն՝ «Ի թվին 276

ՊԻԳ=1374) Հայոց կաթողիկոս տէր (տեառն) Զաքարիայ կարողութեամբն Աստուծոյ եւ աջողութեամբ նորին կանգնեցի դիաշս բարեխաւս առ Աստուած Հոգւոյ իմոյ, որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս» (Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղադրութիւնք, էջ 278. Ազգ. Հանդ., 1910, էջ 210) եւ «...Գուռնիբէկ եւ զկողակիցն Մէլիք խաթուն յիշեցէք ի Քրիստոս, թվ. ՊԻԵ» (1376, Ազգ. Հանդ., 1910, էջ 211. Ակրնեան Հ. Ն., Գաւազանադիրք, էջ 67) :

Զաքարիա Նահատակի յաջորդն է Դաւիթ Գ. (1393—1433), որուն ժամանակ Գրիգոր Տաթևացին Քաջբերունեաց նահանգը Աղթամարի իրաւասութենէն կ'ազատէ եւ որուն վերջին տարիները Փերի բէկ Աղթամար կը գրաւէ եւ վիշտ ու տառապանքի կ'ենթարկուն կաթողիկոսն եւ ժխարանները ¹¹ (Ակրնեան Հ. Ն., Գաւազանադիրք, էջ 70—75. Հմմտ. եւ Դիւան, Ժ., էջ 10) :

¹¹ Վնածի Պ եւ ութսուներորդի (1431) թուականներէն Հայկական տաւմարիս անհնարին ազէտ եւ մեծ կսկիծ դիպեցաւ աշխարհիս մերում: Վասն զի Ամիր Փերի բէկն ազգաւ քուրս թուն Ամիր Եղգնին էառ զաստուածապաշ եւ զանտոկի կզգին Աղթամար, որ անդի էք ազատատեաց ամենայն աշխարհացս եւ յառ եւ տար զերութեան վարեաց զապասք եւ զգորգք երկնամման տաճարին եւ զբաշտ ծովեղերացս վանսրէից եւ զեղորայիցս, զաստուածաշունչ մատենանքս եւ զայլ անտաթք որբութեանցն եւ ցան եւ ցրիւ ընդ ամենայն աշխարհ տարածեաց: Որ եւ մի ի բաշմաց զերեւոյն է տառաւածաշունչ եւ տառաւածախաւս սուրբ Աւետարանս այս, որ է Աթանան գրեւորն...» (Հայոցեանց, Յուլ. Վասպ. Թ. 143, էջ 312/3) :

Այս կաթողիկոսի օրով Աղթամարի մէջ
 գրչադրութիւնը բաւական կը զարգանայ.

Կը գրուին՝

1399ին՝ Աւետարան մը ի ձեռն Ջաբա-
 րիայի (Լալայեանց, Յուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ.,
 էջ 235—236, 1400ին՝ ուրիշ Աւետարան մը
 (Քսենէան Հ. Յ., Յուց. Հայ. Ձեռ. Արծնեան
 վարժարանի ի Կարին, անտիպ, Թ. Ի6),
 1401ին՝ Ճառքնաւոր մը (Նօտարք, էջ 14),
 1403ին՝ նորէն Աւետարան մը (Նօտարք,
 էջ 19), 1404ին՝ Մաշթոց մը (Սրուանձ-
 ականց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 276), 1409ին՝
 Տօնական մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յի-
 շատ., էջմ. Թ. 999), 1418ին՝ նորէն Աւե-
 տարան (Լալայեանց, Յուց. Վասպ., էջ 311,
 այլ՝ Աղղր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 286),
 1419ին՝ Ճաշոց մը (Նօտարք, էջ 58), 1420ին՝
 պարձեալ Աւետարան (Լալայեանց, Յուց.
 Վասպ., էջ 322—323), 1421ին՝ Աստուածա-
 չունչ (որուն մասին ետքէն, երբ Վարդապ
 վանքին վրայ խօսիմ), 1421ին՝ Ճաշոց մը
 (Նօտարք, էջ 67) եւ Աւետարան մը ի ձեռն
 Յաշիկի (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. յիշատ.
 Գեղամ Տէր Կարապետեանէ) ու երեք Աւե-
 տարան՝ 1420ին, 1425ին եւ 1428ին (Հմմտ.
 Լալայեանց, Յուց. Վասպ., էջ 323, 382 եւ
 Նօտարք, էջ 87—88 եւ Դիւան, Ժ., էջ
 1—3)¹²:

¹² Ուր կը հրատարակուի յիշատակարան մը,
 որուն համեմատ «ի գանութեան սպգին Նեապոլաց
 Ամբրզոս Սրանտարին» կ'առնուի Աղթամար:

Դասիթ իր կենդանութեանը կաթողիկոս
կը ձեռնադրէ Զաքարիա Գ. (1434—1464),
որ էջմիածնի կաթողիկոսութիւնն ալ իր ան-
ձին վրայ կը միացնէ :

Զաքարիայի արձանադրութիւններն են՝
«Հայոց կաթողիկոս տէր Զաքարիայ կարո-
ղութեամբն Աստուծոյ կանգնեցի գիտչս բա-
րեխաւս առ Աստուած հոգւոյս իմոյ, որք եր-
կիր պապանէք յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս,
զԳրիգոր կաղմոզ յիշեցէք ի Քրիստոս» (Նո-
տարք, էջ 103) եւ «ԹՎ. ՊՂԳ. (1444) Եւ Տէր
Զաքարիա կաթողիկոս կանգնեցի խաչս բա-
րեխաւս առ Աստուած սակս փրկութեան մե-
լեք Ստեփանոսի եւ խաթուն Մէլէքին ծնաւ-
դացն Տուղչահ բէկի Տովլաթ շային Ասլան
բէկին, որ երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիս-
տոս» (Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211ին) : Զա-
քարիայի կաթողիկոսութեան շրջանին կը
գրեն՝

1436ին՝ Դանիէլ՝ Աւետարան մը (Նո-
տարք, էջ 107), 1441ին՝ Նոյնը՝ դարձեալ
Աւետարան մը (Նոտարք, էջ 127, Լալայեանց,
Յուց. Վաստ., էջ 382), 1444ին՝ Գրիգոր՝
Մաշթոց մը եւ Դանիէլ՝ Ճաշոց մը (Նոտ.,
էջ 134), 1444ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը¹³
(Լալայեանց, Յուց. Վաստ., էջ 387 եւ Նոտ.,
էջ 133), [1445ին՝ Թումայ Մինասեանց կը
նուիրէ Գանձարան մը, Դիւան, Ժ., էջ 13 եւ
Նոտարք, էջ 146], 1446ին՝ Հայրապետ՝ Աւե-

¹³ Թումայ Մինասեանց 1444ին կը կաղմէ սոցն Աւե-
տարանը. Հմմտ. եւ Դիւան, Ժ., էջ 12) :

տարան մը (Նօտարք, էջ 153 եւ Լալայեանց, Յուշ. Վասպ., էջ 393 եւ Դիւան, Ժ., էջ 14) . 1448ին՝ Ներսէս արեղայ՝ Աւետարան մը (Նօտարք, էջ 159) . Լալայեանց, Յուշ. Վասպ., էջ 404, Արծուի Վասպուրական, 1859, էջ 182) , 1449ին եւ 1452ին՝ Գրիգոր՝ Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուշ. Վասպ., էջ 414—416, Նօտարք, էջ 162) , 1452ին՝ Մինասեանց Թումայ՝ Նարեկ մը (Նօտարք, էջ 170) , 1452ին՝ Ստեփանոս արեղայ՝ Աւետարան մը (Ակինեան, Հաս. Երչատ. Տէր Աւետականի Նոր Զուգայի հայ. մեռ. ցուցակէն) , 1454ին՝ Գրիգոր Աւետարան մը (Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 579, հմմտ. Տաշեան Հ. Ե., Մայր ցուշ. Միսիթ. Վիեն., էջ 891) , 1457ին¹⁴ Ներսէս՝ Աւետարան մը (Նօտարք, էջ 185) , 1458ին՝ Յակոբ կրօնաւոր Մաշթոց մը (Կար., Յուշ. էջմ. Թ. 945) , 1458ին՝ Ներսէս Աւետարան մը (Արարատ, 1910, էջ 625) , 1459ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը (Նօտ., էջ 193) , 1460ին՝ Ներսէս՝ Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուշ. Վասպ., էջ 433) , 1460ին՝ Յովհաննէս Ճաշոց մը, որ այս յիշատակագրութիւնն ունի .

¹⁴ Երչատեղարանի մը մէջ կայ՝ զի թուոյս Հայոց 22 (1457), որ եւ անպիտան ծառայ սպասաւոր սրբոյն Թումայի առաքելոյ սքանչելագործ սուրբ զերեզմանին Տէր Արքաւած վարդապետ, որ ի յԱղթամար սուրբ Եաշին անդի շորս դամբի (զամէլ) եւ շորս եղ եւ անի համբարեց փարէն մեր փանիցն է, ով որ ընդզնի սուրբ առաքելոյ անկէքն ի վերայ նորա եղբայր ամէն. վկայ Աւետիս եպիսկոպոսն եւ այլ միտրանք սուրբ փառքոս (Նօտարք, էջ 186—187) :

«Եւ արդ զրեցաւ սա ի քաղաքս Արժկէ
 րնդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճա-
 րիս եւ Ս. Ստեփաննոսի ձեռամբ անարժան եւ
 մեղսամած զրչի Յովանիսի ի թուականիս
 մերում Զ եւ Թ (1460) . . . ի հայրապետու-
 թեան Տեառն Զաքարիայի րնդհանուր Հայոց
 կաթողիկոսի . . . : Եւ ես անպիտան զծոյս
 Յովանէս տեսի զփափազ Ստեփաննոս մուղ-
 զասուն , սկիզբն արարի եւ սուարտեցի . . . Եւ
 աղաչեմ յիշել ի Տէր Աստուած զանյազթ
 նկարող սորա զտէր Մինաս սրբասնեալ կրօ-
 նաւորն , զքաղցրատեսն եւ զհեղահոյն , զո-
 ղորմածն եւ զաղքատասէրն . . . որ եւ զ . տարի
 եղբայրական սիրով նախախնամեաց զմեզ
 յԱզթամար կղզիս . . . : Ես Ղարիպշայ (որ եւ
 Ստեփաննոս միայնակեաց) սուտանուն մուղ-
 զասի նուիրեցի զանձս (զգանձս) աստուա-
 ծային սուրբ աթոռոյս սուրբ Թաշիս Ազթա-
 մարայ ձեռամբ նորրնծայ հայրապետիս մերոյ
 Տեառն տէր Ստեփաննոս կաթողիկոսի ամե-
 նայն Հայոց եւ պարոն Սմբատայ եւ տէր
 Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսիս , որ մակա-
 նուն Գօզալ կոչի եւ սուրբ կրօնաւորացս տէր
 Յոհաննէս փիլիսոփայի , եւ տէր Աւետիս փի-
 լիսոփայի , տէր Հէրապետ փիլիսոփայի , եւ
 տէր Ստեփաննոս փիլիսոփայի , եւ տէր Յու-
 սէփի , տէր Մինաս քաջ նկարող սորին , եւ
 տէր Ներսէսի , տէր Մկրտչի , եւ տէր Գրի-
 զորի , տէր Յովաննիսի , եւ տէր Սարգսի ,
 եւ քահանայիցն տէր Առաքելին , եւ տէր
 Մկրտչին , տէր Վարդանին եւ տէր Թումին :

Եւ տըւաք զսայ գանձ անկողորդտելի... ի զուռն սուրբ աթոռոյս եւ սուրբ գերահրաշ սուրբ Խաչիս... ամէն» (Աղինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 982, Ճաշոց, Ընտիր նկարներով) :

Նոյն թուականին (այս է 1460ին) Յակոբ կը գրէ Աւետարան մը, որուն յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի .

«Փառք... ուստի եւ տեսեալ զսորա ան-
ճառ փրկութեան խորհուրդ ոմն ի լուսա-
կրան զարմից բարի կին մի Խոնձա, եւ ետ
զծել զսուրբ աւետարանս... : Եւ ետ զսայ
ընծայ եւ նուէր ի զուռն սուրբ Աստուածած-
նին Աբրեղոս վանացն : Եւ արդ ես յետինս
ի գրչաց եւ անարժանս ի կրանաւորաց սու-
տանուն Յակոբ, կատարեցի զսայ... յաս-
տուածարնակ կղզիս յԱղթամար ընդ հովա-
նեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ
Նշանիս ի հայրապետութեան Տեառն Զաքա-
րիայի, որ տիրեաց Էջմիածնի սուրբ աթո-
ռոյն եւ սուրբ Աջոյն Լուսաւորչին... Եւ արդ
գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականու-
թեանս Հայոց ԶԹ (1460)... : Դարձեալ ա-
զաչեմ յիշել ի Տէր եւ զԿիրակոս վարդա-
պետն, որ միջնորդ եղեւ սուրբ աւետարա-
նիս եւ ետ զծագրել զսա յիշատակ սոցա եւ
իւրն եւ ի վայելումն իւրն եւ իւր միարանիցն
սուրբ եւ ընտիր կրանաւորացն տէր Կարա-
պետին եւ տէր Մկրտչին եւ Տէր Խաչատրուն
եւ տէր Ներսէսին եւ միւս տէր Մկրտչին... :
Աստուած աւրհնէ զԱղթ եւ զիւր տանուտէրքն

զմեծ եւ զփոքր զՎարդան եւ զԵւադշէն ,
զԹաւաքալն եւ զՋանիրէկն . . . : (Ի լուսանցս)
Եւ յայսմ ամի շինեցին զսուրբ Գէորգ եւ աշ-
խատեցան . . . ԹՎ . ԶԺ» (Ակինեան Հ . Ն . ,
Հաւաք . Յիշատ . Երեւան , 126) :

Գրիգոր 1461ին՝ կը գրէ Ճարճաթիւր մը
(Նօտաւաք , էջ 199) , Յակոբ՝ Աւետարան մը
(Լալայեանց , Յուլ . Հայ . Ձեռ . Վասպ . ,
էջ 436—438) եւ Գրիգոր՝ Մաշթոց մը (Ակի-
նեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ . Երեւան , 452) :

Գրիգոր 1462ին՝ կը գրէ Աւետարան մը ,
որուն յիշատակարանն է .

«Փառք . . . ուստի եւ տեսեալ . . . Հարա-
դատ եղբարքն Սարգիս եւ Խաչատուր եւ տէր
Աւագ . . . եւ ետուն զսա ընծայ եւ նրէր ի
դունն (այլ գրով) սուրբ Սարգիս զաւարափայ-
րին յաստուածապահ գեօղս Մընջկանց . . . եւ
արդ ես . . . քահանայ Գրիգոր . . . կատարեցի
զսա (զԱւետարանս) յաստուածապահ կղզիս
Աղթամար ընդ Հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ
Խաչիս եւ նշանացս , ի Հայրապետութեան
տեսուն Չաքարիս կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց եւ պատրիարկ Վաղարշապատու եւ
Աղթամարայ շնորհալից աթոռոյս , որ եւ
յայսմ ամի երեք տէր Չաքարիայ կաթողի-
կոսն զաջ սուրբ Լուսաւորշին ի յԱղթամար ի
թուականիս Հայոց ԹՃ եւ ԺԱ . . . (յիշին
ստացողք) . . . ընդ նոսին եւ զամենամեղ Գրի-
գոր զծաղրող սորա ազաշեմ յիշել ի Տէր ,
նաեւ զծնողքն մեր զԽաչիկ եւ զԱղիկ մելիք
եւ զեղբայրն իմ զհոշակաւոր քարտուղարն

գթումայ կրօնաւորն, որ ուսոյց մեզ զա-
րուեստ գրչութեանս եւ զմիւսն եղբայրն զնա-
ւասարդ եւ զորդին իմ գթումայ քահանայ,
որ աւղնական եղեւ մեզ եւ զերկու գլուխն
նա գրեաց եւ աշխատեցաւ ի կոկիւ թղթիս»
(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան
126) :

Եւ 1463ին՝ Թումայ կ'աւարտէ Մայր Մաշ-
թոց մը (Նօտարք, էջ 216) : Այսպէս կը տես-
նենք որ Զաքարիայի կաթողիկոսութեան
չրջանին Աղթամար եղած է փեթակ մը, ուր
մեղուաջան գրչագիրներ՝ Գրիգոր, Թու-
մայ¹⁵, Ներսէս, Յակոբ եւ Յովհաննէս շատ
մը արտագրութիւններ կ'ընեն :

Զաքարիայի կը յաջորդէ Սահփանոս Դ.
(1465—1489), որուն օրով Աղթամարի մէջ
կը գրեն՝

1464—1465ին՝ (գուցէ 1495) Թումայ՝
Աւետարան մը (Թորոս Աղբար Բ., էջ 446—
447), 1465ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը
(Գաւաղանագիրք, էջ 115), 1466ին՝ Մկրտիչ՝
Գանձարան մը (Նօտարք, էջ 224), 1467ին՝
Կիրակոս՝ Ծառնափր մը (Նօտարք, էջ 229)
եւ Հայրապետ՝ դարձեալ Ծառնափր մը¹⁶

¹⁵ Աղթամարի միարան Թումայ Մինասեցի յի-
շատապարաններէ մաս մը հրատարակուած է «Դիւան»ի
մէջ, Ժ., էջ 1—14, ուր եւ իր մասին էջ Ին—Իէ :

¹⁶ Է... Սոսկ անուն արեւոյ Հայրապետ բազում եւ
մեծ աշխատութեամբ հասուցի զոս յաւարտումն,
զկէսն ի սուրբ էջմիածինն եւ զկէսն յաստատածարեակ
կզգրս Աղթամար քնդ հովանեաւ զմրէթայարկ սուրբ
Եռաշիւ եւ սուրբ Սարգիս Կարափարիս եւ այլ ամենայն

(անդ, էջ 231), 1470ին՝ Գրիգոր՝ Աւետարան
մը (Լաւալեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ. Վասպ.,
էջ 459—460), 1471ին՝ Թումայ՝ Աւետարան
մը (Գէորգեան, Յուլ. էջմ. 375), 1475ին՝
Ներսէս՝ Աւետարան մը (Ակինեան շ. Ն.,
Հաւաք. Յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Ձու-
ղայի Հայ. ձեռ. Յուլ. Յուլ. Թ. 64), 1476ին՝
Հայրապետ՝ Աւետարան մը (անդ, Թ. 66),
նոյն թուականին՝ Թումայ՝ Աւետարան մը
(Լաւալեանց, Յուլ. Վասպ., էջ 480—482),
1477ին¹⁷ կը գրուի Աւետարան մը (Բարխու-
դարեան, Արցախ, էջ 112), իսկ 1484ին
Կոթային կը գրէ Շարակնոց (Կարինեան,
Յուլ. Հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 1543) :

Ստեփանոսի յաջորդին՝ Չաքարիա Դ.
կաթողիկոսի (1489—1496) շրջանին կը գրեն՝
1490ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը
(Աճառեան շրջ., Յուլ. Հայ. Ձեռ. Նոր
Բայազետի, էջ 12. Հմմտ. Սմբատեան, Գե-
ղարքունիք, էջ 559) 1491ին¹⁸ Կարապետ՝

որոշոյս որ տաս կան Հաւաքեալն (Նստարք, էջ 231,
Հմմտ. Ս. Սարգսի յիշատակութիւնը ի մէջ այլոց-
անդ, էջ 133) :

¹⁷ Տարին անձանոթ, րոպց Ստեփանոսի կաթողի-
կոսութեան ժամանակ Ներսէս կը գրէ Մաշթոց մը
(Իրաւունք, 1911, Թ. 5), իսկ Ժէ. դարուն Ստեփանոս
Աւետարան մը կ'արտադրէ (Լաւալեանց, Յուլ. Հայ.
Ձեռ. Վասպ., էջ 545—546), Ստեփանոս կաթողիկոսին
առին 1481ին Լաւ Սմբատէ Աղթամարի նախրատուու-
թիւններ կ'ընէ (Հմմտ. Լաւալեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ.
Վասպ., էջ 282—283) :

¹⁸ Գրիգոր Վարդեղին կը գրէ թի թուին ԶԽ
(1491) Վրդանէս եպիսկոպոսն դարձեալ գողացաւ
զսուրբ աջն Աղթամարոյ եւ երեւ յէջմիածինն (Դի-
ւան, Ժ., էջ 61) :

Մաշթոց ժը (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան վարդապետի, Բ., էջ 55), 1492ին՝ Կարապետ՝ Աւետարան ժը (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 226), 1493ին՝ Յակոբ՝ Աւետարան ժը (Անդ, էջ 519—521), 1494ին՝ Թումայ՝ Աւետարան ժը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուգայի հայ. Ձեռ. ցուցակէն, Թ. 78) :

Զաքարիա Դ. ի մահէն վերջ կաթողիկոս կ'ընտրուի Ատոմ (1496—1510), որուն օրով Աղթամար կը թալանուի. «Արդ ի վերջին տարիս եւ ի յայս դառն ժամանակիս ի թվ. ԶԽԸ Քուրթն էառ զանառիկ կղզին Աղթամար եւ բազում աւերս արար եւ այնչափ մալ եւ մատրուն հայի եւ տաճկի, աւտարի եւ քնականի թալանեաց եւ տարաւ» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 317—318, Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր ցուց., էջ 577. հմմտ. եւ Բաղմափէյ, 1905, էջ 493) :

Ատոմի ժամանակ 1497ին Մատթէոս կը գրէ Աւետարան ժը, (Կարինեան, Յուց. էջմ. Թ. 254) որուն Յիշատակարանն է՝

«Փառք... Աստանօր յանկ ելեալ աւարտեցաւ... սուրբ Աւետարանս այս ի թուարեւութեան հայկապեան տաւմարիս ԶԽԶ ամի յանառիկ եւ ի տիրախնամ կղզին Աղթամար ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Սարգիս զաւրափարիս եւ ի հայրապետութեան Տեառն Ատոմի կաթողիկոսի ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս, յորում ի խիստ նեղութեան եւ ի շար ծառայութեան կամք աղ-

դին Նեոտոպաց, զի յոյժ նեղեն եւ կեղեքեն զազգս քրիստոնէից... : Զիս զանարժան եւ զմեղսամած զծոյս յիշեցէք ի Քրիստոս զՄատթէոս անուն կրօնաւոր եւ զձնաւդան իմ զԿարապետ եւ զՅոնձա խաթուն եւ զՀաւրն-եղբայրն իմ զտէր Յովանէս եպիսկոպոսն եւ զԷղբայրն իմ զԱղիզ բէկ եւ զԳեոարոյս զաւակ նորին զԴարժան եւ զԾերուն, պահէ ի գառ ցամառնէ. ամէն : Եւ զուսուցիչն իմ զտէր Յակոբ կրօնաւորն... : Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՅովսէփ կրօնաւորն, որ յոյժ աշխատութեամբ նկարեաց զսուրբ Աւետարանս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 158, 362ա) :

Աստի յաջորդին՝ Յովհաննէսի (1510—1512) կարճատեւ կաթողիկոսութեան ատեն 1512ին Յովսէփ կը գրէ Շարակնաց ժը (Բաղմազէպ, 1905, էջ 492) :

Յովհաննէսի կը յաջորդէ 1512ին Գրիգորիս Ա. (1512—1544), որդի Բսկէնաէրի եւ Շահում իմաթունի, որ արտաքին բայց մանաւանդ գրական լայն գործունէութիւն կ'ունենայ : Գրիգորիս Աղթամարցին իր կրթութիւնը կ'առնու Աղթամարի մէջ Գրիգոր Բարունիէն եւ Յովսէփ Աղթամարցիէն, որոնք իրենց ժամանակին կրթութեամբ մաքերէն էին. ինչպէս նա ինքնին կը զիպէ (Հանդ. Ամս., 1915, էջ 21—23) : Գրիգորիս մանուկ հասակի մէջ կաթողիկոսական դահլը կը բարձրանայ եւ ցաւոտ սրտով կը տեսնէ զբաւումը Աղթամարի, ուսկէ կը ստիպուի փախչիլ

Մեծոփայ վանքը: Բայց յետոյ նորէն Աղթամար կը դառնայ եւ իր ժողովրդեան համար խանդոտ ու արդիւնաշատ գործունէութենէ վերջ կը մեռնի ապագայ սերունդին կտակ ձգելով իր բանաստեղծական զգայուն տաղերն ու երգերը (հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 18—64. Կոչնակ, 1914, Թ. 21 եւն): Իր աշակերտներէն անուանի է Ջաքարիա Գնունի (հմմտ. Ակինեան Հ. Ն., Ջաքարիա եպ. Գնունեայ եւ իւր տաղերը, Վիեննա 1910, ուր եւ Յովսէփ, Եսայի եւ Գրիգոր Աղթամարցիներու մասին): Գրիգորիսի օրով եւ ԺԶ. դարուն Աղթամարի մէջ, որ յիշատակարանի մը մէջ կը կոչուի «գերահռչակ, դմբեթայարկ եւ երկնանման» (Հանդ. Ամս., 1915, էջ 33), կ'ըլլան հետեւեալ զոյգն արտադրութիւնները՝

Կարապետ Աղթամարցին 1524ին՝ Առինչի մէջ կը գրէ Աւետարան մը, որ կը նուիրուի Ս. Նշանի (Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 147—150), 1526ին՝ ի Լիմ կը կադմուի Յակոբ Կրօնաւորի գրած Աղուէսադիրքը (Պալեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Ս. Սիրն եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց Մաղնիսայի, Ջմիւռնիա 1897, էջ 14—15), 1547ին¹⁹ կը գրուի Մաշթոց մը (Կարինեան, Յուց. Էջմ. Թ. 1005), 1573ին՝ Մեւքիսեթ կը գրէ Սաղ-

¹⁹ Ճափարի մը աւանդութեան համեմատ 1556ին Ս. Ոսէ եկեղեցւոյ կաթուղիէն կ'իջնայ, բայց կրկին կը շինուի (Բնճիւնեան, Նոր Հայաստան, էջ 151—153):

մատարան (Լալայեանց, Յուլ. հայ. 2Էռ. Վասպ., էջ 30) :

Գրեկոսրիս Ա.ի երկրորդ յաջորդը՝ Գրեկոսրիս Գ. կաթողիկոսը (1586°—1612°) Ադրբեյջանը իր զուգուրանքին առարկայ կ'ընէ : Իր մասին յիշատակարանի մը մէջ կը կարգանք՝ «Աստուած ողորմի առաջէք փոքր Գրեկոսրիս կաթողիկոսին, որ զարգարեաց աւետարանն հրաշայլի ոսկով եւ արծաթով եւ ետ ի դուռն Խաչին Ադրբեյջանայ, յիշատակ իւր . . . քաղում յիշատակ արար սա ի դուռն Խաչիս եւ ետ շորս արծաթէ սկիհս, մեծ վաստի խաչ մի եւ նորոգեաց զձմրան ժամատունն եւ զամառանն եւ զսուրբ Ստեփաննոսի զլուխ սալեաց եւ ձիթաղաց մի կորակ շինեաց յարեւելից կուսէ հանդէպ կարմիր եկեղեցւոյն, զի փոքր ժամանակ քանաւ, վասն այնորիկ զի ձմրայ էր տեղն : Եւ յետոյ զարձոյց ի յարեւմտեան կողմն մերձ առ սուրբ Արարիքին եւ շինեաց ի հիմանց քաղում աշխատանօք եւ աղղի աղղի վշտօք եւ այլ քաղում առաստաղ նորոգեաց մեծ եւ փոքր զամէնն : Եւ յետոյ զնաց յերուսաղէմ . . . եւ յետոյ զարձաւ յերուսաղէմայ եւ բերեալ բնծայ սուրբ Խաչին զարքա՞ շուրջառ մի հանդերձիւ, քիմիայ վարաղայր մի սուրբ Ստեփաննոսի, վեց ժամու գտակ պատկերով արծաթի առաքելոցն, երեք ժամու շաղիկ Փռանդի, թագ մի թագաւորական, շորս արծաթէ ոսկի սկիհ, երկուցնձղայ եւ այլ քաղում յիշատակ արար սա ի ծածուկ եւ յերեւելի յիշատակ իւր եւ ծնո-

դաց իւրոց , հօրն Պարոն Ալֆէտնին , եւ ժօրն Ղրիմ Խաթունին եւ եղբարց պարոն Խէտէնին , Սմբատին եւ Ջաքարիայ եպիսկոպոսին , եւ պարոն Իսքանտարին , եւ քուեր Մարգարիտ Խաթունին , որ արծաթէ սկիւճ մի ետ ի դուռն սուրբ Խաչին . . . Աստուած ողորմի ասացէք տէր Բարսեղ լուսարարին , որ բաղուժ կու աշխատէ ի հետ սուրբ Խաչին եւ խնամակալ սոցաստորին . . . » (Գաւաղանագիրք , էջ 127—128 , հմմտ . Աղանուռնի , Մխարանք եւ այցելութիւն հայ Արուստակէմ , էջ 77) :

Գրիգորիս Գ. ի ²⁰ յաջորդներէն՝ Պետրոս կաթողիկոսի գերեզմանաքարի վրայ (յԱղթամար) գրուած է՝ «Արքայան յակուցեալ (հանդուցեալ) Պետրոս կաթողիկոս թմ . ԹՃԺԺ (1670 , Աղղր . Հանդ . , 1910 , էջ 211) :

Բաղդասար կաթ . ի օրով (1736—1743) Աղթամարի վիճակը շատ աղաւաղելի կ'ըլլայ . «Ի ԹՃՂԲ թուոյն մերում ի ժամանակս Ղազարու կաթողիկոսին մերոյ Ճահկեցոյ Աղթամարու բոլոր վիճակքն զլուսեցեալ ի . . .

²⁰ Գրիգորիսի օրով ինչպէս նախորդ յիշատակութանէն իմացանք Աղթամարի լուսարարն էր Բարսեղ , որուն մասին ունինք հետեւեալ յիշատակութանն ալ «Ի թմ . ԹՅԴԱ (1692) տէր Բարսեղ կրօնաւոր լուսարար սուրբ Խաչին , որ մականունն Գաղսց կոչի եւ վերստին նորոգել զԿանձաստեարս եւ հաս յեղբորորդւոյն դանձիւ զարան , որ է մերձ Ախալանից սուրբ Զորափորին եւ սխՖ արար գերահոշակ սուրբ Խաչին Աղթամարոյ (Ակինեան Հ . Ն . , Հասաք . Յիշատ . Հ . Պատուրեանէ) : — 1638ին Յովսէփ Վրդ . Աղթամարի Աւետարան մը եւ շորջառ մը կը նուիրէ (Լալայեանց , Յուլ . հայ . Ձեռ . Վաստ . , էջ 828) եւ 1706ին Հոյրապետ կը նուիրէ Աւետարան մը (Բիւզանդիսն , 1903 , Թ . 1198) :

կաթողիկոսէն իւրեանց վասն անյարժար կացութեան եւ մանաւանդ զի զաթոսն իւրեանց ի սպառ անշքացոյց եւ ի ներքոյ բոլորից պարտուց էարկ եւ զեկեղեցական միաբանանց բուեաց եւ զկնաւոր աշխարհական բնակեցոյց ի վանքն, վասն որոյ ընկեցին զնա յաթոսոյն եւ զնիկողայոս վարդապետն սմն ընտրեալ արարին իւրեանց կաթողիկոս ²¹» (Ջամբու, էջ 95) : Նիկողայոս կ'աշխատի կաթողիկոսութեան ու վանքին անկած վիճակը վերականգնել, ընդարձակել եւ «ի սուրբ աթոսն ի յիշատակ կը թողու քանի մը գիրք» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1199 եւ Գաւաղանդիրք, էջ 149) :

Անոր յաջորդներէն Թովմայ Բ. (1761—1783) կը շինէ Աղթամարի եկեղեցւոյ գաւիթը (Հմմտ. վերք) :

Գուցէ այս կաթողիկոսէն է հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «Ես Թովմայ կաթողիկոս Հայոց կանոնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած եղբաւրն իմոյ Աշոտին, եւ որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս զմեղապարս

²¹ 1739ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ Մինաս կը գրէ՝

«Այլ եւ Աթոսն Աղթամարայ,
Նաեւ կղզի է ի սմին,
Ուր հրաշապարզ խաչն է ի նմին,
Ձոր է շինեալ Գաղկայ մեծին :
Եւ ոչ գտանի նման սմին,
Ի մեռակերսս մարդկան սեռին
Ոչ ի Հայաստան ու ոչ ի Լատին,
Ոչ ի Մադիմ ու Էջմիածին» :

(Լալապեանց, Յույ. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 1042) :

Վարդանս զկապմոյ սորա յիշեցէք ի Քրիստոս»²² (Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 212) :

Թովմայի տապանաքարին վրայ գրուած է՝

«Ով սուրբ Նշան տէրունական,
Սեղան դառին զենման,
Բարեխաւսեա ի մեծ տաւան
Վասն Թումայ կաթողիկոսին եւ ծնողաց...
Թվ. ՌՄԼ» :

(Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211) :

Թումայի յաջորդին դամբանադիրն յԱղթամար շատ սղարդ է՝ «Կարապետ կաթ. ՌՄԽԸ» (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 278), իսկ ասոր հակառակաթոռ Մարկոսի տապանադրին վրայ կը կարդանք. «Ի յայս դուքս անձուկ ամփոփի մարմին անուն անամփոփ Մարկոսի վեհին, սիրելի ազգին ի սէր հայ ազգին եղեալ անձնուէր, սիրով մտադիր, 1788»²³ (Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211) :

Կարապետին յաջորդին դամբանադիրն է՝ «Յաշս բարեխաւս առ Աստուած վասն փրկու-

²² Անթիւ արձանագրութիւն է (յԱղթամար) եւ այս «Եւ Տէր Փրկիչդոս կանգնեցի խաշս բարեխաւս առ Աստուած կենակցին իմոյ Գրնէի եւ որդւոց իմոց Խաշարուն եւ Միքայէլին, որ յայսմ աւուր փոխեցաւ առ Աստուած եւ եթոյ ինձ աւագ անմխիթար, որ երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս» (Ազգր. Հանդ., 1910 թ., էջ 212) :

²³ 1792ին Հոսմի մէջ կը մեռնի Աղեքսանդր եպիսկոպոս, միտրան Աղթամարի եւ առաջնորդ Վանի, հմմտ. Գալէմքեարեան Հ. Գ., Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպ. Սարաֆեանի, Վիեննա 1908, էջ 380—382 :

թեան հոգւոյն Խաչատուր կաթողիկոսին թվ. ՌՄԿԳին» (Սարգիսեան, Տեղագր., էջ 278 եւ Բաղմալէպ, 1898, էջ 516) : Իսկ Խաչատուրի յաջորդներէն՝ Յովհաննէս Շատախցիէն կան երկու արձանագրութիւններ՝ «Խաչաբարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան Յովհաննէս կաթողիկոսին թվ. ՌՄ ՀԴ (1825) եւ «Խաչաբարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան Յովհաննէս կաթողիկոսին ՌՄ ՂԲ (1843, Աղղր. Հանդ., 1910, էջ 211) : Յովհաննէսի յաջորդին Խաչատուր Մոկացիին (որուն ստեղծը կը բեկանէ Աղթամարի միաբան Յովհաննէս վարդապետ) դամբանագիրն է՝

«Խաչաբարեխօս առ միածին,
Սակս փրկութեան հօտապետին
Վեհ Խաչատուրոյ սրբադանին,
Որ փոխեցաւ առ Տէր յերկին
Ի մի հաղար եւ հարիւրին
Հայոց մեծաց թուականին,
Յունիս ամսոյ երկտասնեկին» :

(1851 Յունիս 12, Աղղր. Հանդ., 1910, էջ 211) :

Խաչատուրի յաջորդներէն համանուն Խաչատուր Շիրոյեան կը չինէ Ախաւանից կաթողիկոսարանն ու զպրոցը եւ Աղթամարի թանգարանն, ուր կը հաւաքուին Ձեռագիրներ եւ ուրիշ հնութիւններ : Նա կը վախճանի

1895ին ²⁴ եւ կը թաղուի իր պատրաստել տուած շիրմին տակ (— Աղթամարի կաթողիկոսներն ընդհանրապէս իրենց կենդանութեան տակն շինել կու տային իրենց դամբանները —) սա արձանագրութեամբ՝

«Յաւար շիրմիս իմ սիրուն այցելու,
Ասել քեզ հոգերս, ո՛հ շունիմ լեզու,
Չուտս ի դահ տունս բեկեալ նիզակաց
Ազգիս դամն ցաւոց հեծութեան ի բոց
Տոչորեալ հայրապետն եմ Ռչատունի
Որ Յաշատուք անձս խաչին զոհեցի,
Իւսեալ շինութեանց փունջս դանազան
Բամեալ խաչս եւ աջս հինս ի թանգարան.
Կաթնայ սուրբ իւղոյն 'ւ աղանին օծման,
Աւետարանս, թանգ շուրջսո, դաւադան,
Թողեալ յիշատակ նուէր տաճարիս.
Ունէի դեռ նոր գործոց տենչն ի յիս
Ի արդարեւ Բ. Համիտ փեհ սուլթան
Ղօզեաց զիս ի փառս յառաջինս նշան
Ի մեծ պարծանս դահիս Արծրունեան,
Կեանքս, խիղճս եւ հոգիս այլ սոքօք չլցան

²⁴ Աղթամարի կաթողիկոսութեան փերջին տխուր անցքերու մասին տեսնել Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք, էջ 168—200, ուր եւ ազգիւբներ էջ 175, ծն. 2) : — Խաշատուքին յաջորդը տեղապահ Արսէն Վ. Ախաժանբի մէջ կը սկսի շինել եկեղեցի ու ախոռ (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 1204, հմմտ. եւ Արեւելք, 1903, Թ. 5292, ուր եւ փանթին այդ տակն ունեցած գիճակին մասին) : — Վանայ հերոսամարտին իրենց ազգանուէր ու խաչարի գործունէութեամբ անուանի եղան Աղթամարի զպրոցչն ելած Նզնիկ եւ Գանիկէ վարդապետները (Ասպարէզ, 1939, Թ. 1871) : Համեմատական պատերազմին Աղթամար ալ կողապուտէ եւ աւերում է զերծ չմնաց :

Ու հողմովք ժանդից հառաչքս ոչ շիջան ,
 Սէրս , յոյսս՝ ի Յիսուս , բաժինս այս տապան :
 Օծեալ 1864 Սեպ . 12 .

Վախճանեալ 1895 , Դեկտ . 22 ի Վան :
 (Բիւզանդիոն , 1900 , Թ . 1204 , Ազգր . Հանդ . ,
 1910 , էջ 212 եւ Ակիւնեան Հ . Ն . , Գաւաղա-
 նադիրք , էջ 191 :)

Գ . ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աղթամարի Ս . Խաչ վանքը Վաղարշապ-
 անի ամէնէն հարուստ վանքերէն էր , անոր
 կաթողիկոսներու իրաւասութիւնը կը տա-
 րածուէր շատ մը գաւառներու , քաղաքնե-
 րու , գիւղերու եւ վանքերու վրայ ²⁵ : Կրնար
 տրամադրել շատ մը անգիրու անշարժ ու
 շարժական գոյքերու վրայ : Ունէր մշակելի
 դաշտեր ու անդատտաններ (Փորձ , 1879 , IV ,
 62 , Ազատամարտ , 1909 , Թ . 132) : Ստացած
 էր նմանապէս շատ մը թանկագին սպասներ ,
 անօթներ եւ ձեռադիրներ ²⁶ , որոնք սակայն
 ժամանակի ընթացքին անկէ փախցուած են :
 Իր ուխտադնացութեան օրն եղած է Խաչվե-
 րացի տօնը , որ օրը բաղձաթիւ ուխտա-
 ւորներ հոն կը հաւաքուէին իրենց ուխտն
 ընելու եւ նուէրներն ընծայելու (Շէրենց ,

²⁵ 1867ին ասաջարկ կ'ըլլար Աղթամարի յանձնել
 Նարեկաց , Կապուտկոպոյ Ս . Յակոբի եւ Գոմայ , Ս . Սա-
 հակի եւ Ս . Կաթապետի վանքերը (Ստաբ . , 1867 ,
 Թ . 813) :

²⁶ Հմմտ . վանքին եւ ձեռադիրներու մասին
 Rohrbach P. , Vom Kaukasus zum Mittelmeer , Leip-
 zig 1903 . էջ 70—73 :

Սրբափայրեր, էջ 120—121, և Գիւան, Ժ., էջ 148, Սրուանձաեանց, Մանանայ, էջ 398) :

Յաւայի է որ Աղթամարի վանքը հակառակ իր կաթողիկոսական ձոխութեան և հարստութեան Վասպուրականի վրայ բարոյական ու գրական մեծ ազդեցութիւն չէ ունեցած : Անոր շողշողուն աստղն է Գրիգորիս Աղթամարցին և անոր օրով, բայց մանաւանդ անկէ յառաջ բաւական ժամանակ մը Աղթամարի մէջ եռուղեւ գործունէութիւն տիրեց ձեռագիրներ գրելու : Կարելի է ըսել թէ՛ գրչադրութեան վայր մը ստեղծուեցաւ հոն և փութաջան գրիչներ ու զծողներ ծաղկեցան :

4.

ԱՌՏԷՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բզնունեաց ծովի չորրորդ կղզին է Արտեր կամ Առաէր, որ կ'իյնայ Նարեկ գիւղի գիմացը և Աղթամարէն մղոն մը հեռու է : Արտեր կոչուած է՝ որովհետեւ այստեղ Աղթամար (որուն իրաւասութեան ենթակայ է) «արտեր» ունեցած է : Բայց հայկական բարեպաշտիկ աւանդութիւնը կղզիիս անունը յուղիչ գէպքի մը կը կապէ : Գրիգոր Նարեկացին Ս. Կոյսի և անոր քաղցրիկ Մանուկին՝ Յիսուսի սիրով բորբոքած՝ իր հզնարանին լերան ժայռին վրայ ծնրաղիր ջերմեռանդօրէն կ'աղօթէ և ահա անոյչ ձայն մը իր ա-

կանջներուն կը հանդիպի: Աչքերը դէպի ծով կ'ուզող էւ այս կղզեակին վրայ կը տեսնէ Տիրամայրը՝ գրգին մէջ Բիսուս Մանուկը: Այսու ձայնը զինքը կը հրաւիրէ՝ «Գրիգոր, եկ առ Տէր, որում ցանկանալով ցանկանայիր»: Նարեկացին ինքն իրմէ կ'ելլէ եւ ծովին ու ջրին վրայէն իբրեւ թէ ցամաքի վրայէ կը սուրայ կղզին եւ հոն իր յարգանքն ու սէրը կ'արտայայտէ Տիրամօր եւ անոր Որդւոյն: Ահա այդ օրէն ի վեր կղզին կը կոչուի Առ-Տէր, եւ ի յիշատակ անմտաց հոն կը կանգնուին մենաստան ու եկեղեցի եւ կը նուիրուին Ս. Աստուածածնի: Յայտնի չէ թէ ո՛վ է անոնց հիմնադիրը եւ նմանապէս թէ ի՞նչ գործունէութիւն կ'ունենան տեղւոյն միաբանները: Միայն այսօրն ծանօթ է, որ Ժամանակի ընթացքին կը քանդուի ու կը քայքայուի, քայց Յակոբ վարդապետի հոգատարութեամբ կը վերանորոգուի (1766ին) նորանոր յաւելումներով եւ միաբանական կեանքի փթթումով: Սակայն դժբախտաբար շատ կարճ Ժամանակի համար: Վասն զի 1772ին Յակոբ վարդապետ Բատականցին կը նահատակուի եւ իր հաւաքած հօտը կը ջրուի:

«Այժմ Առաւել ի վրայ կան երկու եկեղեցի, որոնցմէ մէկուն վրայ կարդացում է հետեւեալ արձանագրութիւնը՝

«Ի թուին 2511 (1292) ի հայրապետութեան Տեան Սաեփանոսի, որ մականունն հա... րարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան...» (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 43):

Աւանդութեան համեմատ դեռ երկու
դար յառաջ Սղերդ եւ Տիգրանակերտ քա-
ղաքները Առաւելի վանքին կը պատկանին
եղեր եւ անկէ անոնց հրամաններ կ'ելլէին,
սակայն դարձանալի է որ այսպիսի մեծ հո-
խութիւն ունեցող վանք մը յուսթեան մատ-
նուած է, վասն զի գիտցածնիս ոչինչ է, մինչ-
դեռ շատ բան կարելի էր ակնկալել: Յիշա-
տակարանի մը համեմատ Բարսեղ վարդա-
պետի օրով (Ժէ. դար) Տիարպէքիք քաղաքը
Մշոյ Ս. Կարապետի ասաջնորդութեան են-
թակայ էր (Հայաստան, 1851, Թ. 51):

Առաւել ալ Քուրտերու կործանարար
ձեռքը կը հասնի եւ զայն կը կողոպտէ (Հմմտ.
Արձագանք, 1882, էջ 313. Ինճիճեան, Նոր
Հայաստան, էջ 153—154. Շէրենց, Սրբավայ-
րեր, էջ 121 Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 135 եւ
նոյնը 1902, Թ. 1571. Աղղր. Հանդ., 1911,
էջ 53. եւ Էփրիկեան, Բնաշխարհ. Բառա-
րան, Ա., էջ 249):

5.

ՅԻՊՆԱՅ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Արժկէ քաղքին հարաւակողմը, Բղնու-
նեաց ծովի եզերքը երբեմն կը գտնուէր
Արժկէոյ կամ Յիւզան կղզին, որ ետքէն ծո-
վակուլ եղած է (Հմմտ. Ալիշան Հ. Ղ.,
Հայապատում, էջ 56, ծն. 1. Սարգիսեան

Հ. Ն. , Տեղադրութիւնք , էջ 250 եւ Հանդէս Ամսօրեայ , 1888 , էջ 197 . Էփրիկեան , Բնաշխարհիկ Բառարան , էջ 304) : Այս կղզիին վրայ շինուած էր Ս . Սահփանսի վանքը , որ Դաստակ ալ կոչուած էր , որովհետեւ հոն պահուած էր Ս . Նախափկայի դաստակը : «Նօտարք»ի հեղինակը կը գրէ՝ «Ուխտս է ի Բզնունիս մերձ ի Սիփան զիւզն շինեալ ի զրկի Մասիք լերին հզօրի եւ կայ այժմ աւերակ ի դարաւոր ամաց հետէ» (Նօտարք , էջ 166 , ծն . 1 . էջ 77 , ծն . 2 եւ էջ 1 , ծն . 1) :

Վանքս իր անունն ու համբաւը կը պարտի նահատակ Գրիգոր Խլաթեցի Մերենցի²⁷ , որ անուանուած է երկրորդ Վկայաւէր . «զի ժողովեաց զիրս բաղումս ի մերոց եւ յօտարաց զհնացեալսն եւ զեղծեալսն զծածուկ եւ զանյայտ պատմութիւնս ամենայն որոոց ի խաւարէ ի լոյս եւ արար զզիրս Յայսմաւուրաց» (Հայսպատում , էջ 560) : Ինքն ալ Գրիգոր Յայսմաւուրներու մէջ մտնելու կ'արժանանայ իր մարտիրոսական մահովը . «... Եւ ի սոյն աւուրս եկն նենդաժոտ եւ անուորմ Քուրդն Բաղիշոյ ի վերայ աստուածապահ քաղաքին Արծկոյ եւ հարեալ , սպանեալ , որախողխող արարեալ զբաղումս յազգաց մերոց , մանաւանդ դաստուածապատիւ եւ դաստուածապարփակ , զողորմած եւ զերջանիկ վարդապետն Գրիգոր՝ զորդի Մերին Խլաթեցոյ ի սուրբ ուխտն Դաստակ որ Յիպնափանք

²⁷ Գրիգորի երկերու ցանկը հմտ . Տաշեան , Մայր Յուշակ , էջ 1074 :

վերակոչի (Թովմ. Մեծ., էջ 85 և էջ 41—43, Նօտարք, էջ 76. Հմմտ. Գրիգոր Խալաթեանցի հրատարակած՝ Յիշատակարան աղէտից Գրիգոր Խլաթեցւոյ, պատմական վիպասանութիւն հանդերձ անոր համառօտ կենսադրականով, Վաղարշապատ, 1897. Հմմտ. և Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 543) : Գրիգորի նշխարները մեծ հանդիսութեամբ կ'ամփոփուին «ի սուրբ ուխտն Յիսկայ՝ Նախովկային Ստեփաննոսի անուամբ կոչեցեալ» (Հայապատում, էջ 562. Հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., 452) : 1446ին զրուած Յայամաւորքի մը յիշատակարանի մէջ կայ՝ «Իսկ ի մերում ժամանակի... երանաշնորհ վարդապետն Գրիգոր Խլաթեցին բոտ նախնեաց Մերենց կոչեցեալ... սրով կատարեցաւ... ի վանքն Յիսկանայ (որ է նոյն անուամբ յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի ի զաւտին Բզնունեաց մերձ Արծկէ և կայ այժմ աւերակ) ի ՊՀԴ. Թուականին (Նօտարք, էջ 152 և անդ ծն. 2) : Իսկ 1430 թուականին կը զրուի՝ «ի ՊՀԹ թուականուջս յաւուրս քնդհանուր կաթուղիկոսի Հայոց սաստկացաւ ի վերայ (մեր) մէզ և մատախուղ... զի եկն ի վերայ մեր և երկրին մերոյ... զօրքն Օթմանայ և հեծեալ Ռօճկանայ զերի աւրին զամենայն երկիրս, հեղաւ անմեղ արիւն բազում, սպանին զմեծ Բարունապետն իմ Գրիգոր Էպիսկոպոս ի վանս Յսկանայ» (Ակրնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Մուսուրկու գիւղի, օրինակեալ Գեղամ Էֆէնտիէ) :

Յիսկնայ վանքէն էր նաեւ Յովհաննէս կրօնաւոր տարեգիրը, գուցէ եւ Կարապետ (Հմմտ. Նօտարք, էջ 167 եւ 77, ծն. 2) :

Յաշվէմի մը վրայ Յիսկանի մէջ գրուած է 1393ին՝ «ԶՇահիկ վանաց հետ յիշեցէք ի Քրիստոս» (Նօտարք, էջ 1) : Նոյն տարին աւետարան մը կ'աւարտի «ի վանս Յիսկնայ քնդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի եւ Վասիլ թաղաւորի սրբոյ» (Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 282 եւ Արձագանք, 1885, էջ 42) : 1417ին Սահեփորիկ մը կը գրուի «ի վանքս Յիսկնայ քնդ հովանեաւ կաթուղիկէիս սուրբ Ստեփաննոսի եւ սուրբ Նշան Վասիլ թաղաւորի...» (Նօտարք, էջ 53) : Երկու տարի վերջ ալ հոն կ'օրինակուի աւետարան մը (Արարատ, 1910, էջ 624) : Իսկ 1450ին Յովհաննէս դարձեալ Աւետարան մը կը գրէ եւ կը մաղթէ յիշել՝ «զմիտրան վանացս զառաքինասէր հայրապետն մեր զաէր Մինաս եպիսկոպոսն, զՅովհաննէս արեղայն եւ զՄանուէլ եւ զԱրսէն եւ զՅակոբ քահանայ, որ են ծիր մշակ ի դրունս սուրբ եկեղեցւոյս» (Նօտարք, էջ 166—167, Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վաստղ., էջ 406, Հմմտ. Աղթամար՝ 1460ին գրուած յիշատակարանը) :

Այսքան դոյզն են վանքիս մասին հասած տեղեկութիւնները :

Բ.

ՌԾՏՈՒՆԵԱՅ ԳԵՐԱՌԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Վաստուրականի վանքաշատ դաւանե-
րէն է Ռչաունեաց դաւաոր, որ ապա կը
կազմէ Ոստան-Գաւաշ եւ Կարճկան դաւա-
ռակները եւ կը տարածուի Վանայ ծովի
Հարաւային ափովը, երկարելով արեւելքէն
դէպի արեւմուտք (Արաքս, 1898, էջ 81) :
Գաւաշի սահմաններն են՝ Վանայ ծովակ-Շա-
տախ-Վանայ դաւառ-Կարճկան : Իսկ Կարճ-
կանի սահմանակից են՝ Վանայ ծովակ-Տատկի
եւ Խիզանի մասեր-Կիւղէլտերէ-Ռահվա-Գա-
ւաշ (Հմմտ. Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 499-
Բ., էջ 326 եւ Հայրենիք, 1887, Թ. 2250) :

— Ռչաունեաց դաւառի Աղթամար եւ
Առաէր վանքերու մասին տեսնել Բզնունեաց
ծովակի կղզիներու անասդատներն ու վան-
քերը :

ՌԵՏՈՐՆԵՐՑ ԳԵՒԸԹԻ ՎԵՆՔԵՐԸ

1. ԱՆԾՂՆԱՊԱՏԻ ԿԱՄ ԱՆՁՆԱՊԱՏԻ ՎԱՆՔԸ

Զոյգ անուններն ամփոփումն են Անձղն անապատ եւ Անձն անապատ բառերու : Անձղնապատ գրուած է նաեւ Անձղնապատ (Հմմտ. վարք), իսկ Անձնապատ նմանապէս Յանձնապատ (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2031) : Ձէ կարելի ստուգութեամբ բռնել թէ՛ այս անունները միեւնոյն վանքին կը վերաբերին : Պալեան կը միտի Անձնապատ եւ Անձղնապատ իրարու հետ միացնել (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1074) : Նոյն վարկածն ունի նմանապէս Խ. Լեւոնեան (Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2031) եւ այն աւելի հաստատօրէն :

Վարդան Աշխարհադրի գրութեան մէջ յստակօրէն գրուած է թէ Անձղնապատ կը գտնուի Ռշտունեաց գաւառի մէջ, սակայն չէ կարելի բռնել թէ՛ այդ գաւառին ո՛ր մասին մէջ շինուած է այն : Վարդան կը գրէ՝ «Եւ յԱրշտունեաց գաւառին կան սուրբ ուխտքն Նարեկ, սուրբ Յակովբ, սուրբ Վարդան, սուրբ Թումա, Անձղնապատ, Նկարէն, եւ ի սուրբ Թումայի վանքն կայ մարմին սուրբ Առաքելոյն Թումայի, զոր բերին ի Հնդկաց :

Եւ Աղթամար կղզին ի մէջ ծովուն, ուր կայ սուրբ ուխտն խաչն հրաշագարդ, զոր շինեաց Գաղիկ թագաւորն Արծրունեաց»¹։ Տեղւոյ այս անորոշողութիւնն է հաւանօրէն այն կարեւոր պատճառը, որով վանքս կը նոյնացուի այլ եւ այլ վանքերու հետ։ Խ. Լեւոնեան զայն կը նոյնացնէ Կարժրակի հետ (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2031 եւ հմմտ. Կարժրակի վանք)։ Պալեան կը կարծէ թէ նոյն ըլլայ Դիւարոյն Ս. Յարութիւն վանքի հետ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1074, հմմտ. եւ անդ)։ Փիր-զալէմեան, որուն հետեւորդ է եւ Պալեան, Անծղնապատի հետ կը միացնէ Նկարէնի վանքը (Նօտարք, էջ 24, հմմտ. եւ անդ)։ Սակայն ինչպէս Վարդան Աշխարհադրի յառաջընթացութենէն տեսնուեցաւ նա Անծղնապատ եւ Նկարէն իրարմէ կ'անջատէ։

Անծղնապատի անունը ցանցաւ յիշատակուած է։

Յայտնաւորքի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝ «Գրեալ ի թաւին ՊՄԴ (1405) յանապատիս Անծղնապատ ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթայ . . .»² (Նօտարք, էջ 24)։

¹ Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, II, էջ 428, ուր էջ 406 կ'ըսուի Ce monastère se nommait encore Անծղնապատ։ 2. Ինչիմեան գիտէ՞ կու տայ որ՝ թէ եւ Վարդանի աշխարհադրութեան տպագրին մէջ այսքան անուն կը յիշուի, քայք մեծագործներու մէջ սակաւ անուններ տրուած են, այս է՝ «Աղթամարի Ս. Խաչ, Նարեկայ վանք եւ Նկարէն» (Ստորագրութիւն, էջ 178)։

² Սրբաւանմտեանց կը հրատարակէ նոյն յիշատակարանը եւ վանքին տնուեր կը գնէ՝ «յանապատիս Անծղնապատ» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 391)։

Մեր Մատենադարանին թ. 705 (թղ. 151բ) ձեռագրին (Սսկեփորիկ) մէջ կայ՝

«Յորժամ կարգայք զՍսկեփորիկս,
Դուք յիշեցէք զԱստուածատրիկս,
Որ զրեցի զսուրբ դանձիկս
Հրամանաւ իմ վարդապետիս,
Ի տղայութեան ժամանակիս
Ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս,
Ի վանքս մեծ Անձնապատիս,
Ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս»:

(Սսկեան Հ. Հ., Մայր Յուց. Վիենն. Մխրթ. Մատ., Բ. հար. [անտիպ], էջ 247:)

Ասկէ յառաջ կայ անդ՝ «Գծադրեցաւ սուրբ մատենա ի թվականութեան Հայոց ՊՄԲ ի ցանդալի յանապատիս (անունը ջնջուած) որ ի յԸսամկաց բառից (ջնջուած) ընդ հովանեաւ աստուածընկալ սուրբ Նշանիս ի դուռն սուրբ մարն լուսոյ եւ այլ սուրբ եկեղեցեաց ի հայրապետութեան Կիրակոսի...»:

Անձղնապատի միտրաններէն ծանօթ է «երջանիկ, տօնասէր եւ աղօթարար» Յակոբ վարդապետ Ովսաննացին, որ Քիւրակէն կը նահատակուի եւ մարմինը կ'ամփոփուի «մերձ գերեզմանին Գրիգորի Նարեկայ վանից» (Թովմ. Մեծոփեցի, Պամ., էջ 43, հմմտ. նաեւ Չամչեան Հ. Մ., Պամ. Հայոց, Գ., էջ 452. Արարատ, 1913, էջ 1158 եւ 1898, էջ 44. Հայ նոր վկաներ, էջ 282): — Ստեփ. Անձղնապատեցին տեսնել ետքէն (Վարադ):

2. ԱՌԲԵՐԳԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՊԱՂՎԱՆԻՑ
Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՎԱՆՔԸ

«Նարեկացի վանից զէպ Մոզաց աշխարհ տանող հանապարհի աջակողմն բարձրավանդակ, արձակ աստատանի վրայ համանուն գիւղի վերեւ գանձում է Պաթախից Ս. Յովհաննու վանքը» (Շէրենց՝ Սրբավայրեր, էջ 129), որ գուցէ նոյն է Արերդի կամ Զարերդի սուրբ Աստուածածնի հետ։ Խ. Լեւոնեան զխել կու տայ որ «Նօտարք»ի հեղինակը կը սխալի, երբ վանքս Մոկաց մէջ կը գնէ (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2148 եւ Նօտարք, էջ 225, ծն. 5), սակայն կարելի է եւ Մոկաց վանք համարիլ, քանի որ ասոր կամ անոր սահմաններն երբեմն ընդարձակուած են։ Նոյնը կ'արժէ ըսել Ռշտունեաց եւ Մոկաց ուրիշ քանի մը վանքերու մասին ալ։

Եկեղեցին թէպէտ փոքր է, բայց կոկիկ շէնք մըն է եւ նուիրուած Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննէսի։ Ընդոցի մը մէջ կայ սալիշատակարանը՝ «Յս Տէր Յովհաննէս քահանայ, որ եմ որդի Տէր Վարդան քահանայի, որ էր վանից հայր Արերդու վանից սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յովհաննէսին եւ յետ մեռանելոյ հօրն իմոյ ժառանգեցի զհայրենի աթոռն իմ զամս երեսուն ի ՌՃԾԲ (1703) թվին նոր նորոգեցի զվանքս սրբատաշ քարամբ եւ զայս հաշու գիրք եւ բուն մաշթոց մի առեալ եղի ի դուռն մեր հայրենի վանից Արերդոյ։ Եղեւ այս ի թվին ՌՃՀԴ

(1725) ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի» (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2148. հմմտ. եւ Ակինեան Հ. Ն. Գաւաղանագիրք Կաթ. Աղթ., էջ 147): Իսկ ասկէ յառաջ Յայրամաւորքի ժր մէջ կայ՝ «Արդ գրեցաւ սա յերկիրս Մոկաց ի գեղս որ Փասա վանք կոչի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Գրիգորիս եւ սուրբ Կարապետիս ձեռամբ մեղաւոր Իսրայէլ զըշխս... ի թուարեութեանս Հայոց ԶԺԵ ամին (1466)... բարեխօս լերուք առ Քրիստոս, որ պահէ զգասս քահանայից սուրբ ուխտիս Ասրերգոյ վանիցս զՅաչատուր ստացող տառիս, եւ զերախտաւոր վարպետն զՏէր Մկրտչն, եւ զՏէր Կարապետն եւ զՏէր Մարտիրոսն եւ զՐարունապետն զԿիրակոս վարդապետն եւ զՆերսէս հերպետն եւ զՍտեփաննոս ճղնաւորն եւ զՅովանէսն Բէլլեցին եւ զՅովանէս Աղթեցին եւ զՏէր Աւետիսն, եւ զՏէր Մարտիրոսն եւ զԱստուածատուր սարկաւազն...» (Նօտարք, էջ 225, ուր «Ասրերգոյ վանիցս» ի համար կ'ըսուի՝ «Թերեւս վանքն Ակնդաշտայ կամի ակնարկել որ է ի մերձակայս Փետավանք գեղջն», ծն. 2):

3. ԱՐԾՈՒԱՐԵՐ ԿԱՄ ԱՐԾԸՐՈՒՆՈՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱ- ԾԱՄՆԻՑ ՎԱՆՔԸ

Բզնունեաց ծովի եզերքը, Հալուարար գաշտակի քով, Մանազկերտ եւ Գանձակ գիւ-

³ Համանուն՝ այս է Արծուարեր Ս. Աստուածածին վանք ժրն ալ կայ Արճէշի մէջ. տեսնել վարը:

զերէն քիչ հետու կատուցուած էր այս վանքը, որ ունէր զեղեցիկ տաճար մը եւ սքանչելի տեսարան: Շատոնց կիսաւեր էր եւ իր հոգեբուն տիրացած էին Վատենցի գիւղացիները (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1905, Աղղը. Հանդ., 1911, էջ 53 եւ Էփրեկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 39):

4. ԲԵՐԴԱԶՈՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բերդաձորի վանքը, որ Էփրեկեան կը նշոնացնէ Կարմրակ Ս. Աստուածածնի վանքի հետ (Հմմտ. Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 416) կը գտնուի Ռշտունեաց դաւառի մէջ: Մինչ Լալայեանցի համեմատ սա նոյն է Սպիտակ կամ Աղքիլիսա եւ կամ Ծովահայեաց սուրբ Աստուածածնի հետ (Աղղը. Հանդ., 1911, էջ 47), որ կը գտնուի Արտաս լեռան հիւսիսարեւելեան կողմ ձգուող բլուրի մը հարթ գաղաթին վրայ եւ բաղկացած է պարսպապատ եկեղեցիէ մը եւ անոր շուրջը գտնուող քանի մը աննեակներէ: Հաւանօրէն Հ. Էփրեկեան երկու Կարմրակ Ս. Աստուածածին գիւղէ, որոնցմէ մին այս է եւ միւսն Գաղիկ թաղաւորէն շինուածը, որ կ'ըսէ «Հին ժամանակներն... Միանձն կը կոչուէր (Անդ, Բ., էջ 334): Իսկ Լալայեանցի յիշատակած Սպիտակ վանքը⁴ նոյն է Շէրենցի նկարագրած Սիւփակու վանքին հետ: Սիւփակ կը

⁴ Տեսնել՝ Կարմրակ ու Սպիտակ վանքերը:

նշանակէ Սպիտակ : Այսպէս կոչուած է վասն
զի հողն ալ, քարն ալ, գծրէթն ալ, կաթու-
ղիկէն ալ սպիտակ են (հմմտ. Սրբափայրեր,
էջ 109) :

Սակայն չկայ դօրեղ տպացոյց մը Բերդա-
ձորի վանքը Կարմրակ(ն)ի եւ կամ Սպիտակի
հետ միացնելու : Նաեւ կարելի չէ ըսել թէ՝
Ռչառունեաց դաւանի ո՛ր կողմը կը գտնուէր :

Բերդաձորի մէջ կը գրուի Աւետարան
մը՝ «Փառք... Արդ եւ Մարգարէս շնորհիւ
Տեառն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կա-
տարեցի (զսուրբ աւետարանս) ի յարքունա-
կան երկիրս Ընչառունեաց ի վանքն, որ Բեր-
դաձոր կոչի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-
ծածնիս ի թուականիս Հայոց ՊՂԵ (1446) եւ
արդ եւ ունայնս ի բարեաց Առաքել անուամբ
եւեթ արեղայ, ցանկացող եղէ այս աստուա-
ծախօս տառիս եւ ընծայեցի զսա նուէր ի յա-
նուանի եւ ի զերահօշակ ուխտս սուրբ Յա-
կոբ որ է յերկիրս Ռչառունեաց» (Նօտարք,
էջ 154, ուր ծանօթութեան մէջ կը յիշուի թէ
այդ ժամանակը վանքիս վանահայրն էր Կի-
րակոս վարդապետ) : Նոյն Առաքել արեղայի
եւ Բերդաձորի մասին կայ եւ այս յիշատակա-
գրութիւնը՝ «Ի յարքունական երկիրս Ընրչ-
առունեաց ի վանք որ Բերդաձոր կոչի ընդ հո-
վանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի թուակա-
նիս Հայոց ՊՂԷ (1448) : Եւ Առաքել արեղայս
ետու զծագրել մեծաւ փառադմամբ ի հալալ
արդեանց իմոց եւ ընծայեցի զսա սուրբ Յա-
կոբայ տաճարիս եւ զերահօշակ կրօնաւո-

տանիս . . . յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս
Միմէօն վարդապետին» (Լալայեանց , Յույ . հայ . ձեռ . Վասպ . , 400) :

Մարդարէ 1463ին կ'աւարտէ Աւետարան
ժը՝ «Ի յերկիրս Ռշտունեաց ի վանքս Բեր-
դաձոր կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածնիս» (Լալայեանց , Յույ . հայ . ձեռ .
Վասպ . , էջ 446 եւ Նոտարք , էջ 216) :

5. ԶՕՐԱՅ ՎԱՆՔԸ

Զօրայ վանքը Աղթամարի հանդիպակաց
եւ Ախաւանից հարաւային-արեւելեան կողմը
չինուած էր : Այժմ հողարկուրի վերածուած :
Իր բնդարձակ հողերուն վրայ կը արամադրէր
Աղթամար (Բիւզանդիոն , 1902 , Թ . 1905) :
— Զօրավանք ժըն ալ կը յիշուի Մոքսի մէջ
(Հմմտ . անդ) , ուր ամփոփուած է եղիշէ
մատենադրի դանդը , եթէ սոյն Զօրավանքը
նոյն չէ Զօրավար կամ Ս . Գէորգ վանքի հետ
(Հմմտ . Աղգր . Հանդ . , 1911 , էջ 44) :

6. Ս . ԹՈՎՄԱՍԻ (ԳԱՆՁԱԿԱՆ) ՎԱՆՔԸ

Ս . Թովմաս կամ Ս . Թովմաս Առաքեալի
վանքը կառուցուած է Գանձակ եւ Մանադ-
կերտ ծառաշատ դիւղերու մօտ , Վանայ
ծովափին ⁵ : Անիկա պարսպապատ է եւ

⁵ «Կայ ի գաւառին Ռշտունեաց շինեալ ի սիրտ
անաստաբիտ լերին Գանձակայ . . .» (Նոտարք , էջ 11 .
Հմմտ . եւ Բնաշխ . Բառարան , Բ . , էջ 42—43) : Ին-
չինեան կ'անուանէ «մենաստան գեղեցիկ՝ ծովա-
հայեաց» (Նոր Հայաստան , էջ 146—147) :

ունի տաճար մը, դաւիթ մը եւ քանի մը սենեակներ ու ախոսներ: Տաճարը սրբատաշ քարերով շինուած է: Արտաքուստ չափազանց պարզ: Ունի ութանկիւն դժբէթ մը բրդաձեւ կաթուղիկէով, որուն գլուխը կը գտնուի նիղակ մը: Կողակը բոլորակաձեւ է՝ սոմանական կամարով եւ զարդարուած ոսկեղօծ զեզեցիկ խաչկալով: Կողակի երկու կողմերը շինուած են մէկական աւանդատուններ: Ասոնցմէ մէկուն մէջ ամփոփուած է Ս. Թովմաս առաքեալի նշխարը⁶: Արեւմտեան պատին կից կան նմանապէս երկու աւանդատուններ՝ նուիրուած Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներու (Աղբ. Հանդ., 1911, էջ 53—55 եւ Հայրենիք, 1887, Թ. 2257): Եկեղեցւոյ երկարութիւնն է՝ 11, լայնութիւնը՝ 7 եւ բարձրութիւնը՝ 7.50 մետր: Գաւիթը սրբատաշ քարերով շինուած է: Չորս ամբողջական եւ ութ կիսասիւններու վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարները՝ բռնելով թաղակառք ձեւունը: Չայն շինել տուած է Աղթամարի Թովմաս կաթողիկոսը: Հոս թաղուեր են Թովմաս վարդապետը, որ վանահայր եղած է եւ Աղթամարի Փիլիպպոս կաթողիկոսը: Վանքին պարսպին վրայ արձանադրուած է՝

⁶ Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝ «Ասէն թէ մարմին առաքելոյն ամփոփեալ կայ վերոյ դրան եկեղեցւոյն... այլ րոտ հասարակ աւանդութեան ահեակ րազուկ սրբոյն պահի անդ (Տեղադրութիւնք, էջ 252. հմտ. Ինճիճեան՝ Ստորագրութիւն, էջ 170 եւ Նոր Հայաստան, էջ 146—147. ուր ամբողջ մարմնոյն վրայ խոսք կ'ըլլայ):

«Ես Թումա վարդապետ ծառայ ֆելլիպպոսի կաթողիկոսի, արդեամբ զաւարանաւ իմով նորոգեցի զպարխապս թվ. ՌՃԻ» (1671) :

Տաճարի դրան քովերը կան եօթը-ութ հաս երկյարկանի սենեակներ եւ անասուններու ընդարձակ դամբը (Հայրենիք, 1887, թ. 2257) :

Ատոյդ Հէ կարելի ըսել թէ՛ Ս. Թովմասի վանքը Է՛րբ շինուած է եւ ո՛րմէ, նաեւ անոր պատմութենէն շատ բան չենք գիտեր, մինչ բաղձալի էր ունենալ ստատ եւ ստոյգ տեղեկութիւն, քանի որ աւանդութեան համեմատ Վասպուրականի ամէնէն հին վանքերէն մէկն եղած ըլլալու է :

Ս. Թովմաս Առաքեալի վանքի հիմնարկութեան համար կայ հետեւեալ դրաւոր աւանդութիւնը.

«Աշակերտք սրբոյն (Թումայի առաքելոյ) թողուցին զգուշութեամբ (զմարմինն) եւ յետոյ առեալ տարան յԱսորեստան... եւ եղև յետ ժամանակաց պնաց զօրքն Պարսից յԱսորեստան ի Թաղթան : Եւ հանդիպեալ ոմն ի նախարարացն Պարսից Ուսուֆ անուն նշխարաց սրբոյն առաքելոյն Թովմայի կաղմեալ եւ զարգարեալ փայտեայ տապանով : Եւ զիտացեալ թէ զանձ է եւ յոյժ խնդաց ի վերայ նորա : Եւ յերեկոյին առանձնացեալ երաց եւ ետես ոսկերք մեռելոյ : Եւ զի ոչ ունէր զհաւատ քրիստոնէութեան... վասն որոյ բարկացեալ ի միտս իւր եհատ եւ

ցրուեաց զամենայն ոսկերս առաքելոյն Թովմայի առ ոտս ձիոցն: Եւ ի դիշերին յայնմիկ զարհուրեալ ի պէսպէս տեսլեանց եւ յաճանտի զարթուցեալ ետես զամենայն ոսկերսն վառեալ որպէս զմոմեղէնս եւ ահիւ մեծաւ ժողովեաց զամենեւեան ինքն եւ ծառայք իւր եւ եղին ի փայտեայ տապանին, ուր էր եղեալ զառաջինն եւ եղին ի վերայ ձիոյ միոյ եւ առեալ տարան ի Հայս ի պաւսոն Աղձնեաց ի տեղին որ կոչի Խոզձ մօտ ի դիւզն որ կոչի Վան... Եւ յետ ժամանակաց արդ եղեւ ի սրբոյ առաքելոյն ատնուլ զնշխարս նորա եւ տանել յայլ տեղի ընդ արեւելս: Եւ առաջնորդութեամբ լուսափայլ աստեղն զնացեալ Հասին ի պաւսոս Ընդատունեաց ի վերայ գեղջին որ կոչի Պարծիս...⁷ եւ անդ եղին զնշխարս սուրբ առաքելոյն ի քարեայ տապանի եւ շինեալ եկեղեցի եղին ի դրանդի եկեղեցւոյն եւ շինեցաւ տեղին վանք միարանակեցաց եւ է մինչեւ ցայսաւր» (Տաշեան Հ. Յ., Յուց. հայ. ձեռ. Մատենադարանի Մխիթ. ի Վիեննա, էջ 56—57. հմմտ. նոյնը՝ Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 170—171. Չամչեան, Պամ. Հայոց, Ա., էջ 287 եւ Հայրենիք, 1887, Թ. 2257 եւ Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 428):

Թէպէտ աւանդութեան համեմատ վանքս հին է, սակայն իր մասին դրաւոր ստույգ

⁷ Պարծիս աւերակ դիւղ մըն է Ս. Թովմայի մօտ (Հայրենիք, 1887, Թ. 2257):

տեղեկութիւններ ԺԵ. դարէն են². 1471ին կը գրուի Աւետարան մը՝ «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ընդ հովանեաւ սուրբ Թումայի առաքեալի եւ սուրբ Գէորգեայ գործարքին ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Յովանիսի: Գրեցաւ թվ. ԶԻ (1471) ի Շատուան» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 463—465): Կարեւոր է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը՝ «Փառք... Աստուած ողորմի ասացէք ինձ անարհեստ գրչի եւ ծնողացն իմոց Ստեփաննոսին եւ Գոհարին... եւս առաւել ստացողի սորա Վարդան կրօնաւորին... Այլ եւ Աստուածատուր կրօնաւորին որ աշխատեցաւ ի կսկել թղթին...: Գրեցաւ սա ի յերկիրս Ընշտունեայ ի զեօղս որ կոչի Շատուան ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախափային Յամի ԶԻԶ (1477) յառաջնորդութեան Տեառն Ստեփաննոսի կաթողիկոսի եւ ի գիտապետութեան այսմ նահանգի տէր Յովանիսի սրբազան կաթողիկոսի սպասաւորի սրբոյ Թումայի առաքելոյ: Այլ եւ յաշխարհակալութեան Աղուպ զանին... զԱստ... քահանայս զգրող յիշատակաւարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս» (Տէր Աւետիսեան, Յուլ. Նոր Զուգայի, Թ. 300. Գանձարան, ի Հաւաք. Արշատ. Հ. Ն. Ակինեանի): Այս յիշատակարանէն յառաջ գրուած է հետեւեալը՝ «Ի

² Ըստ Նատարքի հեղինակին (էջ 11) յիշատակագրութեան մը համաձայն, փանքիս փանահայրն էր 1339ին Թումա վարդապետ:

Թուոյս Հայոց 22 (1457) . որ եւ ես անպիտան ծառայ սպասաւոր Սրբոյն Թումայի առաքելոյ սքանչելագործ սուրբ գերեզմանին , տէր Արքահամ վարդապետ , որ ի յԱղթամար սուրբ Խաչին առնէի չորս գումիչ եւ չորս եղ եւ աջի համբուրից փարէն մեր վանիցն է . ով ոք յանդզնի սուրբ Առաքելոյ անէծքն ի վերայ նորա եղիցի ամէն : Վկայ Աւետիս եպիսկոպոսն եւ այլ միաբանք սուրբ վանից» (Նօտարք , էջ 186—187) :

Ս . Թումայի վանահայրն է 1581ին Կիրակոս վարդապետ : Կը մաղթուի յիշել՝ «զսուրբ ուխտի առաջնորդքս զԿիրակոս վարդապետն , եւ զեղբայրն իւր զՄկրտիչ կրօնաւորն , որ փոխեալն է առ Աստուած , որ բազում աշխատանք ունին ի գրունս Թումայի առաքելոյն (Ռչառունեաց) եւ զեղբորորդիքս զՆրիգոր կաղմբղս եւ նորրնծայ զՄեղքիսեթ եպիսկոպոս որ մականունն Բալենց կոչին , որ կրկին անգամ նորոգեաց զվանքս եւ զաւետարանս . . . ի Թուականիս Հայոց ՌԷ (1581)» (Լաւայեանց , Յուց . Հայ . Ձեռ . Վասպ . , էջ 695—696) : Գուցէ վերոյիշեալ Մկրտիչ վանահայր եղած ըլլայ եւ անոր յաջորդած Կիրակոս վարդապետ , որմէ վերջ առաջնորդներու շարքը կը մնայ մեզի անծանօթ մինչեւ Թումայ վարդապետը , որ 1671ին վանքին սարխապները կը վերանորոգէ (Հմմտ . վերը) եւ 1690ին մեռնելով մարմինը կը դրուի դարպասին մէջ (Դիւան , Ժ . , էջ 113) : Ապա Սիմէոն կաթողիկոսի ժամանակ վանահայ-

բութեան պաշտօնը կը գանենք Սողոմոնի վստահացումած (Դիւան, Գ., էջ 596) : Անկէ բաւական վերջը առաջնորդ կ'ըլլայ Աստուծոյնէն եղբակոտոր, որ վանքը կը նորոգէ եւ ծախքերու համար Դաւիթ կաթողիկոսէն գրամատոգովի կոնդակ կը ստանայ :

«Կոնդակ (Դաւիթի կաթողիկոսի) ժողովարարութեան վասն Թօմայի առաքելոյ վանիցն, որ է յեղր Վասպուրական ծովուն, որ էր իբր ամայացեալ եւ այժմ ծեր Աստուծոյնէն եղբակոտոր ոմն նորոգեալ էր գաւերսն եւ զօգնութիւն խնդրէր» : Կը սկսի՝ «Արմէ ժամանակէ թուղթ սիրոյ ողջունի եւ օրհնութեան...» : Ապա կը շարունակուի՝ «Արդ ի բազմաց վանօրէից մի է սրբազան առաքելոյն Թօմայի հրաշադարդ վանքն, որ կառուցեալ կայ ի յեղերն Վասպուրականի ծովուն ի վայելուչ վայրի, ուր եւ ամփոփեալ կան պանծալի նշխարք մարմնոյ եւ սակերաց նոյն սրբազան առաքելոյն : Եւ վանքն այն երբեմն հոխ էր եւ պայծառ շինուածովք եւ բազում պարագայիւք, բայց յետոյ ի խառնակութենէ կողմանց եւ յանդուղն յարուցմանց եւ յաւատութեանց թշնամեաց կողոպտեցեալ եւ խանդարեցեալ : Իսկ ապա Աստուծոյնէն ծերունադարդ եղբակոտորն առաջնորդ կարգեցեալ նոյն սրբոյ վանից մեծաջան աշխատութեամբ նորոգեալ է զժամատունն եւ զայլ տեղիս յաւերածոցն եւ ի կարգս շինութեան կարգեալ եւ ջանայ զմնացումս խանդարելոցն եւս նորոգել, բայց թեմքն սակաւ եւ

ինքն պակասաւոր՝ կարօտի ողորմութեան եւ օղնութեան աստուածատէր ժողովրդոցդ... : Պատուիրեմք զի ի դալն Յովհաննէս ժրջան վարդապետին եւ ծերունի եպիսկոպոսին ի մէջ ձեր սիրով բնդունիցիք : Եւ ըստ յօժար կամաց ձերոց զառատ տուրս ողորմութեան շնորհեալիք զորս ժողովեալ եւ դարձեալ ի սուրբ վանսն Թօմայի առաքելոյն նորոգեցէ զաւերեալ տեղիսն եկեղեցւոյն եւ շրջակայ շինութեանց ի փառս Աստուծոյ եւ ի պատիւ յիշեալ սրբազան առաքելոյն... : Գրեցաւ ՌՄՄ Թուոջն եւ ի Նոյեմբերի ի սուրբ աթոռս էջմիածնի» (Աղանեանց, Դիւան, Զ., էջ 143) :

Վերջին վանհայրներէն է Յարութիւն քահանայ (Նօտարք, էջ 107, ծն. 3) :

Վանքս ունեցած է բաւականաչափ կալուած ու հարստութիւն : Անոր հողերը կը գտնուէին Գանձակ, Վառնց եւ Շատուան գիւղերու մէջ : Պոլսոյ Պատրիարքութեան եւ ապա Աղթամարի կաթողիկոսութեան իրաւասութեան⁹ ենթարկուած է (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 54 եւ Հայրենիք, 1887, Թ. 2257) :

7. Ս. ԹՈՎԱՄԱՍԻ (ՄՐՈՐՍԱՅ) ՎԱՆՔԸ

Գանձակայ Ս. Թովմասի վանքէն զատ Կարճկանի Մրորս եւ Գինարանց գիւղերու

⁹ Գուցէ այս Ս. Թովմայի ժխարան էր Բաջսեղ վարդապետը, որ Մատնափանից Սուքիա վարդապետի հետ զգաճառարանելով թէ Աղթամարի կաթողիկոսը ամէն տեղ չի բնդունուում, գիմում են Աղուանից կաթողիկոսին եպիսկոպոսանալու համար» (Թօփեան, Եւրպ. Հայ. Զեռ. Դագեան Վրդ. ի, Բ., էջ 21) :

մօտ կը գտնուի Ս. Թովմասի վանք մը օժտուած շատ գեղեցիկ տեսարանով, բայց զրեթէ աւերակ (Արեւելք, 1901, Թ. 4802 եւ Հայրենիք, 1887, Թ. 2254) : Ունեցած է բաւականաչափ վարելահողեր եւ իրեն պատկանած են Կանգվու, Փրխուս եւ Մրորս գիւղերը : Վերջնոյս անունով կոչուած է Մրորսոյ վանք : Ունի առանց զմբէթի եկեղեցի մը, պղտիկ ու գողտրիկ : Երկար տանն վանահայրն եղած է Յովհաննէս Վ. Ամատունի (Հայրենիք, 1887, Թ. 2231 եւ 2254 եւ Արեւելք, 1887, Թ. 992) :

Տ. ԼՈՒՍԱՊՏՈՒՂ Ս. ՍԱՀԱԿԻ ՎԱՆՔԸ

Քչաունեաց դաւառի Գանձակ գիւղէն քառորդ մը հեռու, լեռներու մէջ հիմնուած է այս վանքը : «Եկեղեցին, որ 6—7 դարու տարեւորութիւն մը կը թուի ունենալ... նսեմ կերպարանք մը զգեցած է» (Հայրենիք, 1887, Թ. 2258) : Արդէն միւս բոլոր շինութիւններն ալ անշուք եւ անդարդ են, թէ եւ չըջակաց քնութիւնն այնքան սքանչելի (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 123) :

Վանքս շինուած է ի պատիւ Ս. Սահակ հայրապետի աշքերու բուժման համար (Բնճեհան, Նոր Հայաստան, էջ 146) եւ այս վայրն է որ Սահակ ճգնաւորը, միաբան Կարմրակ վանքի, իրեն աղօթատեղի ընտրած էր : Սարգիսեան կը գրէ՝ «Գայր անտի (Սահակ ճգնաւորը՝ Կարմրակոյ վանքէն)

երբեմն աստ աղօթել է քանդի ինքն ժխտանի էր, խնդրէր ի Տիրամօրէն առնուլ զլոյս եւ զմիւսոյ տկան, միայն զի տեսից զքեզ ասէ մի անգամ եւ քստ անձուկ փափազանացն տեսեալ զտիրամայրն խաւարեալ տկն լուսաւորի եւ լուսաւորն խաւարի եւ անտի եւ աստ ուխտատեղի է ամենայն աշացաւոյ : Մարմին երանելոյն թաղեալ է մերձ ի վանս Կարմրակոյ, իսկ պտուղ աշացն է ի միւս վանս» (Տեղագրութիւնք, էջ 252, հմմտ. զեռ ուրիշ աւանդութիւններ՝ Աղգր. Հանդ., 1916, էջ 206 եւ 210, իսկ վանքին մասին՝ Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1027, Բնաշխ. Բաւարան, Ա., էջ 462 եւ Բ., 111 եւ Դատարք, էջ 107 ու 155) :

Կանդակի մը համեմատ Լուսապտուղի վանքը հիմնարկած է Ս. Սահակ, որ հոն «նշնութեամբ երկար տարիներ ապրելոյց յետոյ մեռել է» (Աղգր. Հանդ., 1916, էջ 206) : Ամէն պարագայի շէնքէն գտնելով հին հաստատութիւն մըն է : Անոր ժամատունն ու տենեակները 1608ին կը շինէ Գասպար Կախկոպոսը, ինչպէս արձանագրութիւնս կը հաստատէ. «Ի թուականութեան Հայոց Ռմէ (1608) ի յերեկոյ ժամանակի... շինեցաւ ժամատունս եւ խցերս սորա. Խաչկալս ձեռօք մահաեսի Գասպ. Կախկոպոսին յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց յիշեցելոցն ի Քրիստոս» (Աղգր. Հանդ., 1911, էջ 49) :

Վանքիս մէջ 1575ին կը զբուի Սաղմոսարան մը՝ «Գրեցաւ սա յերկիրս Ռչտունեաց

ի վանքս որ կոչի Ս . Սահակ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Սահակա սուրբ պաղին» (Macler, Rap. sur une Mis. scient. en Belg., էջ 24) : Անկէ տաս տարի յառաջ 1565ին կը գրուէր աւետարան մը «Երկիրս Ընդառնեալ ի վանքս որ կոչի Ս . Սահակ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ Լուսապատու սուրբ Նշանիս» (Լուսպեանց , Յուլ . հայ . Ձեռ . Վասպ . , էջ 663—666) :

Բաւական ընդարձակ կալուածներ ունեցած է (Նահապետեան , Հայրենիք , 1887 , Թ . 2258 . հմմտ . նաեւ Բիւզանդիոն , 1900 , Թ . 1027 եւ Աղգր . Հանդ . , 1911 , էջ 49) :

Գ. ԻՋՈՒ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ՓԱՌԱՍՈՒՆ ԵՌՐԱՆ Ս . ԱՍՏՈՒԱՅԱՆՆԻ ՎԱՆՔԸ

Կը գտնուի Թշտունեալ Իլու կամ Իլի եւ կամ Ուլու գիւղին մէջ Արտասի հիւսիսային ստորոտը՝ հարթավայրի վրայ ¹⁰ .

«Սա քաղկացած է երկու միմեանց կից տաճարներից , որոնցից հիւսիսայինը գեաւեւս կանդուն է , իսկ հարաւայինը՝ կիսաւեր : Առաջին տաճարը շինուած է անտաշ քարով , զարդարուած է սոմանական կամարներիով եւ աթանկիւնի դմբէթով՝ քրդածեւ կաթուղիկէով պսակուած : Այս տաճարի առանձա-

¹⁰ «Սասանի հարաւակողմը Հիւս . գիւղի մօտ Փասասուն խորան սուրբ Աստուածածնին . եկեղեցին քաղաքէն եւ հոյակապ» (Լեւոնեան , Բիւզանդիոն , 1900 , Թ . 1191) :

յատկութիւնն այն է, որ նախնական եկեղեցիներէ յաման ունի շորս աւանդատուն, աբեւեղեան եւ արեւմտեան կողմերուն երկուսն եւ սրանց վրայ դարձեալ շորս այլ աւանդատուն, սրանց դռները դրսից են, բաւական բարձր: Միւս տաճարը, որ հաղորդակցում է առաջնի հետ մի դռով, կիսաւեր է, ձեղունն ամբողջովին քանդուած երևում են ներքին շորս աւանդատները, սրանց վրայ դարձեալ եղել են աւանդատներ, որ ժողովուրդը չափազանցելով Քառասուն խորան է կոչել վանքը» (Ազգ. Հանդ., 1911, ԻԱ., էջ 48—49):

Աղթամարի կոնդակապրին համեմատ վանքիս հիմնադիրն է Գաղիկ Արծրունի թագաւորը, որ Աղթամարի շինութիւններէ յետոյ իր աշխատաւորներով այս վանքին շինութեան կը ձեռնարկէ՝ «Շինեցին դիւր եկեղեցին յանուն սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Փրկչին եւ սուրբ Սիոն դրուց վանք, զի բնակեացեն ի նմա յամառնային ժամանակն որ ԲՃ անձն արեղայ էին, զփակեցունս եւ դաւրկաւագունս» (Բաղմաթէպ, 1897, էջ 411): Վանքիս հոյակապ շինուածքը մեծամեծ ծախսերու պատճառ եղած է եւ միայն թագապետի իշխան մը կրնար զանոնք հայթաթել եւ իր անուան անմոռաց յիշատակ կանգնել: Իսկ անոր ամուր ու գեղեցկակերտ կառուածքը ենթադրել կու տայ թէ՛ անոր նարտարապետը շատ կարող ու հմուտ մէկն եղած ըլլայ: Գուցէ թէ նա ինքն Աղթամարի նարտա-

բաղկար՝ Մանուէլ : Նահապետեան Արեւելքի
 մէջ (1887, Թ. 979) կը գրէ «Աթանանց զիւղի
 մօտն է Իլու կամ Քառասուն խորան Ս. Աս-
 տուածածնի վանքը—նշխար մեծադործու-
 թիւն Արծրունի Գաղկայ : Վանացս ներկան՝
 անցեալին ուրուականն է, նորա քառասուն
 խորաններէն եւ ոչ մին կը մնայ կանգուն» :
 Իսկ Արտաշէս նոյն թերթին մէջ կը գրէ
 (1903, Թ. 5423) . «Կ'եղերեն տակաւին կան-
 գուն մէկ տաճարը Իլու վանքին կամ Քառա-
 սուն խորան Աստուածածնին, որ 25 տունէ
 բաղկացած զիւղացիներու եկեղեցին է, պար-
 զուկ զմթերթով մը կարկատուն : Սոյն մենաս-
 տանք իր քառասուն խորաններով մէկ տեղ
 կառուցուելով ունեցած է բազմաթիւ միա-
 բանութիւն, խիստ ճոխ եւ բարդաւան վիճակ
 եւ ծառայած է իրրեւ ամառանոց . . . : Թէեւ
 ոչ մէկ արձանագրութիւն կամ յիշատակա-
 րան կրցայ դանել, սակայն ժամանակագրու-
 թեան էջերը եւ ժողովուրդի մտքին մէջ տա-
 կաւին մնացած կէսկատար աւանդութիւններ
 կը բաւեն ապացուցանելու Քառասուն խո-
 րանի փառաւոր անցեալը, որմէ այս ամայի
 տաճարը եւ փրփրկած կոյտեր միայն մնացած
 են» : Ինճիճեան ալ կը յիշատակէ թէ՝ կ'ըսեն
 թէ Գաղիկ թագաւորը զայն շինած է եւ թէ
 եկեղեցին՝ «քարաշէն, մեծ եւ ահադին» է
 (Նոր Հայաստան, էջ 146) : Նմանապէս
 Հ. Սարգիսեան նոյնը կը կրկնէ ըսելով՝ «Մե-
 ծահոյակ աւանդի լինել մենաստանա առ նախ-
 նեօք ոչ այնու միայն զի Գաղկաշէն է, այլ զի

և հոյակապ և մեծանիստ քան զայլս ի շինուածոց նորա և ճոխ միարանիւք» (Տեղադրութիւն, էջ 254) :

Յիրաւի զարմանալի է որ այսքան բաղմանդամ մենաստանէ մասենալիք չէ ելած և նշանաւոր անձեր երեւան չեն եկած, մանաւանդ որ զարեւր երկար զոյսութիւն ունեցած : Եւ կամ պիտի խորհինք թէ անոնց անունները մեզի չեն հասած : Յայտաւարքի մը մէջ միայն սա յիշատակադրութիւնը կայ՝ «Փառք հօգորի անմահի... Արդ զրեցաւ աստուածապատում տառս ի զեզս որ կոչի Իլոյ վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ձեռամբ Ղազար զրչի ի խնդրոյ տանուտէր Յոհաննու ի հայրապետութեան Տէր Դաւթի... ի թուականիս ՊԿԴ (1415) ի ժամանակիս զանութեան Ղարայ Ուսուֆիս... Եւ ետուք զսա նուէր և ընծայ ի գունս սուրբ Յակոբայ և սուրբ Աստուածածնին և Յոհանայ» (Նօտարք, էջ 45) :

Յաւելունք դեռ՝ Միրախորեան կը գրէ՝ «Կ'աւանդուի նաեւ թէ՛ ով որ քառասունք տալոյ բաղձանք կ'ունենար ասա զալով օրը մէկ խորանին վրայ պատարազել կու տար և այսպիսով զիւր ուխտ կատարելով կը վերադառնար» (Աղեւորութիւն, Ա., էջ 114—115)¹¹ :

¹¹ Վանքիս ժառին գրած էն նաեւ՝ Սրբանձատեանց, Համով Հոսով, էջ 49, Կալոցեանց, Ազգ. Հանդ., 1911, էջ 48—49, ուր գրուած է և պատկերը, Շէրեկց, Սրբովայրեք, էջ 114—115 և Էփրեկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 67. Հմմտ. և Հայրենիք, 1887, Թ. 2262 :

10. ԽԱՍԿԱՆ ԿԱՄ ԽԱԶԿԱՆ ՎԱՆՔԸ

Կը գտնուի Զորայ վանքէն երեք քառորդ հետու: Եկեղեցին ու յարակից շէնքերը փլած են եւ հողերն անցած Աղթամարի, որուն Դուրսի (Դրուց) տունն է եղեր ժամանակ մը (ապա՝ Ախաւանքը): Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1905:

11. ԽՈՒՄՍԱՆ ՎԱՆՔԸ

«Աշխատանք»ի մէջ (1911, էջ 823) կը յիշուի Խումսայ վանք մը, որ Գումաց, Սորփայ, Մրորսայ եւ Կենդրանից վանքերու հետ Կարճկանի առաջնորդարանի ենթակայ էր:

12. ԿԱՊՈՒՏԿՈՂԱՆ Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Յակոբ Մծրնացի հայրապետի նուիրուած այս վանքը Ռչտունեաց գաւառի առնուանի վանքերէն է (Վարդան Աշխարհապիր, էջ 428): Կոչուած է Կապուտկողի վանք, որովհետեւ այն լեռան պատուանդանին վրայ շինուած է: Անուանուած է նաեւ Ընձաքարի կամ Ընձաքասարի վանք, որովհետեւ մերձաւոր (Ընձաք) գիւղէն ու տեղէն Կապուտկողի լեռը կոչուած է Ընձաքար կամ Ընձաքասար ¹² (եւ նմանապէս Աղուլ):

Ս. Յակոբայ վանքը բաղկացած է՝ «Մի

¹² Սարգիսեան՝ Տեղագրութիւնք, էջ 2519, Հայրենիք, 1887, Թ. 2256 եւ Տաշեան, Մայր Յուշակ, էջ 513. Հմմտ. Սոփերք, ԻԲ.՝ վարը:

տաճարից եւ երեք մատուռից, պարսպապատ է եւ ունի մի քանի սենեակներ եւ դռներ» (Ազգ. Հանդ., 1911, էջ 52) : Տաճարը նուիրուած է Ս. Յակոբ Հայրապետին, որուն ճկոյթը հոն կը պահուէր¹³ եւ ապա նարեկ փոխադրուած : Տաս մետր երկար, վեց մետր լայն եւ եօթը մետր բարձր է : Շինուած է անտաշ քարերով, խաշաճեւ, ուսմանական կամարներով եւ ութանկիւնի կաթուղիկէով : Ունի չորս խորան : Երեք մատուռներէն առաջինը նուիրուած է Ս. Աստուածածնի, երկրորդը Ս. Յովհաննէսի եւ երրորդը Երեց Մանկանց, ինչպէս Ձեռագիրներու յիշատակարաններէն ալ կը տեսնուի : Այս մատուռներն ալ անտաշ քարերով շինուած են եւ փոքր են (հմմտ. անդ) : Հ. Սարգիսեան կարուկ է՝ «Շինուածքն ամենեւին զուրկ յախորժակաց, մթին եւ անմաքուր» (Տեղադրութիւնք, էջ 251) : Միբախորեան զայն կը պնդէ ընդարձակ, բայց սյւմ անշուք¹⁴ :

¹³ Մանանձիւր նախարարի ծանօթ ղէպքը պատմուելէ յետոյ կ'ըսուի թէ սուրբ Յակոբաց աջ ձեռքին ճկոյթը բերին եւ ձեղին. ի վանքն Ընծայաք, ուր եւ պնդուին եհան, զոր յետոյ շինեցաւ մեծափառ վանք եւ անուանեցաւ սուրբ Յակոբ : Թոկ դմորժին որոյն Յակոբաց եկեալ Յովհաննէս արքայն Սարժրաւայ, որ կուշեցաւ Ձմրակիկ եւ ասորաւ ի Կ. Պոլիս Դճ եւ Ժ (961) թուականիս» (Տաշեան, Տուց. հայ. Ձեռ. վիճեն. Միթթ. Մատ., էջ 69. հմմտ. եւ էջ 100) :

¹⁴ Միբախորեան կ'ուսանդէ թէ՛ վանքիս մէջ պահուած է նաեւ նոյեան տապանէն մասունք մը եւ «թէ լերան միւս կողքուն վրայ (Կապուսակոյի) կան տակաւին երեք սյւլ վանքայք, որք թէպէտ եւ անբնակ չեն, սակայն խիստ անշուք վիճակի մէջ կը դանուին» (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 107) :

Ղ. Նահապետեան կը գրէ՝ «Հոյակապ մեծ տաճար եւ թրծեալ աղիւսէ գմբէթով դարերէ ի վեր հաստատուած կը մնայ Ս. Յակոբայ վանքը» (Հայրենիք, 1887, Թ. 2256) :

Փ. Բուզանդ կը պատմէ թէ՛ ինչպէս Մանածիւր Ռչաուենի իր վայրենի բարքովը փոխանակ Ս. Յակոբի յորդորանքներէ ինքզինքն ուղղելու աւելի կը շարանայ եւ «իրբեւ նմա հեճուկս առնելոյ ութ հարիւր այր, որ կային ի կապանս առանց յանցման եւ ամէլ առաջի նորա եւ հրամայեաց ի դահճէ միոջէ ի ծով անդր հոսել» (Գ. զպրութիւն, Գլ. Ժ.) : Սուրբն ասոր վրայ Ռչաուենեաց երկիրը կ'անիծէ : Երկու օր վերջ Մահաճիրհի կիներ եւ եօթը գաւազները կը մեռնին : Քիչ վերջ ինքն ալ շարաշար կը մեռնի : Երկիրը երեք տարուան ընթացքին անէծքի տակ կ'ամայանայ եւ անպաղարկ կը դառնայ, այն երկիրը, որ կարելի էր Աղենի հետ համեմատել (Սոփերք, ԻԲ., էջ 60—61. Տաշեան, Մայր Յուշ. հայ. Վիենն. Մխիթար., էջ 573. Չամչեան Հ. Մ., Պատմ. Հայոց, Ա., էջ 681) : Այս տխուր պատահարները կը զգաստացնեն աւազանին ու ժողովուրդը : Մահաճիրհի քոյրը (կամ հօրեղբորդին) արդէն մեռած Սուրբին կը ղիմէ եւ անոր նշխարներէն «զկոճ մատին» կը ստանայ (Սոփ., ԻԲ., էջ 61) : Ապա ինքն ու ժողովուրդը՝ «առեալ տանէին զնշխարսն զառ ի վայր լերինն յերկիրն Ռըշաուենեաց եւ նոյն ժամայն արդելուն, քանզի ոչ եղև ումեք հնար շարժել ոչ զբառտով եւ

ժարդով . . . ¹⁵ : Եւ ի տեսլեան հրեշտակ Աստուծոյ երեւեալ հրամայեաց իջուցանել ի տեղւոյն եւ նկատեալ ի ձորակէն տեղի բարձրալանդակ եւ անդ հիմնարկութիւն տանէին սրբոյ եկեղեցւոյ : Եւ ելեալ համբաւ սուրբ աջին եւ անդր հասանէին ի մօտաւորաց եւ ի հեռավորաց ընծոյ բերեալ եւ տանութիւն ողորմութիւն բժշկելով յիւրաքանչիւր ախտից եւ ի հիւանդութեանց» (Սոփեք, ԻԲ., էջ 62—63) : Ահա այս է Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյ եւ անոր յարակից վանքի հիմնարկութեան առասպելախառն պատմութիւնը, որ կը դանուի Ս. Յակոբ ՄԺԲնացւոյ կեանքի պատմութեան մէջ եւ որմէ քաղած է նաեւ Թումայ Մինասեանց, որուն «Պատմութիւն Ս. Յակոբայ վանաց» գրութիւնը պիտի հրատարակենք ամբողջութեամբ : Այժմէն իսկ կը դիտենք թէ այդ գրութեան առաջին մասը գրուցախառն է եւ մեծ արժէք չընծայեր, սակայն մնացածը որոշ արժէք ունի եւ ստուգապատում : Արդէն Թումայ աւելի իր ժամանակակից եւ կամ անոր մերձաւոր տարիներու անցքերը նկատողութեան առած է : Նա ծանօթ էր անոնց շատ մերձուստ : Դիտենք որ Թումայ Աղթամարի վանքի միաբաններէն էր (Հմմտ. Դիւան, Ժ., էջ ԻԵ), սակայն նա ժամանակ մըն ալ Ս. Յակոբայ վանքի մէջ ապրած է : Այս կ'ապացուցանեն վանքիս մա-

¹⁵ Կը յիշեցնէ Յովհաննու եւ Աթանաղիոսոյ նշխարներու փոխադրութիւնը. Հմմտ. Աղաթանգեղոս (Քնն. Հրտ.), էջ 423 :

սին իր դուրզուրոտ արտայայտութիւնները
 և ևհետեւեալ խօսքերը՝ «Սփոփիչ սուրբ Յա-
 կոբայ միաբանիցՍ, . . . դուրբ Յակոբայ
 միաբանքՍ, . . . մուլջ է վանացՍ . . . ևւն ևւն
 (տե՛ս վարբ) :

Թումայի Ս. Յակոբայ պատմութեան
 համաձայն՝ «Որպէս լուաք ի պատմութեանց
 առաջին սկիզբն շինութեան սորա եղև յա-
 առջին թաղաւորացն Հայոց ի Սենեքերիմայ
 և յորդւոց նոցա ի ժամանակին, յորում զնաց
 քոյրն Մանաճիրհի հետիոտս ջերմեռանդ հա-
 ւատով և յորդարութի արտասուօք ի Նըսե-
 րինն» : Յայտնի է թէ Մանաճիրհի և անոր
 քրոջ օրով Արծրունիները վասպուրականի
 թաղաւորութիւնը դեռ ձեռք չէին ձգած :
 Իսկ Սենեքերիմ թաղաւորի յիշատակու-
 թեանը պատճառ եղած է Յակոբ Մծրնացւոյ
 պատմութեան վերջաւորութիւնը՝ «Իսկ թա-
 ղաւորն Հայոց որ էր յաղղէն Արծրունեաց ի
 Թոռանց Արղիմէլէքայ որդւոց Սենեքերիմայ
 արքային Ասորեստանեաց տայր գանձս և
 զնէր գտեղին» (Սոփերք, ԻԲ., էջ 63) : Ար-
 դէն Թումայ ինքն իրեն կը հակասէ երբ Սե-
 նեքերիմ թաղաւոր կը յիշատակէ և յետոյ
 կը յաւելու՝ «Եւ մնայ բազում ժամանակ չէն
 այնպիսի փարթամութեամբ. մարդով և
 մլքով և այս առաջին շինութեանս յառաջ էր
 քան զհայ թուականն» :

Ամէն պարագայի երկու Պատմութիւն-
 ներու համեմատ Ս. Յակոբայ վանքին և
 Եկեղեցւոյն հիմնադիրը կամ ճշգրտոյնս վե-

բաշխողը Արծրունի մը եղած է, դուք էւ Սենեքերիմ թագաւորը (990—1006—1026), եթէ Թումայի հետեւեալ տեղեկութիւնները 400—450 տարիներու անցքեր ընդունինք՝ «Եւ մնայ՝ բազում ժամանակ (յետ հիմնարկութեան) շէն այնպիսի փարթամութեամբ . . . բայց զկնի ժամանակաց աւերեալ տեղիքս լինի անմարդարնակ . . . բայց թէ զինչ եղև պատճառ աւերման եւ քանի ամ մնաց աւերակ՝ ոչ գիտեմ հաստատ, բայց կարծեօք թուի թէ քան զերկու հարիւր տարին աւելի աւերակ մնաց : Իսկ Պօլ Ա մօր թուականութեան Հայկազեան տօմարիս . . . ¹⁶» (Հմմտ. վարը) :

Արծրունի մեծադործ հիմնադիրը կամ վերաշինողը՝ Շինէ գփառաւոր եկեղեցիքս զսուրբ Աստուածածինն եւ զսուրբ Յակոբն եւ զսուրբ Յովհաննէս եւ զսուրբ Մանկութն եւ ժողովեալ բազում կրօնաւորս ասնէ զսփանս միարնակեցաց բազմաց, մինչ զի ասի սուանդութեամբ՝ թէ քան զերեք հարիւրն աւելի արեղաց եղեալ է ի վանքս» (Հմմտ. եւ Սոփերք, ԻԲ., էջ 63) : Շինողը հաստատութիւնը կ'օժտէ զիւզերով ու արտօվայրերով եւ համանման ինչքերով : Եւ երկար ատեն փարթամ վիճակի մէջ կը մնայ : Բայց մեղի անծանօթ պարագաներու տակ Լաքէն՝ «լինի

¹⁶ Սենեքերիմի վանքիս հիմնարկութիւնը շատ հաւանական չէ : Նա շատ գէշ օրեր կ'ապրէր եւ խոհեմութիւն համարեցաւ Սերաստիա անցնիլ Վասպուրական ձգելով :

անմարդարեանակ՝ իրրեւ գհոդարլուր մի մեծ . . .
 րայց միայն եկեղեցիքն անշարժ մնացին» :
 Երկու դարէ աւելի այնպէս կը մնայ մինչեւ
 որ Ստեփանոս Փիր վարդապետը իրեն գոր-
 ծակից ունենալով Մկրտիչ, Կիրակոս, Աս-
 փաննէս, Ահմաննէս, Սիմէօն եւ Գրիգոր կրօ-
 նաւորները՝ «Շինեն զվանքս ծաղէ ի ծաղ .
 նորոգեն կղմնարաշէն եւ կրամած դուրս Աս-
 կորայ գումբէթս» : Ստեփանոս նորոգու-
 թիւններն ու շինութիւններն ընելէ եւ կարգ
 ու կանոն դնէ յետոյ կը մեկնի Երուստպէմ ¹⁷
 եւ 1427 «Սիմէօն սպասաւոր րանին» վար-
 դապետական գաւաղան ու իշխանութիւն
 կ'առնու եւ Ս. Յակոբի խնամածու, հոգա-
 րարձու եւ առաջնորդ կ'ըլլայ : Սիմէօն այս
 պաշտօնին ու գործին մարդն էր եւ կը հան-
 դիտանայ ծնող ու գայեակ, խնամիչ եւ դար-
 մանիչ, սնուցանող եւ սփոփիչ Ս. Յակոբայ
 միաբաններու եւ զանոնք ու վանքը կը պաշտ-
 պանէ Սքանդարի սրէն ու աւերումներէն :
 Բայ ասաի ասդին անդին շրջելով եւ ժողո-
 վուրդին զխմելով վանքին նիւթական վիճակը
 կը բարւոքէ եւ զայն բաղմաթիւ նուիրա-
 տութիւններով կը հարստացնէ (Հմմտ. եւ
 Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2148 եւ Նօտարք,
 էջ 41) :

Սիմէօն գրականութեան նուիրուած մարդ
 էր ¹⁸ եւ անշուշտ այդ ուղղութեամբ ալ աշ-

¹⁷ Աղաւնուէի, Միաբանք եւ սցեկուք հոյ Երու-
 ստպէթի, էջ 488 :

¹⁸ «Ունի գրած շատ գանձեր տէրութեան եւ
 սրբերի վրայ» (Աղայեանց, Դիւան, Ժ., էջ Իէ) :

խառնեցաւ որ՝ Ս. Յակոբի մէջ զիրն ու
զիրքը սիրունն եւ սիրուեցան : Վանքը դար-
ձաւ «անուանի եւ գերահռչակ կրօնաստան»
(հմմտ. վարը եւ Բերդաձորի վանքը) :

Ս. Յակոբի ու իր անձերու մասին ու-
նինք բաւական յիշատակադրութիւններ ձե-
ռադիրներու մէջ : Հոս նախ կը զննեք Թ. Մի-
նասենցի գրութիւնները եւ ապա կը յաւե-
լունք միւս յիշատակադրութիւնները ¹⁹ :

«Պատմութիւն Ս. Յակոբայ վանուց .

Եւ այժմ սակաւ ինչ պատմութիւնս ար-
ժանիս յիշատակի գծադրեցից յայսմ տառի
եւ Մինասենց Թումայս եղկելիս ողի, զի
զկնի մեր եկողքն գիտացեն թէ յորոց սմանց
շինեցաւ եւ յորում ժամանակի սուրբ ուխտս
այս եւ հանդիսաւոր կրօնաստանս՝ որ կոչի
սուրբ Յակոբ, որ ի վաղուց ժամանակաց ա-
մայի էր լեալ եւ անրնակ ի մարդկանէ : Արդ
որպէս լուաք ի պատմութեանց առաջին
սկիզբն շինութեան սորա եղև յառաջին թա-
ղաւորացն Հայոց ի Սենեքերիմայ եւ յորդոց
նորա, ի ժամանակին յորում դնաց քոյրն
Մանաճիրհի հեախոտս ջերմեռանդ հաւա-
տով եւ յորդարուիս արտասուօք ի Նըսէրինն
(Մծրին) եւ երեք զսուրբ Յակոբ հայրա-
պետի ճկոյթն մինչ ի տեղիս այս եւ աստ հա-
ճեցաւ սուրբ մասն հայրապետին Յակոբայ

¹⁹ Լալայեանց (Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 686—
687) աւետարանի մը օրինակութիւնը այս վանքի մէջ
կը գնէ, մինչ այն տեղի ունեցած է Սաչէնքի Ս. Յա-
կոբի մէջ :

ընտկիլ եւ աղատեցաւ երկիրս Ընդշտունեաց յանիծիցն սուրբ Հայրապետին, վասն որոյ աշխարհածողով արարեալ թաղաւորն Հայոց շինէ զփառաւոր եկեղեցիքս զսուրբ Աստուածածինն եւ զսուրբ Յակոբն եւ զսուրբ Յոհաննէս եւ զսուրբ Մանկունքն եւ ժողովեալ բազում կրօնաւորսս սոնէ զսա վանս միաբնակեցաց բազմաց, մինչ զի սաի աւանդութեամբ՝ թէ քան զերեքհարիւրն աւելի արեւոյ եղեալ է ի վանքս այս։ Եւ հաստատէ թաղաւորական հրամանաւ ի բոլոր ծովուս ընդ ամենայն իշխանութեամբ իւրով զեօզս եւ արտորայս այգիս եւ դրախտս եւ ծառատունկս սխով եւ մուլք վանացս։ Եւ մնաց բազում ժամանակ շէն այնպիսի փարթամութեամբ, մարդով եւ մլքով եւ այս առաջին շինութիւնս յառաջ էր քան զհայ թուականս։ Բայց զկնի ժամանակաց աւերեալ տեղիքս լինի անմարդարնակ իրր զհողարլուր մի մեծ ոչինչ մնացեալ նշան շինութեան, բայց միայն եկեղեցիքն անշարժ մնացին։ Եւ թէ զի՛նչ եղեւ պատճառ աւերմանն եւ քանի՛ ամ մնաց աւերակ ոչ դիտեմ հաստատ, բայց կարծեօք թուի թէ քան զերկու հարիւր տարին աւելի աւերակ մնաց։

Իսկ ՊԿԱ (1412) ամի թուականութեան Հայկապետն տօմարիս, ի թաղաւորութեան թաղիին Ղարայ Յուսուֆին եւ ի կողմապետութեան Ամիր Էզդնին եւ որդոյն իւրոյ Մելիքին, որ էր յոյժ խնամածու եւ բարեկամ քրիստոնէից եւ ի կաթողիկոսութեան մերոյ

միճակիս Տեառն Դաւթի, վարդապետ ոմն
 Երեւելի՝ բարեպէր եւ աստուածային ձրիւքն
 բարդաւաճեալ որոյ անուն Ստեփաննոս ճա-
 նաչի, մականուն Փիւր, յերկրէս Ընչտունեաց
 ի զեղջէ Բախմանից, աշակերտ գոլով Յով-
 ճաննու Որոտնեցոյ մականուն Կանխիկ կոչե-
 ցելոյ, սորա վարդապետական քարոզու-
 թեամբ շրջադայեալ ի վերայ ամենայն երկրի
 ընդ կողմամբ աշխարհի Հ(ո)ռոմոց ամա բա-
 դումս երթայ միանգամ երկիցս Երուսաղէմ
 եւ ապա դառնայ վերստին եւ դայ յաշխարհս
 Հայոց ի բնիկ եւ ի սեպհական երկիրս իւր
 մեծաւ ընծայիւք ամենայն եկեղեցեացս շուր-
 ջառ եւ սկիհ եւ աւետարան բերելով վանո-
 րէից եւ գիւղօրէից եկեղեցեացս, եւ յորդո-
 րեալ զբրիտանեայս եւ ինքն զյիսաւոր լեալ
 քան զտառն աւելի եկեղեցիք կրամածք եւ
 կամարօք շինել տայ յերկիր Ընչտունեաց յա-
 միրապետութեան Մելիքին եւ հօրն իւրոյ:
 Եւ ապա խորհրդակից եւ գործակից ինքեան
 կրօնաւորս աստուածասէրս, որոնց անուանք
 յորջորջեալ կոչին Մկրտիչ եւ Կիրակոս, Յո-
 վաննէս եւ Յոհաննէս, Սիմէօն եւ Գրիգոր եւ
 Եկեալ ի մեծահոգեակ թաղաւորաշէն ուխտս,
 որ կոչի Ս. Յակոբ, որ էր ի բազում ժամա-
 նակաց աւերակ լեալ եւ անմարդարնակ եւ
 սկիզբն առնէ շինութեան տեղոյս եւ յաջո-
 դութեամբն Աստուծոյ ժողովին ի տեղիս եւ
 այլ կրօնաւորք եւ աշխարհական գործաւորք
 վանացս, որոց անուանք զրեալ են ի զպրու-
 թեան կենաց եւ շինեն զվանքս ծաղէ ի ծաղ,

նորոգեն կղմնաբաշէն եւ կրամած դուրբ
 Գաւորայ զուժբէթս, որոյ նարտաբաղետ եւ
 շինող էին կրօնաւորքն Գրիգորն եւ Գահան-
 նէս եւ Գովաննէսն, որք մաքրական վարուք
 զկնի տմայ ինչ անցելոց փոխեցան յաշխար-
 հէս, որոց ոգորմի Քրիստոս յօր դատաստա-
 նին ամէն: Իսկ Սիմէոն սրբաւէր արքանեակ
 եւ սպասաւոր լեալ վարդապետին Սաւփան-
 նոսի եւ տուեալ զինքն յընթերցումն Աս-
 տուածաշունչ կառկարանաց եղեւ աշակերտ
 զրոց եւ սպասաւոր բանի: Եւ մնացեալ վար-
 դապետն Սաւփաննոս ամս ինչ ի նորաշէն
 սուրբ Գաւոր, յանձն տանէ զաշակերտն իւր
 եւ զընակիչք տեղոյս շնորհացն Աստուծոյ եւ
 ինքն զէմ եղեալ երթայ դարձեալ ի սուրբ
 չաղաքն Արուստղէմ եւ վախճանի անդ, որ
 եւ հանդուցիչն Աստուած հանդուցէ զհոգի
 նորա րնդ աստուածարան վարդապետացն ի
 խորանն լուսեղէն ամէն: Իսկ ապա զկնի
 զնալոյ նորա Սիմէոն սպասաւոր բանի առ-
 նու դաւաղան եւ իշխանութիւն վարդապե-
 տութեան ի ՊԷՁ (1427) թուականին եւ լինի
 խնամածու եւ հոգարարձու եւ առաջնորդ
 սուրբ Գաւորայ հանդիսաւոր կրօնաստանիս
 եւ ծնող եւ զայեակ, խնամիչ եւ դարմանիչ,
 անուցանող եւ սփռփիչ սուրբ Գաւորայ միա-
 բանիցս, իրր զգորովադութ ծնող զաւակաց
 իւրոց: Վասն զի յաւուրս սորա եւ մեր բա-
 դում մրդովմունք եղեւ աշխարհիս մերոյ եւ
 էառ անիծեալն Աքանդար զաշխարհս մեր եւ
 զանառիկ բերդորայքս Քրդատանաց, զՎան

Եւ զՌատան եւ զայլոն ամենայն ի ձեռաց բնիկ պարոնանց մերոց եւ անցոյց զտունն Շամօանից եւ մնաց երկիրս շատ աւերակ :

Ի ՊՇԴ (1425) թուին էստ զԷան :

Եւ ի ՊՁ (1431) թուականին էստ Փիր բէկն զԱղթամար կողին եւ անպատմելի տրամութիւն եհաս աշխարհիս եւ աղղիս Հայոց եւ երկիրս աւերակ մնաց երկու տարի : Եւ յՊՁԴ (1435) թուականին Շահաուհն ի զուրս եկն եւ Սքանդարն փախեալ եւ երկիրս ստաննալ կայր եւ զՋհանշէն եղիր պարոն Շահաուհն եւ ապա խաղաղացաւ երկիրս : Եւ յՊՁԸ (1439) թուին զողացան զԼուսաւորչի Աջն ի Սիս եւ տսին Վրացիքն զԳողգոթայ ի Հայոցս եւ հուր անկաւ յերկնից ի Մրմրուտ սարն եւ շատ տարի այրեց զայն սարերն : Եւ յՊՂ (1441) թուին յԷջմիածին կաթողիկոս նստուցին : Եւ յայս ամենայն նեղութիւնքս եւ ի հալածանքս՝ հեղաշույի եւ աստուածաբան վարդապետն Սիմէոն զսուրբ Յակոբայ միարանքս իրր զգորովազութ ծնող պահեաց զսոսա յայլ եւ այլ տեղիս շրջելով ի հոգեւորսն խրատելով եւ զմարմնաւոր զպէտան լիակատար պատրաստելով : Սա ստացաւ եւ բազում մուրք եւ արտորայք, այլի եւ ծառատունկք վանիցս, զոր ինքեամբ զնեաց տրօք քրիստոնէից եւ զոր յարգուեալ դքրիստոնեայս, զքահանայ եւ զաշխարհականս եւ նոցա գնել ի հալալ արդեանց իւրեանց մուրք եւ անդաստանս վանիցս, որոց տացէ... Քրիստոս Աստուած ընդ միայն հարիւրապատիկ :

Եւ արդ տառքիկ են նոր տուած եւ ար-
ծաթադին մուլք վանացս : Զինչ որ բնական
մուլք է վանացս՝ թէ կաղամախի պրակն եւ
թէ արտ եւ թէ ափն , որքան եւ է ի Ընծաքու
դաշտս յայանի է ամենեցուն : Եւ երկու արտ
ի Շատովան եւ ծառ ի Գանձակ եւ երկու արտ
ի Դեղձիսն : Եւ Հինգ արտ եւ Սաղաթիէլ երկ-
ցանց աղոյ կէսն ի Մոխրաբերդ : Եւ Օմար
Շամշանի բաժին հոգն ժԳ արտ եւ խառն
եւ փաղախն եւ կալն եւ Մանդուկանց Ամիր-
պէկի այդին ծառերովն ի Մոխրաբերդն :
Սոքա ամենեքեան Սիմէոն վարդապետին ար-
ծաթադին մուլքն են վանացս , զոր ստացաւ
տրօքն քրիստոնէից եւ յորդորեաց վարդա-
պետական քարոզութեամբ զայլս ոմանս ստա-
նալ ընչիւք իւրեանց եւ նուիրել մուլք եւ
ոխով սուրբ Յակորայ վանացս : Եւ երկու արտ
ի Նարեկ եւ մէկ արտ ի Բախովանց , դարձեալ
աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զլերթահատոր
հարազատքս մեր , զսրբակրօն արեղայքս որք
վայելողք են այս տառիս՝ եւ սպասաւորք
սուրբ տաճարիս . զՊողոսենց կիրակոսն , եւ
զԳաւաչեցի Սաեփաննոսն , զԿիրակոս եւ
զՄկրտիչ Մանդասիքն , զՍարգիս եւ զԿիրա-
կոսն , զՀայրապետ եւ զերկու Թումայն եւ
զԱռաքելն եւ լի բերանով . . . Աստուած ողորմի
ասել :

Ուրիշ գրչի մը յաւելումն . « Յիշեցէք ի
Քրիստոս զբարեմիտ տանուտէրն զԳուլաղիզն
եւ զամենայն ազգականս իւր , որ ետ վերստին
նորոգել զՄաշտոց զիրքս եւ ետ ի դուռն

սուրբ Յակոբայ տաճարին ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Ստեփաննոս Լպիսկոպոսին եւ այլ կրօնաւորացն տէր Գրիգորին, տէր Մարտիրոսին, տէր Մովսէսին, Յովաննէսին, տէր Վարդանին, որ բազում աշխատեն ի դուռն սուրբ Յակոբայ տաճարին։ Աստուած ողորմի ասացէք Ստեփաննոս Լպիսկոպոսին, որ զպարիսպն եւ դռներն նորոգեաց եւ զշորս եկեղեցիք սալայտատակ արար»։ (Հրաւ. Աղայեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ., Թիֆլիզ 1912, էջ 7—12. Հմմտ. եւ Նօտարք, էջ 41, 87, 136—139։)

Այս պատմութենէն յառաջ Թումայ յառաջարան մը կամ նախարան մը գրած է, զոր յառաջ կը բերենք, վասն գիւնոր մէջ Ս. Յակոբայ մասին տեղեկութիւններ կան (Հմմտ. Դիւան, Ժ., էջ 5—6 եւ Նօտարք, էջ 136)։

«Փառք եւ պատիւ... զոր տեսեալ զսուրբայս զհոգեւոր փարթամութիւնս սրբաւէր կրօնաւորն Յոհաննէս ի զեղջէն Գաւաշից բոս նախնեաց Բժոնց կոչեցեալ։ Եւ նուիրեաց զսա ընծայ սուրբ տաճարիս, որ է շինեալ զումրէ թաճեւ եւ երկնանման ի գերաւորակ ուխտս եւ ի հրեշտակարնակ կրօնատանս որ կոչի սուրբ Յակոբ։ Ձոր շինեալ է յառաջին թաղաւորացն Հայոց ի գլուխ երկրիս Ընշտունեաց յարեւմտից կուսէ ասաջի Կապոտ կողան բերդին ի պահպանութիւն աշխարհիս Հայոց...։ Ատացող սուրբ կտակիս ընծայեաց զսա սուրբ Յակոբայ գերաւորակ

տաճարին, յիշատակ հոգւոյ իւրոց եւ ծնողացն իւրոց Բաղդասարին եւ Շնոհմորին... եւ Լեյրօրն իւրոց Թումային... որ յաւուրս ձմերայնոց ի բքարեր ուսի անկեալ մեռանի յերկիրն Կեցնայ... : Եւ արդ ես փծունս ի գրչաց... Մինասենց Թումայ եղկելի հոգիս... : Եւ ի սիրոյ եւ ի հարկեցուցիչ հրամանէ սրբազան անձինն եւ աստուածարան վարդապետին Սիմէօնի առաջնորդին եւ շինողին սուրբ Յակոբայ զերահոչակ ուխտին, որ յորդորեաց զՅոհաննէս ի բարին. յաղթեցայ եւ ես... կատարեցի զսա յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ զմրեթաձեւ եւ երկնանման տաճարին... ի Թուաղանութեան հայկազեան տօմարին ՊՂԴ (1445) ի յամսեանն Մարերի յինն աւուր շարաթու զծաղրեցաւ եւ աւարտեցաւ սուրբ տառս այս» (Դիւան, Ժ., էջ 5—6) :

Անցնինք միւս յիշատակագրութիւններու : 1415ին «ընծայ ի զուռն սուրբ Յակոբայ» կը տրուի Յայսմաւուրք մը (Նօտարք, էջ 45) : Երկու տարի վերջ կ'աւարտի Քարոզիրք մը «ի մեծ եւ հռչակաւոր սուրբ ուխտս Ս. Յակոբայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յակոբայ հայրապետին եւ սուրբ Երեց Մանկանց» Աստուածատուր գրչի ձեռքով (Նօտարք, էջ 53) :

Սիմէօնի մասին, որ Ստեփանոսի յաջորդ կ'ըլլայ (հմմտ. առջեւը Մինասենցի գրութիւնը) կայ սա կարեւոր յիշատակաբանը (եւ այն իրմէն). «Ի վերջին զարն ժա-

մանակին յորժամ սէրն ցամաքին եւ աշխարհ
մեղաւք տապալին, մարդկան յոյսն պակա-
սին եւ սատանայի կամքն լինին եւ տեսիլ
որոյն Սահակի ի մեղ կատարի, եւ վերջա-
ցեալս ի էն սուտանուն Սիմէոն աշակերտն
ցանկացող եղա Աստուածաշունչ գրիս ի թվ.
Հայոց Պ(Ձ?) 1431, ի սուրբ յանապատիս որ
սուրբ Յակոբն յորջորջէ ի շնորհադարգ
վարդապետն Ստեփաննոս որ էր ի յերկրէն
Գաւաշից ի յորդոյ Թումայէ ի Պաւղոս(ի)
Թոռնէն, զի նա առաքելոցն նմանեալ...
եւ զաւետարանս է ինձ տուեալ եւ ԺԲ Ֆլաւ-
րին զին է տուեալ եւ իմ ել ճար չյիմացեալ
մինչ զսա բարեխօս կայեալ զի խիստ եմ մե-
ղաւք լցեալ եւ սատանի բաժին եղեալ ի յա-
նապատէ եմ հեռացեալ եւ յաշխարհ ի փո-
ղոց մտեալ. զի իմ մեղքն բազմացեալ եւ զա-
նապատներն աւերեալ: Արդ որք հանդիպիք
այս սուրբ աստուածաշնչիս զիս յիշեցէք
զՍիմէոն վարդապետս...» (Macler, Rapp.
sur une miss. scient. en Belgique, էջ 114—
115):

Հայրապետ 1446ին կը գրէ աւետարան
մը, որ ընծայ կը արուի Ս. Յակոբայ: Յիշա-
տակարանին մէջ կ'ըսուի «է հռչակաւոր եւ
հրեշտակարնակ կրօնաստան» (Դիւան, Ժ.,
էջ 14 եւ Նօտարք, էջ 153 եւ Լալայեանց,
Յուց. հայ. ձեռ. Վասպ., էջ 398): Իսկ
1448ին Առաքել Սիմէոնի առաջնորդութեան
օրով աւետարան մը կը նուիրարեւրէ (Նօ-
տարք, էջ 155. Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ.

Վասույ ., էջ 400) : Քանի ժր տարի վերջ 1458ին թուժաց կրօնաւորը Գանձարան ժր կը նուիրէ (Նօտարք, էջ 189) :

Աստմ կամ Աղամ Բ. կաթողիկոսի ժամանակ (1496—1509) Ս. Յակոբայ վանքը Աղթամարի իրաւատութենէ ինքզինքը կ'ազատէ եւ իջմիածնի կը հպատակի (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1197) :

Սիմէոն կաթողիկոսի օրով վանքին առաջնորդն էր Հայրապետ (Գիւան, Գ., էջ 596) :

Ս. Յակոբի վերջին վանահայրներէն ծանօթ են՝ Արքահամ Մոկացի (Նօտարք, էջ 128, 189), Ներսէս Մօխրաբերդցի, որ նուազ ջանք չի թափեր վանքը զարգացնելու (Հայրենիք, 1887, Թ. 2256) եւ Ստեփաննոս Սարգիսեան (Միքախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 107) :

Ս. Յակոբի վանքն²⁰ ունեցած է բաւական հարստութիւն եւ աւերումի ենթարկուած (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 124) :

13. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ (ԳԱՆԶԿԱՅ) ՎԱՆՔԸ

Գանձակայ վանքերէն է Ս. Կարապետ²¹ :

²⁰ Վանքին նկատմամբ գրած են զեռ՝ Ինձիճեան, Սարադրութիւն, էջ 165—167. Նոյնը՝ Նօր Հայտաւան, էջ 147. Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 124. Սրուանձատեանց, Համով Հոտով, էջ 39. Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2148. Արեւելք, 1887, Թ. 957. Մասիս, 1867, Թ. 813 :

²¹ Հմմտ. Լուսադասուղ Ս. Սահակ :

Գաւաշ զաւառին հիւսիս-արեւմտեան
մերձին ծայրը, զէպի Բաղէշ տանող ճամ-
բու աջ կողմին շինուած է Գանձակի Ս. Կա-
րապետը, որ ապաստան եղած է բուք ու բո-
րանի բռնուող ճամբորդներու: Ունի սպի-
տակալէն զմրէթ եւ ծինչեւ 1896ի զէպ-
քերը չէն ու շող էր ամուր եւ հոյակապ չէն-
քերով, սակայն այդ ատենները կողոպտուե-
ցաւ ու ամայի դարձաւ (Շէրենց, Սրբալոյ-
րեր, էջ 130—131):

14. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ (ՍՈՐՐԱՅ) ՎԱՆՔԸ

Կարճեկանի մօտ՝ Սպակերտի Սորբ կամ
Սորի գիւղի²² արեւելեան կողմը, Վանայ
ծովու արեւմտեան հարաւային եզերքը շի-
նուած է Սորբայ Ս. Կարապետի վանքը, որ
գիւղէն կէս ժամ հեռու է: Ունի ստուղիւ կա-
խարդիչ տեսարան: Իր առջեւը կը տարա-
ծուին Վանայ ծովն իր ամբողջութեամբը եւ
Բղնունեաց ու Խոսիսոունեաց, Արծկէի ու
Քաջրերունեաց գաւառներն իրենց գիւթիչ
գեղեցկութեամբը: Մովէն գրեթէ հարիւր
սոք բարձրութիւն ունեցող վայրի մը վրայ
կառուցուած է վանքին քարաշէն տաճարը,
որ ունի գեղեցիկ զմրէթ եւ նման է Պոսի
Ս. Նարեկայ վանքին: Կը սլառամուի թէ՛

²² Սորբ ունէր երկու եկեղեցի՝ Ս. Ստեփանոս
եւ Ս. Սկաւառակ: Երկուսը Սորբէն էր Ստեփանոս
գիւան (Նօտարք, էջ 74—75): — Սպակերտի միւս վան-
քերու մասին ետքէն:

բայ ի տաճարէն հոն եղած են ուրիշ շատ կանոնաւոր եւ գեղեցկակերտ շէնքեր, որոնք սակայն տպա քառս մը կը յիշեցնեն իրենց խառնակութեամբը (Հայրենիք, 1887, Թ. 2253 [Ղ. Նահապետեան] Արեւելք, 1887, Թ. 940, 1890, Թ. 1944. 1901, Թ. 4716. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 162. Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 131): Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝ «Իրրեւ քառորդաւ հետի ի գեղջէն յայնկոյս ծովեղբին, որոյ քարաժայռ կապան՝ հեազհեաէ բարձրանայ ի վեր, անդ ի վերայ մեծի բարձրավանդակին կառուցեալ կայ մեհաստան յանուն սրբոյն Կարապետի, զրիւքն զուարճալի եւ վսեմ եւ ծովահայեաց: Չունիմ ասել որպիսի ոք էր շինող նորա եւ զինչպիսի նորա ախորժակ, որ բնդ վսեմատես վայրացն չկարաց միարանել զշինուածն խրթին եւ մթին եւ զամենեւին անշուքն: Թէպէտ եւ մարթի ասել գեղատեսիլ լեալ դառաջին հիմնարկեալն, մինչդեռ չէն էր երկիրն առ Արծրունի թագաւորօք, այլ յետ աւերելոյ երկրին եւ բռնանալոյ Քրդաց յայդ խրթութիւն սահմանեցին զմենաստանն, զի մի գոնեայ անհետ լիցին սուրբ վայրքն (Տեղադրութիւնք, էջ 251): Ապա Հ. Սարգիսեան կը հաղորդէ թէ՝ այլապի բռնաւոր մը կը յափշտակէ վանքին արտորայները, բայց սքանչելի տեսելէ մը «զարհուրեալ յետս դարձուցանէ ոչ միայն զոր առն՝ այլ եւ զիւրն ամենայն (անդ, էջ 251. հմմտ. Հայրենիք, 1887, Թ. 2253, Մար Իսղրահիմի դէպքը):

Սորբայ Ս. Կարապետի վանքն ալ, ինչպէս ուրիշ շատ մը վանքեր, ունի իր կոնգակն²³, որմէ կը քաղենք՝ «Եւ ընդ աստուածապարզեւ շնորհադեղուն օրհնութեան նամակիս՝ ծանիք ով բարեպաշտօն սիրելիք մեր ի Տէր, զի յազադս մեծահաշ սրբոյ ուխտին սրբոյն Յովհաննու Կարապետին ծանուցից ձեզ... Եւս անտանելի չարչարանաց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին... զնաց սուրբ հայրն մեր Լուսաւորիչ ի Կեսարիա առ Ս. Ղեւոնդ պատրիարքն... եւ նա եւս նմա պարզեւ զգանձն անդին սրբոյ Կարապետին, զոր առեալ երեր եւ եղ ի Տարօն ի պահպանութիւն երկրիս Հայոց եւ ունելով ընդ իւր զճկոյթն սրբոյ Կարապետին յուղի անկեալ եկն ի գնալ ի լեառն Վարադայ... Եւ օթեւանեցաւ գիշերն ի տեղի սրբոյ վանիցս եւ տեսեալ սրբոյս զտեղին ծովահայեաց եւ վայելուչ, հաճեցաւ շինել փոքր տաճար մի յանուն սրբոյ Կարապետին եւ եղ անդ զգերասքանչ սուրբ ճկոյթն մեծի Ամլորդւոյն եւ զկնի ժամանակաց լուեալ բարեպաշտ իշխանին Վասիլի, որ տիրէր զբերդն Վան քաղաքին, ուստի ընդարձակեալ մեծացուց զվանք զայս եւ արար տեղի միարանից, յաշխարհ(հ) հրաժարեալ եղբարց, զի անդ բնակեալ աղօթեացեն վասն աշխարհի խաղաղութեան։ Բայց վերջապէս ի բառեալ թաղուորութեան

²³ Դժբախտորաբ կոնգակին գրութեան թուականը եղծուած է, սակայն բովանդակութենէն դատելով հին չէ։

Հայոց եւ անկանել ի ներքոյ Հարկատուութեան այլադրեաց, Մար մի Բպրահիմ անուն եղեւ տիրող զիւզին Սորբայ եւ տամբն իւրով եկեալ նստան անդ եւ նախանձեալ մախացաւ ընդ սուրբ վանիցս եւ բաղում փնասս Հասոյց նմա: Տիրեալ զարտօրեայսն ամենայն եւ միանդամայն իւրացուց զվանքն ի վարել եւ ի ցանել եւ ի հնձել, մինչ զի միարանքն սրբոյ ուխտին կամէին ցիր եւ ցան լինել ի յերկիրդի տմբարիշտ Մարին այնմիկ: Սակայն հոգեւ չնորհ առաջնորդն վանուցս զանձատող Գրիգոր վարդապետն, որ յետոյ նստաւ յԱղթամար կաթողիկոս, ի տարակուսի եղեալ էառ զբոլոր միարանսն եւ մտին ի հրաշալի տաճարն սրբոյ Կարապետի, մեծաւ արտասուօք հսկում արարին, զՏիրամայր սուրբ Աստուածածին եւ զսուրբ Կարապետն լալօք եւ արտասուօք բարեխօս ըմբռնեցին եւ խնդրեցին ինքեանց ազատութիւն: Եւ զկնի քանի աւուրց անցման եհաս ի վերայ նորա աստուածատուր բարկութիւնն: Ամբարիշտ Մարն այն տամբ իւրով բորոտեալ եւ հարեալ ի զանազան ցաւս անբուժելիս եւ սատակեցան եօթն եղբարքն հանդերձ ամենայն ընտանեօքն զրաւեցան ի կենաց: Եւ մնաց մի եղբայրն Եսսսուֆ անուն եւ տեսանելով նորա զհրաշագործութիւն սրբոյ Կարապետին եւ զզջացեալ յանօրէն զործոց իւրոց եւ առեալ զերկուս լուծս եղանցն զիմեաց լալով եւ արտասուօք ի դունն վանից եւ զամենայն արտօրայսն, զոր բռնութեամբ տիրեալ էին յետս զարձուց

ևւ յետ սրոյ խոստացաւ հաստատուն պայմանաւ երկու լիար ձէթ տալ սրոյ վանիցն յաղղէ յաղղ...: Նաեւ գիտութիւն լինիցի աղղայնուոց զի ի մէջ Սորբ գիւղիս վարժարան չգտլով պաւակունք գիւղացւոցս մնացեալ կային առանց ուսման եւ գրականութեան հայկական լեզուին...: Կարուցաք վարժարան մի յանուն սրոյ Մանկանց քառասնից եւ ժողովեցաք մանկունս աւելի քան զեօթանասուն եւ սկսաք վարժել զնոսա» (Հայրենիք, 1887, Թ. 2253):

Արդ կոնդակիս աւանդութեան համեմատ վանքիս հիմնադիրն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ հոն կը գետեղէ Ս. Կարապետի ճկոյթը եւ սակայն այսքան հին վանքի մը պատմութիւնը կը մնայ անծանօթ: Այս լուսութիւնը յայտնի նշան է թէ՛ վանքս երբեք հին ու լուսաւորչաւէն համարելու չէ: Հաղիւ 1503ին Մատթէոս կը գրէ աւետարան մը՝ «Ես յետինս ի գրչաց եւ սուտանուն ի կարգաւորաց... յանձն առի եւ կատարեցի ի Սորբոյ վանքս ի դուռն շնորհալի սուրբ Կարապետիս ի թուականիս Հայոց Զ եւ ՄԲ. ի յառաջնորդութեանս հեղահոգի տէր Խէրապետիս, զի լաւ ընդունելութիւն արար ի հեռմեզ» (Լալայեանց, Յույ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 615/16, — Սարգիս Սորբեցիի մասին տես Թ. Մեծոփեցի, Պամ., էջ 35):

Վանահայրներէն եղած է նաեւ Աթանաս վարդապետ (Արեւելք, 1884, Թ. 214 եւ 1887, Թ. 940):

Ձէ ունեցած վանքս զխլաղական թէժ, բայց նուէր ստացած է շատ արա ու անտառ եւ շատ ստէպ կողոպուտի ու աւարի ենթարկուած մահմետականներէ ²⁴։ Անխնամ ձգուած է (հմմտ. Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 152—153), թէեւ Աղթամարի հոգածութեան յանձնուած էր։

15. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ

Ռշտունեաց գաւառին մէջ կը գնէ վանքս Լալայեանց եւ կը հաղորդէ թէ՛ հոն պահուած է եղեր Ս. Նշանի մասունք մը, որուն շնորհիւ հարուստ Պետրոսի մեռած գաւակը յարութիւն՝ կ'ապնու եւ կը կոչուի Մեռել-յարոյց Ս. Նշան։ Այժմ վանքն աւերակ է, իսկ մասունքը ամփոփուած է Մոխրաբերդի եկեղեցւոյ մէջ (Աղդր. Հանդ., 1916, էջ 208)։ Արդեօք ա՛յս կ'ակնարկէ Պալեան, երբ կը գրէ թէ Վանայ Մանաղկերտ քաղաքին հարաւային-արեւմտեան կողմ կան երկու երեք եկեղեցիներ, որոնց համար աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ վանք են եղեր (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1127)։

Տեսնել յաջորդ վանքը՝ Կարմրակ։

16. ԿԱՐՄՐԱԿ Ս. ԱՍՏՈՒԱՅԱՄՆԻ ԿԱՐ ՄԻԱՆՁԻ
ԿԱՐ ԱՆԷՆ ՎԱՆՔԸ

Շինուած է Վանայ ծովու հարաւային արեւելեան կողմը ծառախիտ ձորակի մը մէջ։

²⁴ 1896ին կը կողոպտուի եւ վանահօր լեզուն կը կտրուի (Աբարատ, 1896, էջ 88 եւ 248)։

Տաճարն ունի զոյգ խորան եւ թրձուած ա-
ղիւսէ կառուցուած բարձր զմբէթ մը : Տա-
ճարին կամարները խաչաձեւ են (Նահապե-
տեան , Հայրենիք , 1887 , Թ . 2258 , պատկերը
Բնաշխ . Բառարան , Բ . , էջ 333) :

«Կարմրակ» կոչուած է՝ «Զի է անդ մասն
ի կենաց փայտէն ամփոփեալ ի տփի եւ ի վե-
րայ ակն կարմրադոյն» (Սարգիսեան , Տեղա-
դրութիւնք , էջ 252 եւ Բաղմամկալ , 1897 ,
էջ 412) : Եւ կամ Կարմրակ գիւղին մերձ ըլ-
լալուն համար :

Հ . Սարգիսեան կը հաղորդէ՝ «Առ նախ-
նեօք մենատաանս այս Միանձն յորջորջէր եւ
միարանիցն բաղմութիւնն էր իրբեւ երեք
հարիւրոց յորժամ չէն էր երկիրն եւ պատ-
կասելի սա ամենեւեան վասն մասին փայտին
կենաց (Անդ , էջ 252) :

Վանքս յորջորջուած է նմանապէս Անէն՝
«Գիրքս յիշատակ է տէր Գրիգորին ի վանքն
որ Անէն անապատ ասի ի դուռն Կարմիրակ
Ս . Նշանին , որ ի յերկիրս որ . . . Գաւաչ . . .
ասեն . . . : Զնոամբ Սահակ արեղայի զրեցաւ
ի Վարաղ . . . : Գիրքս յիշատակ է Տէր Գրի-
գորին ի սուրբ ուխտն , որ Անէն անապատ
ասի , ի դուռն սուրբ Նշանին , որ Կարմիրակ
ասեն . . . ԹՂԳ (1644) թուին զրեցաւ ի Վա-
րաղ» (Լալայեանց , Յուշ . հայ . Զեռ . Վաստղ . ,
էջ 46) :

Վանքիս հիմնադիրը կը գրուի Գաղիկ
Թաղաւորը , որ կը պատմուի թէ գարնան

երեք ամիսները իր կողակցին հետ հոս աղօթելու կը փութայ եղեր (Սարգիսեան, անդ., էջ 252, Աղդր. Հանդ., 1911, էջ 57 եւ Հայրենիք, 1887, Թ. 2258) :

Աղթամարի ենթարկուած է եւ ընդարձակ հողեր ունեցած Մոխրաբերդ գիւղի մէջ (Հայրենիք, 1887, Թ. 2258) : Հոս ամփոփուած է Սահակ ճղնաւորի մարմինը. (հմտ. Լուսապտուղ Ս. Սահակի վանքը) :

Կարմրակ թերեւս նոյն ըլլաց Կարմիր վանքի հետ. տես անդ : Էփրիկեանի համաձայն Բերդաձորի Ս. Աստուածածին վանքը կոչուած է Կարմրակ (տե՛ս անդ), իսկ Լեւոնեանի համեմատ (Բիւղ., 1903, Թ. 2031), այս հին Անճնապատն է (տե՛ս Անճղնապատ) :

Կարմրակ կապուած է Կողուց վանքի հետ :

Սկիզբը կ'ըլլայ Աւետարանի մը արտագրութեան 1461ին՝ «Ի վանս Կողուց ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին եւ Կարմիր աղն սուրբ Նշանի» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 265) :

17. Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Բէլուի հիւսիսակողմը, քիչ մը տարակայ, Նանիկանց գիւղի մօտեր կը գտնուի Ս. Հայրապետ փոքրիկ, գեղեցկաշէն, գմբեթաւոր եւ ճերմակ կոփածոյ քարերով շինուած վանքը : Ունի ճաշակաւոր շէնք ու

Հաստատութիւն: Վանքս կ'ամայացնէ մո-
զէզ մը, որ կաթնամանի մը մէջ կը թափէ
թոյն եւ բնակիչները կաթին հետ թոյնն ըմբե-
լով կը մահանան (Հմմտ. Միբախտեան,
Ա., էջ 105. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ Բա-
սարան, Ա., էջ 413. Հայրենիք, 1887, Թ. 2235
եւ 2255):

«Ս. Հայրապետի ամօցի վանուց արեւ-
ելակողմն անկիւնաքարի վրայ փորագրուած
է այսպէս՝ «Գրիգոր եւ զՅովհաննէս թմբ.
ՊԶ»: Իսկ հարաւակողմն անկիւնաքարի վրայ
ստանց թուականի գրուած է՝ «ԳՍԻմէոն վան-
դապետ որ պատճառ եղեւ եկեղեցւոյս, միւս
դրերը որոնց հետ պէտք է լինի նաեւ թուա-
կան զժրախտարար եղծուած է» (Հայրենիք,
1887, Թ. 2255):

18. ՄԱՀՌԱՇՏԻ ԿԱՄ Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Գաղիկ Արծրունին Մահաշտ գիւղին
մէջ (յՄստան) վանք մը կը շինէ եւ հոն «բա-
նակ կրօնաւորաց կարգեաց եւ հաւատաց
զառաջնորդութիւնն (նորա) նախատացեալ
քահանային (Յովհաննու) . . . եւ զատուցանէ
զօրավարն վանիցն զեօզս բաւական առ ըն-
կալումն հիւրոցն ի տեսչութիւն աղքատացն,
շինէ անդ եկեղեցի վայելչապէս պայծառու-
թեամբ եւ անուանէ զնա յանուն Ս. Պետրոսի
առաքելոյն . . . » (Թովմ. Արծ., Պամ., գլ. Դ.,
էջ 255, տե՛ս Տէր Պետրի վանքը):

19. ՄՈՆԻՐԱՐԵՐԴԻ ԵՒ ՆՈՐ ԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Գաւաշի 1895ին²⁵ կողոպտուած վանքերու մէջ կը յիշատակուին նաեւ Մոխրաբերդի եւ Նոր դիւղի վանքերը, սակայն առանց անունները տալու (Արարատ, 1896, էջ 89 եւ 247) : Գուցէ Մոխրաբերդի վանք անուն տակ ակնարկուած է Կարմրակ Ս. Աստուածածնի վանքը (Հմմտ. անդ) :

20. Ս. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԻ ԿԱՄ ԳԻՒԱՐՈՅՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ռչաունեաց գաւառի Դաւարոյն հրումանդանի վրայ, Վանայ ծովի եզերք գտնուող Շատուան դիւղի մօտերն անտառուտ լեռան մը կողքին հիմնարկուած է Ս. Յարութիւն վանքը, որ կոչուած է նմանապէս Դիւարոյնի կամ Դաւարոյնի վանք (Աղդր. Հանդ., 1911, էջ 56) : Տաճարը քարաշէն, բայց խալիլած, իսկ դարպասը փայտաշէն : Եկեղեցին ունի այս արձանագրութիւնը՝ «ՊՂԶ թվ. (1447) ի հայրապետութեան Չաքարեայ սուրբ Յարութիւնս նորոգեցաւ... Ստեփաննոս եպիսկոպոս... զտէր Գրիգոր կաթողիկոս ՌՄԼԸ (1589) : Այնպէս կը թուի թէ բաւական բաղմանդամ միարանութիւն ունեցած ըլլալու է :

Անոր գերեզմանոցին մէջ թաղուած է Ստեփանոս Տղայ կաթողիկոսը՝ «Ի թուին ԶԻԱ

²⁵ Այդ շրջանին կողոպտուի կ'ենթարկուի նաեւ Կարա-Դերէի վանքը, «որ գտնուած է Բառեն-դաշտ գաւառակում» (Արարատ, 1896, էջ 88) :

(1272) հայրապետին Տեառն Ստեփաննոսի կաթողիկոսի տապան²⁶։ Սոյն տապանին մօտ անտաշ քարի մը վրայ կը կարդացուի՝ «Տէր Ստեփաննոս Հայոց կաթողիկոս, Արծրունի, պահեսցէ զնա Տէր Աստուած անդրբոսէլի մինչեւ ի խոր ծերութեան, որ շնորհաց զսուրբ ուխտս անուցողի եւ ուսուցողի իւրոյ Թումայի, յիշեցէք ի Տէր»։

Վանքս Աղթամարի կաթողիկոսներու գերիշխանութեան ներքեւ էր եւ արդէն համանուն կղզիին ալ մերձ։ Դիւարոյն կոչուած է մերձաւոր քարայրներու մէջ իբրեւ թէ գեւերու բունած կամ նստած բլլալուն հետեւանքով կամ Տէվէ պոյնի անունէն (հմմտ. Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1905)։ Պալեան այս վանքը կը նոյնացնէ Անձղնապատի կամ Նկարենայ հետ (Բիւզ., 1900. Թ. 1074. հմմտ. զեռ Նկարենայ վանք)։

21. ՆԱՐԵԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Նզերով լերան ստորոտը՝ «Ախափանքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու շինուած է Նարեկայ²⁷ պատմական վանքը» (Արեւելք, 1901,

²⁶ Հմմտ. Աղիսեան Հ. Ն., Գաւազանաղիքը կաթողիկոսաց Աղթամարոյ, Վրեճնա 1920, էջ 40։

²⁷ Համանուն վանքեր են Պօռայ Ս. Յովհաննէս, որ նաեւ Նարեկացւոյ վանք կը կոչուի (Լուծայ, 1900, էջ 212. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 243. Ինձրճեան, Նոր Հայաստան, էջ 174 եւն) եւ Ակնայ մօտերը՝ Արեկայ կամ Նարեկայ վանք (Հնութիւնք Ակնայ, էջ 36—37, Մատիս Տարեգիրք, Սոփիա 1934, էջ 216—220. Ինձրճեան, Նոր Հայաստան, էջ 309)։

Թ. 4802) . կամ ուրիշ խօսքերով՝ «Վանի ծովից մի ժամաչափ գէղի հարաւ մի բլրադաշտի վրայ գտնոււմ է նարեկ գիւղը, որի մէջ տեղում բարձրացած է հռչակաւոր վանքի երկնանման տաճարի բարձրաբերձ գմբէթը» (Արաքս, 1898, էջ 82) :

Վանքը շինուած է թեւ ջարերով, պարբնայապատ է եւ բաղկացած սրբուհի Սանդուխտի եւ Ս. Աստուածածնի տաճարներէն, Ս. Գրիգորի մատուռէն²⁸, ժամանէ մը եւ զանդակատնէ մը : Ներքնապարիսպի հարաւային կողմ շինուած են առաջնորդարանը, ուսումնարանը եւ ուխտաւորներու սենեակները, որոնք վերնայարկի վրայ են եւ կառուցուած Յովսէփ Ծայրապոյն վարդապետի ջանքերով :

Ս. Սանդուխտի եկեղեցին արտաքուստ քառակուսի է : Իսկ ներքուստ խաչաձեւ եւ ունի չորս խորան, որոնց արեւմտեան երկուքը փոխարկուած են կամարակապ խորշերու շնորհիւ երկական որմնասիւններու : Խաչաձեւ մասին մէջ կը բոլորուին սլայտաձեւ

²⁸ Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝ «Եկեղեցի նորա հոյակապ յերիւս բաժանի կից քնդ միմեանս, միջինն Աստուածածին կոչի չորիւք քառակուսի սեամբք, աջակողմեանն անսիւն սուրբ Սանդուխտ յորոյ աջմէ առ ի ներքս յետոյ խորանին կայ մատուռն, ուր գերեզմանն է սրբոյն, իսկ ձախակողմեանն դարձեալ յանուն Աստուածածնի նմանաձեւ միւսոյ կողմանն» (Տեղագրութիւնք, էջ 253) : Արտաշէսի համեմատ եկեղեցին քանի մը մասերէ բաղկացած է եւ այդ մասերը կը կոչուին՝ Ս. Գարբրիէլ, Ս. Աստուածածին, Ս. Սանդուխտ եւ Ս. Գրիգոր (Արեւելք, 1903, էջ 5412) :

կամարները, որոնց վրայ կը բարձրանայ ութանկիւնի զմբէթը իր բրդաձէւ կաթողիկէով: Հարաւային խորանին տակ կը գտնուի — աւանդութեան համաձայն — Ս. Սանդուխտի գերեզմանը²⁹, իսկ հիւսիսային խորանէն կը բացուի դուռ մը դէպի քառակուսի եւ հասարակ շինութիւն մը (որ իբրեւ դուռի կը ծառայէ եկեղեցւոյ) եւ անոր արեւելեան պատին կից շինուած փոքրիկ եւ զմբէթազարդ մատուռ մը, ուր է Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանը³⁰: Կ'աւանդուի թէ Սենեքերիմ թագաւորին հետ զաղթող կրօնաւորները Գ. Նարեկացիի մարմինը կամ սակրները տակէ հանած եւ իրենց հետ տանելով Արակայ գիւղի վանքի մէջ թաղած ըլլան (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 309): Նարեկացիին գերեզմանին վրայ 1867ին կանդնուած է մարմարեայ խաչքար մը եւ տապանաքարին վրայ դրոշմուած՝

«Քերտօրէն Նարեկայ հրեշտակ ի մարմնի,
Աքանջելի հոեառ սուրբ Նարեկացի,
Որոյ կենդանի հրաշագործ կմաղք
Կայ աստ ամփոփեալ ի սոյն տապանի:
Ի ներկայ տարւոյս վանահայր կարգի

²⁹ Մկրեան Նարեկայ վանքի մէջ կը գնէ նմանապէս Ս. Սահակի գերեզմանը (Սարահանգակ, 1900, Թ. 446):

³⁰ «Որոյ (Գրիգորի) մարուք մարմինն սրբանեալ եղեալ կայ ի նոյն վանս Նարեկայ, հուպ եկեղեցւոյն, որ է կառուցեալ յանուն սրբահոյն Սանդխտոյ» (Տաշեան, Մայր Եւրոպա, էջ 78. Հմմտ. Բաֆֆի, Կոնստնտնուպոլիս, Բ., էջ 450):

Նարեկաց վանուց Յովսէփ բարունի :
 Տապանաքարիւս պատուէ զայս շիրիմ
 Ի փառս պարծանաց սրբոյն Գրիգորի .
 Յամբ Տեառն 1867 Մարտ 3% :

(Արեւելք, 1903, Թ. 5912 :)

Ս. Սանդուխտ կուսի եկեղեցւոյ հարաւային պատին կից է Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ անսիւն է եւ ասանց խորանի միայն արեւմտեան կողմը երկու կամարակապ խորշ ունի : Այս խորշերու եւ կողակի սրմնասիւններու վրայ կը բոխորին պաշտած եւ կամարներ, որոնց վրայ կը հանդէի զմբէթը բրդած եւ կաթուղիկով : Կողակը կամարակապ է եւ նեղ պատուհանէ մը լոյս կ'ընդունի : Ինչպէս նախորդ եկեղեցին, նաեւ այս՝ զմբէթի վրայ ունին շորտական լուսամուտ :

Զոյգ եկեղեցիներուս առջեւ շինուած է ընդարձակ ժամատունը, որ քառանկիւնի հասարակ շէնքն մըն է հաւասարաչափ (11 մետր) լայնութեամբ ու երկարութեամբ : Ունի վեց փոքրիկ լուսամուտ : Զեղունը կամարակապ է : Այս ժամատան մէջ թաղուած են՝ Գր. Նարեկացիի եղբայրը՝ Յովհաննէս եւ Անանիա Նարեկացի ³¹ — զժրախտաբար անդիր ու հասարակ տապանաքարերով ծած-

³¹ Ինճիճեան ուշադիր կ'ընէ որ Վարդան Աշխարհապրի քանի մը օրինակներու համեմատ Նարեկացի մէջ են Ս. Թովմասի նշխարները եւ Ս. Յակոբի նկայթը (Սասարացրութիւն, էջ 172) :

կուած: Ժամատան վրայ գրուած է՝ «ԹՎ. ՌՄԼԶ (1787) Տէր Բարսեղ վարդապետ, որ շինեաց զգարսպաս» (Արեւելք, 1903, Թ. 5412):

Ձանդակատունը վերջին ժամանակներու դարձ է եւ շինուած սրբատաշ քարերով: Ճակարին վրայ արձանագրուած է՝

«Ձքնաղ զուժբէթս քաղցրաղունդ
Կերտեալ նորոգ հաստատուն,
Եւ զէտ նորին Յարութիւն
Մտօք բարբ եւ արթուն
Բնիկ յերկրէն Տարօնուն
Ծառայ սրբոյ Ամլորդուն
ԹՎ. ՌՄԿԱ (1812)»:

(Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 38—41, ուր եւ շինքին ուրուագիծը, իսկ պատկերը տեսնել ի մէջ այլոց Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, էջ 250 եւ Գեղունի, 1904, էջ 50):

Յետոյ զմբէթները կը նորոգեն Մովսէս եւ Սահրատ, ինչպէս արձանագրութիւնս կը ցուցնէ՝ «Ես Բաղիշեցի քարդալ եւ տիրացու Մովսէս եւ իմ հայր մէմար պաշի Սահրատ նորոգեցաք զզուժբէթներս ԹՎ. ՌՄՂԲ. 1843 (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2031 եւ Նօտարք, էջ 230, ծն. 3) ³²:

³² Անդ. Խ. Լեւոնեան կը հրատարակէ եւ ուրիշ արձանագրութիւն մը, որ զմբէթին վրայ կայ եւ է՝ «Ես տէր Արքանաժ որ ձեռնադրեցի Յովհաննէս կաթողիկոս (Աղթամարայ) ԹՎ. ՌՄՂ» (1841):

Բուն տաճարին հարաւային պատին արեւելեան անկիւնը կայ այս արձանադրութիւնը՝ «(Յորժամ) . . . նորոգեցաւ տաճարս Գրիգոր կաթողիկոս յԱղթամար Գաւաշցին էր, Աղէքսանդր կաթողիկոս Էջմիածին էր, Օսման բէկ պարոն էր Ոստան, Ղաար աղէն աղա էր վանից, Յովհաննէս վանից Հայր էր . . . մտաւ անօրէն Բ. հազար զրուշ խարջ առաւ, նորոգեց Գ. տաճար, այս Գ. տաճար յիշատակ է Յովհաննէսին եւ իւր ծնողաց Մուղսի Սարչային, մօրն Շահմէլ բէկին եւ կողակցուն եւ Դ. որդոց, որ ընթեռնուք Աստուած ողորմի ասացէք թվ. ՌՃԾԶ (1707, Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2031) :

Նարեկայ վանքի շինութեան առիթ ու պատճառ եղած են հալածանքներ: Փոքր Հայքի մէջ բնակող հայ կրօնաւորները Յոյներէն իրենց կրօնական համոզումներուն համար հալածուելով ժ. դարուն կու գան Հայաստան եւ հոն քանի մը վանք հիմնելով կը բնակին անոնց մէջ: Այս վանքերէն մէկն ալ է Նարեկ³³ գիւղի մէջ հիմնուած վանքը,

³³ Նարեկ այս է պատիկ Նար կամ գուցէ Նար-եկ = Նարի եկք-եկաւորք (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2031): — Աղթամարի շինութենէն անմիջապէս վերջ կը շինուի Դրուց (գուրսի) անուն վանքը: Այս վանքը վերջէն Նարեկ կ'անուանուի, որովհետեւ Ս. Գրիգոր Նարեկացին, որ յառաջ հեռաւոր Նար գիւղէն էր, իր ազդատուն մօզ այս վանքին մէջ կու գայ հաստատուելու, որով վանքը կը կոչուի Նարեկ, որ կը նշանակէ Նարի-եկք (Նարէն եկածներ կամ Նարեցի), որովհետեւ եկ' ցի մասնիկին իբր հոմանիշ տեղերու անաններուն կցուելով նոյն տեղացի կամ երկրացի նշանակութիւն տուած ըլլալու է երբեմն իր յարակից ա-

որ գիւղին անունովը դարէ դար այդպէս կոչուած է, մինչ խեղական անունը, ինչպէս կը թուի, եղած ըլլալու է՝ Ս. Սանդուխտ կամ Դրուց:

Ապա ի պատիւ իր հռչակաւոր խորախորհուրդ մատենագրին կոչուեր է նմանապէս Գրիգոր Նարեկացւոյ վանք³⁴:

Ասոցիկ վանքիս հիմնարկութեան³⁵ մասին սա տողերն ունի՝ «Այսպէս եւ յայտմ ժամանակիս շինեցաւ Նարեկ յճշտունեաց դատաին նոյն կարգաւորութեամբ բաղմամարդ, սրաշտենապայծառ երգեցողովք եւ զբական գիտողօք» (Պատմ., էջ 174. հրտ. Բեաերբուրգ 1885): «Նոյն կարգաւորութեամբ» բառերը կը նշանակեն թէ Նարեկի մէջ ալ այն կարգու կանոնը կար, որ կը տիրէր Կարմրջաձորի եւ Հոռոմոսի վանքերու մէջ (հմմտ. նաեւ Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 171, ծն. 3):

Նարեկի մէջ փայլած է Անանիա մեծ փոխտփան, որ եւ «վանական Նարեկայ» (Ասողիկ, էջ 178) եւ «Նարեկայ վանուց տաաջնորդ» (Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 77), որ հսն ալ թաղուած է³⁶: Սակայն անոր զարգն

նուններուն: Գրիգորի գլխաւը Նարեկ մէջ թաղուած է (Բիւզանդիոն, 1906, Թ. 1191): — Նարեկ կոչուած է նաեւ Նարեկ. հմմտ. Թ. 948. Ձեռ. էջժ. Թղ. 32բ.

³⁴ Աւանդութիւն ժը գրիգոր կը ճանչնայ նոյն վանքի հիմնադիրը (Արեւելք, 1893, Թ. 2758):

³⁵ Saint-Martin վանքիս հիմնարկութիւնը կը գնէ 935թ (Mémoires... sur l'Arménie, II, էջ 466):

³⁶ Հսն ապրած է նմանապէս Ս. Գրքի մեկնիչ Պեարոս Վրդ. հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 824):

ու պատկն է «Նարեկ» Աղօթամատուցի մեծ հեղինակը՝ Գրիգոր Նարեկացի, որ ապրած է սրբութեամբ, խորհած ծանրութեամբ, դրած իմաստութեամբ եւ մեռած սուրբի համբաւով³⁷ եւ իր մասին հիւսել տուած բարեպաշտիկ աւանդափէշներ կամ գէպքեր։ Ինչպէս կանխաւ ըսուեցաւ Նարեկաց փանքի մէջ կը ցուցուի իր դերեղմանը³⁸ եւ անոր մօտերը իր աղօթատեղին (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 41)։ Գրիգորի հետ նոյն փանքին մէջ ապրեցաւ եւ ապա հոն ալ թաղուեցաւ իր Յովհաննէս եղբայրը (Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 77, նաեւ Համով Հատով, էջ 41)։

Այսպիսի անուանի անձեր ազգին տուող փանք մը դարերով լռութեան կը մատնուի։ Ո գիտէ ի՞նչպիսի ուժեղ հարուածի տակ։

Բայց 1415ին կը դրուի Աւետարան մը՝ «յատուածարնակ դեաւղս, ուր հանդուցեալ է աստուածընկալ նշխարքս սրբոյն Գրիգորի, որ կոչի Նարեկացի ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարացս Լուսոյ մաւր Աստուածածնի... եւ Սանդխաոյ կուսի» (Բարխուդարեան, Աղուանից երկիր եւ դրացիներ, Թիֆլիս 1893, էջ 247)։

³⁷ Գալանտի համեմատ Գր. Նարեկացի եպիսկոպոս եւ փանքը եպիսկոպոսանիստ եղած է (Հմմտ. Իննիսնեան, Սարգսդրութիւն, էջ 171, ծն. 2)։

³⁸ Հմմտ. նաեւ Բիւզանդիոն, 1911, Թ. 4366 եւ Տաշեան, Յուց. հայ. 2 եւ. Միքիթ. Մատ., էջ 78՝ «Որոյ մարտը մարմինն սրբառնեալ եղեալ կայ ի նոյն փան Նարեկաց հուլ եկեղեցւոյն, որ կառուցեալ է յանուն սրբուհւոյն Սանդխաոյ»։

1417ին Քարազգիրք՝ «Գրեցաւ ի վանս Նարեկայ ընդ հովանեաւ սրբոյն Վարդանայ զօրավարին» (Նօտարք, էջ 53, ուր ծն. 2 վանքին մասին համառօտ տեղեկութիւն կը տրուի) :

1419ին կը գրուի ուրիշ աւետարան մը՝ «յաստուածապահ՝ զեաւդս Նարեկ, ուր հանդուցեալ կայ աստուածընդունակ նշխարք սրբոյն Գրիգորի վարդապետին ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարացս Աստուածածնի եւ միածնի իւրոյ սուրբ Յարութեան եւ սուրբ Առաքելոցն եւ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ սրբոյն Սանդխտոյ կուսին» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 320) : Յաջորդ տարին Իգիտ կրօնաւոր կը գրէ ուրիշ աւետարան մը Նարեկ գիւղի մէջ (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 326. հմմտ. եւ Նօտարք, էջ 61—62) :

Դարձեալ կը տիրէ լռութիւն, բայց 1574ին կը գրուի Աւետարան մը, որուն յիշատակարանը հոս յառաջ կը բերենք՝

«Աւետարան գրեալ ի վանս Ս. Գրիգորի Ձաղյարոյց վարդապետի, որ կոչի Նարեկ ձեռամբ Տ. Գրիգոր Եղիսկոպոսի ի հայրապետութեան Տ. Փօքր Գրիգորի ի թվ. ՌԻԳ (1574) ի խնդրոյ Դաւիթ տանուէրի կուղակցին Ձէթարի... եւ Եղին նաէր ի դուռն Ս. Գրիգորի Նարեկացւոյն, Ս. Սանդխտոյն եւ սուրբ Յարութեան... յիշեցէք զվարդապետն իմ գմահաւսի Աբսէն կրօնաւորն որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեան... : Աս-

տուած ողորմի սուրբ ուխտի ծխարանիցս՝
Հէրպէտ Եովանէս արեղային որ խնամ տա-
նին եւ լաւ պահեն : Երէցեք զԿարապետ
Կազմոյս եւ զուսուցանողս զՏէր Ներսէս եւ
Աստուածատուր վարդապետս : Տէր Ներսէս
խոստովանութեամբ կատարեցաւ : Երէցեք
եւ տէր Զաքարիա Հէրպէտն որ զնեց իւր
հալալ վատասկօք . . . » (Զեռ . Տարօնոյ , ընդր .
Գեղամ էֆէնտի , ի Հաւաք . Երչատ . Հ . Ակի-
նեանի) :

Իսկ 1587ին Նարեկի մէջ կը կազմուի
Աւետարան մը (Հանդ . Ամս . , 1927 , էջ 260)
եւ ապա մինչեւ ԺԸ . դար լուսթիւն կը տիրէ ,
երբ 1700ին Թումայ Վանի մէջ գրուած Աւե-
տարան մը կը նուիրէ Նարեկայ (Լալայեանց ,
Յուց . հայ . Զեռ . Վասպ . , էջ 1026) եւ քանի
մը տարի յետոյ՝ 1705ին ուրիշ Աւետարան մը՝
«Դարձեալ յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ա-
սացէք վերջին ստացողի սուրբ Աւետարանիս
Թումային , որ ստացաւ զսուրբ աւետարանս
եւ եղ ի դուռն Զաղայարոյց սուրբ Գրիգոր
Նարեկացոյն յերկիրն Ռշտունեայ , որ այժմ
ասի Գաւաշ . . . յառաջնորդութեան սուրբ
ուխտիս Նարեկայն Ղափանցի Մինաս վարդա-
պետին . . . : Գրեցաւ թվին ՌՃՄԴ (1705) . . .
Երէցեք . . . զԳուլօնց Մուրաան եւ զկողա-
կիցն իւր . . . որ զչամանի կորթն արարին
սխալ ի վերայ Նարեկայ վանից . . . թուին
ՌՃՄԹ (1710 , Լալայեանց , Յուց . հայ . Զեռ .
Վասպ . , էջ 799—802) :

Մինաս Ղափանցին շինարար³⁹ եղած է .
իրեն մասնակցեր է Յովհաննէս (Հմմտ.
վերը) . որ 1707ին «Վանից հայր» կ'ըլլայ :

Յաջորդ շրջաններուն Նարեկայ առաջ-
նորդութիւնը կը ստանձնեն՝ Բարսեղ արքե-
պիսկոպոս (Դիւան, է. , էջ 508) , Յարութիւն
Տարօնեցի (Հմմտ. վերը) , Մկրտիչ վարդա-
պետ (Նօտարք, էջ 226, Ազգր. Հանդ. , 1911 ,
էջ 74) , Յովսէփ վարդապետ , որ վանքը կը
բարեկարգէ (Մասիս, 1858, է. տարի, Թ. 336)
և Աղթամարի աղետալի անցքերը դրի կ'առ-
նու (Հմմտ. Տեղեկագիր աղետալի անցից և
անկարգութեանց տանն Աղթամարայ , տպ.
Կ. Պոլիս 1873) , Արիստակէս վարդապետ ,
որ հոն վարժարան կը բանայ , թէև կարճ
ժամանակի համար (Միրախօրեան , Ուղեւո-
րութիւն , Ա. , էջ 110—111 և Արեւելք , 1884 ,
Թ. 214) . Եղիշէ , Յովհաննէս Վ. Յակոբեան
և Մամբրէ Մարդարեան (Արաքս , 1898 ,
էջ 84. Արեւելք , 1903 , Թ. 5412) : Աղթա-
մարի տեղապահը՝ Արսէն վարդապետ կը
սկսի վանքը նորոգել , սակայն եկեղեցին ու
անոր կաթողիկէն կը մնան խալխլած (Բիւզ. ,
1904 , Թ. 2322) :

«Նարեկայ վանքը առաջին հարուստ
վանքն է Ռչտունեաց գաւառում : Աղթամա-
րից յետոյ նա միայն ունի այնքան հարստու-
թիւն կալուած , որքան չունեն մի տասնեակ

³⁹ Մինաս Նարեկայ վանքը նորոգեր է՝ «Ի սոյն
ամի ԹՃՄԶ... շինեցաւ Նարեկայ վանք ձեռամբ Մինաս
վարդապետին» (Արուսեմտեանց , Մանանայ , էջ 361) :

վանքերը նոյն շրջանակում» (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 126)։ Անոր թեմերն էին՝ Նաբեկ, Փակիսներ, Վերին Սարեկ եւ Պախուանց գիւղերը (Բիւզանդիոն, 1903, թ. 2031)։ Նաբեկ գիւղին առջևը կար Գրիգորիկ անուն արա մը, որուն համար կ'աւանդուի թէ Գր. Նաբեկացին զոյն վանքին կառկած ըլլայ (Արեւելք, 1901, թ. 4802)։ 1896ին կոտորածներուն վանքս ալ քննարկուի (Արարս, 1898, էջ 84)։

Նաբեկայ վանքը երկար տառն վանի առաջնորդարանին իրաւասութեան տակ եղած է, ետքէն Սաշատուր կաթողիկոսի ⁴⁰ ջանքերով Աղթամարի ենթարկուած։ Ունեցած է որբանոց վարժարան մը բարերարութեամբ Զանչեանի (Արեւելք, 1901, թ. 4802)։ Իր սեխտի օրերն եղած են Վարդապետի եւ Վարդայ խաչի տօներն, երբ հոժ բաղմութիւն մը կը խոնուէր հոն (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 127 եւ Սուրհանդակ, 1910, թ. 446)։

22. ՆՎԱՐ ԿԱՐ ՆՎԱՐՆԱՅ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Նկար կամ Նկարենայ ⁴¹ Ս. Ստեփանոսի վանքը կը գտնուի Շախուռայ սուրբ Աստուա-

⁴⁰ Պետրոս Պիւղլիւլ կաթ. փայթ տարած է Նաբեկի մէջ գոյրավանք մը բանալու (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1205)։

⁴¹ Նկարէն բռն է խոտուտիկ, նաշխուն. հմտա. Հանդէս Ամս., 1907, էջ 55։ — Նկարէնի հետ կը նոյնացուին Անձղնապատ եւ Գրաբայն Ս. Յարութիւն. հմտա. անդ, սւր եւ տեսնել Ստեփանոս Նկարենայ կաթ.։

ծածնի հարաւային արեւմուտքը, Վանայ ծովի եզերքը, բարձր լեռան մը կողքին: Տա՛նարը, որ նուիրուած է Ս. Յարութեան եւ սուրբ Ստեփաննոսի, անշուք է, իսկ միւս շէնքերը քարուքանդ (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1905. հմմտ. նաեւ Հայրենիք, 1887, Թ. 2257 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 39): Եղած է անուանի մենատառն եւ ԺԶ. դարուն ունեցած է մինչեւ 200 անդամ կամ միտրան: Ասկէ է անուանին Գէորգ Վ. Նկարեւնցի (Անդ):

Բարեբաւասօրէն բաւական յիշատակադրութիւններ կան վանքիս մասին: Գանձաբանի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝ «Գրեցաւ (1401ին) յերկիրս Ռշտունեաց եւ ի հրեշտակարնակ յարկիս, որ կոչի Նկար Ընդ հովանեաւ սրբութեանս եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Ստեփաննոսին ի հայրապետութեան Տեան Պաթի... եւ ի տեղապահութեան սուրբ ուխտիս իմաստուն եւ հեղահոգի տէր Յովհաննէսի, որ կամակից եղեւ գրելոյ սորա մարմնաւոր պիտոյիւք եւ այլ ամենայն սպասաւորութեամբ եւ կան բնակեալ յայսմ անապատիս բազում կրօնաւորք, այլ եւ զմեծ հոգտօրն զԳրիգոր վարդապետն զուսուցիչն մեր...» (Նօտարք, էջ 14. ուր ծն. 1 կը գրուի՝ «Մերձ ի գիւղն Հին առ ծովեզերք ի հիւսիսային արեւմտեան ծայրն Ռշտունեաց գաւառին ի մէջ անտառախիտ լերին Տաւայ սոյին կոչեցելոյ»): Նոյն Յովհաննէսի մասին էջմիածնի 1520 Ճատընտրի յիշատակա-

բանին մէջ կայ՝ «Մանաւանդ տէր Յոհաննիսի Նկարենայ եպիսկոպոսին եւ ստացողաց գրոցս Ստեփաննոսի եւ Թումայի եւ քեր նոցին Շնոֆորին եւ ծնողաց նոցին Մկրտիչին եւ Գրիգորին՝ Քեռի արեղին եւ հաւրեղբաւրն Ջաքարին եւ Աւետիսին՝ քարտիս կոկողին եւ ծնողաց նորին... Մանաւանդ զստացողք լուսաղարդ գրոցս զհարստաւ եղբարքն եւ զկուսակրաւն քահանայքն զՍտեփաննոս եւ զԹումա եւ զծնողսն իւրեանց զՄկրտիչ եւ զՄինայ։ Նայեւ զարհիական զլուխ առաջնորդ սուրբ ուխտին Յարութեան Նկարենայ զտէր Յոհաննէս եպիսկոպոս, որ է հաւրեղբաւրորդի ստացողաց սորա, զի է տեսուչ եւ խնամող եւ հայր ըստ հոգւոյ որոց եւ այրեաց» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաքումն յիշատակարանաց)։

Մաշտոցի մը յիշատակարանին մէջ, գրուած 1461ին, վանքիս առաջնորդ կը յիշուի Մխիթար. «Եւ արդ ես Սաշատուր Շատուանցիս ետու զձաղրել զսուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց... եւ ետու զսա ընծայ եւ նուէր ի սուրբ եւ ի հոգեկաւոր ուխտն ի դուռն Նկարենայ սուրբ Յարութեան, յառաջնորդութեան տէր Մխիթար սրբազան եպիսկոպոսին ի վայելումն հրեշտակակրօն սուրբ կրօնաւորացն եւ մեր հոգեւոր որդոցն Դաւիթենց Ստեփանոս կրօնաւորին, Արրահամ մահգատուն եւ Մէլքէսէթ սրբաանեալ կրօնաւորին, զի նախախնամութեամբ եւ սրտացաւարար պահեսցեն զսուրբ գիրքս... եւ արդ մի ոք

Իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ Մաշթոցս ի դրանէ Նկարենայ սուրբ Յարութեան ոչ յեպիսկոպոսաց, եւ ոչ ի հէրպէտաց, ոչ ի կարդաւորաց եւ ոչ յաշխարհականաց» (Աղի- նեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարա- նաց) :

Ասկէ յառաջ 1448ին Հայրապետ արեղան աւետարան մը կ'ընծայարեւել «Նկարենայ սուրբ Յարութեան եւ սուրբ Աստուածածնին հրեշտակարանակ մենաստանին» (Նօտարք, էջ 160) :

Նկարենայ վանքի մէջ 1552ին կը գրութ աւետարան մը սա յիշատակարանով՝ «Աւարդ եւ յեաինս ի գրչաց... սուտանուն արե- ղայս Մկրտիչ կրանաւոր... կատարեցինք զսա մեղսամած մատամբ իմով... Գրեցաւ սա յերկիրն Ընուչտունայ ի սուրբ ուխտս ծո- վահայեաց ի գրունս սուրբ Ստեփաննոսի ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի, ի Թուականիս մերում ի ՌԱ (1552) : ... Ընդ նոսին եւ մեզ ողորմեացի զանաթան գրիչս զԱրսէն սուտանուն արեղա եւ զՄկրտիչ գոր- ծաղրող սուրբ աւետարանիս... : Աստուած օրհնէ զԱղունա տանուարէք առ հասարակ... : Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զմիաբանս ուխտիս Նկարենայ եւ զԴաւիթ եպիսկոպոսն եւ Ներսէս եպիսկոպոսն եւ զԱբելքիսէի կրաւ- նաւորն, զՍտեփանոս կրաւնաւորն, զՄկրտիչ կրաւնաւորն, զՄկրտիչ հէրպէտն, զԿարա- պետ կրաւնաւորն, զՅէրապետ կրաւնաւոր, զՅովհաննէս կրաւնաւորն, զՍահակ կր... :

զԴաւիթ կր․, զԴրիգոր եպն․ զԹումայ կր․ եւ զՅովաննէս կր․ եւ փոքր Յովաննէսն : Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յաջակողն զեղջին Ազունայ ի սուրբ ուխտս Ծովահայեաց սուրբ Ստեփաննոս» (Լալայեանց, Յուլ․ հայ․ Զեռ․ Վասպ․, էջ 654—656) :

Իսկ 1584ին կը գրուի Գանձարան մը՝ «յերկիրս Ռչտունեաց ի հրեշտակարանակ յարկիս, որ կոչի Նկար քնդ հովանեաւ սուրբ Սուրբ Ստեփաննոսի : Յիշեցէք զուսուցիչն մեր զԴրիգոր վարդապետ, որ ճաշնական սկսաւ գրել․․․ կազմեցաւ զիրքս ձեռամբ Պետրոս եպիսկոպոսի ի թվ․ ՌԼԳ» (Հ․ Ն․ Ակինեան, Հաւաքումն Յիշատակարանաց Հ․ Պատուրեանէն․ յիշատակարանս «Նօտարք»ի մէջ՝ էջ 14 հրատարակուած յիշատակարանը կը յիշեցնէ) :

Նկարենայ վանքի մէջ 1615ին կը գրուի Զեռնադրութեան զիրք մը (Հ․ Ն․ Ակինեան, Հաւաքումն Յիշատակարանաց Հ․ Պատուրեանէ եւ Փիրղալէմեանէ) :

Յառաջ բերուած յիշատակարանները կը վկայեն թէ Նկարենայ վանքը ունեցած է ծաղկուն շրջան եւ իր առաջնորդներէն անուանի եղած են՝ Յովհաննէս, Մխիթար եւ Դաւիթ եպիսկոպոսները : Դժբախտաբար՝ «այժմ աւերակ է սոյն երբեմն պայծառ եւ քաղմամարդ մեծատառն» (Նօտարք, էջ 14, ծն․ 4) եւ իր հոգերը գրաւած են Յազուն զիւղի բնակիչները (Բիւզանդիոն, 1902, Թ․ 1905) : Ենթակայ էր Ազթամարի (Անդ) :

23. ՇԱՆՈՒՌԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՍՔԱՆՁԵԼԱ-
ԳՈՐԾԻ ՎԱՆՔԸ

Վանայ ծովի եզերքը, Կեցան դաւառակի մէջ, Կանճարս գիւղի քով, Սմպան հայարնակ գիւղին մէջ, Աղթամարէն բաւական հեռու՝ անտառուտ եւ բարձր լեռան մը կողքին շինուած է Շախուռայ կամ Շախորայ Ս. Աստուածածին վանքը: Ունի հանդական տեսարան եւ կէս մը կղմենարով ու կէս մը քարով շինուած դմրեթաւոր եկեղեցի մը, այժմ դրեթէ աւերակ: Կոչուած է նաեւ Սքանչեւադոր՝⁴², վասն զի Յիսուսի լուացուած եւ սքանչելիք գործող տաշտին մէկ մասն ալ հոս է (միւս մասը Արծկէի Սքանչեւադոր՝ վանքի մէջ):

24. ՌԻՐԱՆԷ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ, ՆԵՐՈՍԻ Ս. ԹՈՒՄԱՍԻ ԵՒ ՍՄԲԱՏԱՇԷՆԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆ-
ՔԵՐԸ

Ահա երեք վանքեր Կարճկանի, որոնք 1895ին Գոմոց Ս. Գէորգ, Կենդրոնից եւ Սորբայ Ս. Կարապետի վանքերուն հետ Տա-

⁴² Հմմտ. Բնաշխ. Բառարան, էջ 39 բ. Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1905. Արեւելք, 1901, Թ. 4806. Հայրենիք, 1887, Թ. 2257): — Նահապետեանի աղբերու ամփոփումն է՝ Կը դանուի Վանայ ծովու արեւելեան հարաւային կողմը, լեռնային ամուր գիրքով մը Յին եւ Աղուն գիւղերէն մէկ ժամ եւ Շաաուանէն 4 ժամ հեռաւորութեամբ շինուած է այս վանքը: Իւր շէնքը ճարտարապետական նախնական ժամանակի հրաշալիքաւ կը համարուի: Ունի բնդարձակ հողային կալուածներ Շաաուան գիւղի մէջ, անժարդարնակ (Հայրենիք, 1887, Թ. 2257):

էիկներէն եւ Քիւրտերէն կը կողոպտուին (Արարատ, 1896, էջ 88) : Ուրանէ կամ Ուրանց Ս. Աստուածածնի մասին տեսնել ապա երկանի վանքերը : — Ներսի Ս. Թոմաս ըլլալու է զուցէ Մրտրսի Ս. Թովմաս :

25. ԶԱՂԱՐ Ս. ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ ԶԱՐԱՀԱՆ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Զաղար Ս. Նշան կամ Վարդ Պատրիկի վանք եւ կամ վանք Ս. Աստուածածնի կը գտնուի՝ «ի կողաց Արտոս լերին, զեղեցկադիր եւ բարձրահայեաց ի վերայ ձորաբերանոյն Ոստանոյ ⁴³» (Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղադրութիւնք, էջ 255) :

Վանքը բաղկացած է եկեղեցիէ, որ Ս. Նշան կը կոչուի, մատուռէ եւ միաբաններու եւ ուխտաւորներու (տասը) սենեակներէ : Եկեղեցին շինուած է անտաշ եւ տաշուած քարերով : Արտաքուստ շատ պարզ է : Ներսը երկու քառանկիւնի ամբողջական եւ վեց նմանօրինակ կիսասիւներու վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարները կրելով իրենց վրայ դմբէթը՝ կոնսձեւ կաթուղիկէով : Եկեղեցին լուսաւորուած է տասը պատուհաններով : Արեւմտեան կողմը կայ դուռ

⁴³ «Ոստանոյ բերդի դիմաց ժամ ժը հեռաւորութեամբ Արտոս լերան քղանցքի տակ կառուցուած է Զարահան կամ Զաղար Ս. Նշանի վանք. հոս կը ննջէ Աւարայրի սոխակն ազու Նզիշէ» (Նահապետեան՝ Արեւիք, 1887, Թ. 979. հմմտ. եւ Բաթթի, Կայծեր, Բ., էջ 450). հմմտ. նաեւ Նոտարք, էջ 81) :

մը , որուն վերեւ կայ այս արձանագրութիւնը .
«Շինեցաւ ⁴⁴ տաճարս այս յաջողութեամբ
Աստուծոյ (ի) հայրապետութեան Աղթամա-
րայ Թումայ կաթողիկոսին Զուլամերկու
պարոն Արղլա խան բէկ Ոստանայ պարոն
Բայրամ բէկ , սուջնորդ անարժան տէր Վար-
դան թվ . ՌՄԺ (1761) : Իսկ աջակողմեան
սիւնին վրայ արձանագրուած է՝

«Ի հայկազան մեծ թվականին ,
Հաղար երկհարիւր եւ Ժ բնդ նմին ,
Եղեւ շինումն ⁴⁴ տաճարին
Զուամբ Տէր Վարդանին
Հօրն Սահակին եւ եղբաւրն Ահանին» :

(Ազգր . Հանդ . , 1911 , էջ 46 :)

Մատուոյ թաղակապ եւ փոքրիկ չէնք
մըն է եւ կրած եկեղեցւոյ հիւսիսային պա-
տին : Այս մատուոն հարաւային պատին կից
ամփոփուած են Եղիշէ մատենադրին թան-
կադին մասունքները , իսկ հիւսիսային պա-
տին կից կը գտնուի նիկողայոս եպիսկոպոսի
մարմինը : Եղիշէի գերեզմանը մինչեւ 1889
թուականներուն դաւթէն դուրս եկեղեցւոյ
մէկ պատին տակ կը գտնուէր , բայց Խաչա-
տուր կաթողիկոսի հրամանով ներս տանուե-
ցաւ եւ Գաբելին Սրուանձախանց կառկեց
դուռար մը բնափր շիրիմ մը եւ մարմարեայ

⁴⁴ Շինեցաւ կամ շինումն եղեւ հասկնալու է՝
վերաշինեցաւ կամ նորոգուեցաւ :

զմբէթ մը կերակելու համար ⁴⁵ (Շէրենց, Սրբափայեր, էջ 111) :

Գիւտ քհ. Աղայեանց կը գրէ՝ (Դիւան, Ժ., էջ 548). «Պատրիկի վանքի դարպասի մօտ պատի մէջ քարի վրայ այս արձանագրութիւնը կայ՝ Շինեցաւ ՅԿԶ (917) թուականութեանս Հայոց. արդեօք եկեղեցւոյ շինութեան համար թէ՛ կից որ եւ է ուրիշ շինութեան համար յայտնի չէ : Յայտնի չէ նոյնպէս թէ ի՞նչ էր վանքի սկզբնական անունը : Վանքի երկրորդ նորոգութիւնից առաջ, որ եղաւ ՌՃԺԸ (1669) թուին, ասում են որ ընդարձակ արձանագրութիւն է եղել տաճարի որմերի վրայ, քայց նորոգութեան ժամանակ, ինչպէս այդ անխիղճ սովորութիւնը կայ, վերացուել է, որով տաճարի շինուղի անունը մնացել է անյայտ :

Այդ նորոգութիւնից յառաջ էլ վանքը Ռշտունեաց հռչակաւոր վանքերից մէկն է եղած, ուր եւ հանդուցին Հայոց անդուգական պատմադիր Ամատունեաց Եղիշէի Լպիսկապոսի նշխարները : Վանքը Եղիշէի մարմինն այն տեղ ամփոփելուց յետոյ անուանուեց սուրբ Եղիշէի վանք, իսկ յետոյ երբ

⁴⁵ Սարգիսեան կ'աւանդէ թէ՛ Եղիշէի նշխարներու ամփոփումը այս վանքի մէջ 40 տարի յառաջ տեղի ունեցած է. անկէ յառաջ անոնք Վառիշատի մէջ էին (Տեղագրութիւնք, էջ 255. Նօտարք, էջ 70, 89) : Իսկ ժառանգին մէջ, որուն անունն է Ս. Գէորգ, զանոնք կ'ամփոփէ Խաչատուր կաթողիկոս : Սրտանձառանց 30 սոկի կը կատկէ շիրիմը կանգնելու համար (Արեւելք, 1901, Թ. 4746. հմտ. նաեւ Միքայէլեան, Ռեզուսութիւն, Ա., էջ 115) :

վերստին նորոգեց այն Վարդ պատրիկ իշխանը, նրա անունով կոչուեց Պատրկի վանք։ Այժմ արդէն կոչում է Չարահան կամ տանկերէն Չաղրը սուրբ Նշան, որովհետեւ զի պուածով մի այլադղի դիւահար բժշկուել է այնտեղ եւ այնուհետեւ միշտ տանում են այնտեղ դիւահարուած հիւանդներին եւ կապում մեր պատմադիր սուրբ Եղիշէի մօտ դանուոյ սինից չղթայով»։

Ինչպէս Աղանեանի խօսքերէն կը տեսնուի վանքս շատ անուն ունեցած է։

Կոչուած է՝ 1. Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գէորգի վանք։

2. Չարահան սուրբ Նշան⁴⁶ իբրեւ չարերէն հանող ու փրկող, իսկ պարզապէս Ս. Նշան կոչուած Եղիշէի լանջախաչէն կամ անոր ունեցած Ս. Խաչի կամ Ս. Նշանի մասունքէն։

3. Չաղար Ս. Նշան, իբրեւ Նշան մը, որուն օգնութիւնը պէտք է կանչել։ Ձոջ մը կ'այստահարի. բարեկամները խորհուրդ կու տան՝ «Չաղրը Ս. Նշան» (կանչէ Ս. Նշանը)։ Ձոջը յուսալով կը կանչէ եւ կը բուժուի։ Չաղրը աղաւաղուելով կ'ըլլայ Չաղար (Արեւելք, 1903, Թ. 5424)։

4. Դերա Շրբարան — իբրեւ Շրբրան գիւղի վանք։

⁴⁶ Վանքին կոնդակին համեմատ Ս. Սեդրեատրոս՝ Ս. Գրիգորի, սա՝ Ս. Արիստակէսի, սա՝ Ս. Ներսէսի կը յանձնէ Հեղինէի Խաչափայտի մէկ մասունքը, որ ետքէն Եղիշէի կը արուի Արրահամ խոստովանողէն (Աղգաղը. Հանդ., 1916, էջ 206—207)։

5. Վարդ-Պատրկայ վանք — իրրեւ Վարդ պատրիկի վանք կամ անկէ շինուած . «Պատրկայ վանից զոր շինեալ է Վարդ-Պատրիկ իշխանն Արծրունի , որդի Թէոդորոս Ռշտունաց մեծի»⁴⁷ (Նստարք , ծն . 6 , էջ 88) :

6. Եղիշէի վանք , որովհետեւ հոս ամփոփուած են Ս . Եղիշէի խնկելի մասունքները (Միրախորեան , Ուղեւորութեան , Ա . , էջ 115) :

Վանքիս հիմնարկուն անծանօթ է :

Աւանդութիւնը անոր Երկրորդ հիմնադիրը կը նանչնայ Վարդ պատրիկ , սակայն դարերով Երկար ան կը մնայ անծանօթ եւ կամ առանց յիշատակուելի կարեւոր դործի մը : Շատ հետաքրքրական է որ դարպասի պատին վրայ դանուած «ՅԿԶ» թուականէն (հմմտ . վերը Աղանեանցի խօսքերը) կայ արձանագրութիւն մը , որ Աւետարանի մը մէջ պահուած է եւ կեղծիքի նշան ունի իր վրայ , ինչպէս Լաւրայեանց (հմմտ . վար) արդէն դիտել կու տայ :

«ՅԿԶ թուականութեան Հայոց (917) եւ իշխան Վարդպատուրիկ Արծրունի Թէ-

⁴⁷ Կամ՝ տւելի ճիշդ դուցէ անոր շրջանին Ս . Նշտնի երեւնալուն եւ այդ առթիւ վերաշինուած ըլլալուն . հմմտ . Թովմ . Արծր . , էջ 255 եւ Հայապատում , էջ 230—231 : — Tübingenի Hauptkatalogի մէջ (ապ . անդ , 1907 , էջ 133) կը կարդանք՝ «Այս է հանդիսաւորապանի աստուածատէր իշխանին Վարդ պատրիկի , որ կազմեաց ի կենդանութեան իւրում մեծաջան աշխատողի Վարդի ի փրկութիւն հոգւոյ իւրում եւ շինեաց Ս . Եկեղեցիս թաղաւորն Վարդ պատրիկ ի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի , զոր կարգեաց վարդապետն Առամ ի թվին ՊԵԴ (1404) ի փառս Աստուծոյ մերոյ» :

վողրոսեան ի յԱստուածոյ յաճողութեամբ շինեցի սուրբ վանքս սուրբ Գէորգ եւ սուրբ Աստուածածին մեր հայրենական ժառանգութենէ մեզ, յարաւելեան կողմանէ Սեղկնալոյ բոնից մինչեւ լին? Արտօսայ սարի գերեզմանի տակ ձգեց. բոնից զայ մինչեւ մեր Թաղի ձոր, զա յալո միջի տարուն? յառմէն բռնէ մինչեւ զայ սէլի աղուր (?) սէլ աղուրից բռնէ մինչեւ զայ Ազկալոց քոէն: Իմ ամեն ըստացված վեց է. Չաղբր, Սուրբ Նշանայ, եւ Սուրբ Գէորգայ, Արտեր, Ոստեներ եւ Սար: Այսքան թարեղով: Եւ ով որ պակսէ եւ ով որ զբավէ. անէծք Նոյ նախապետէ եւ հայր Արրահամէ առցէ. ամէն: (Նոյն աւետարանին մէջ նօտք զբով է զբուած եւ լեզուից էլ երեւում է որ վերջին դարում է շարադրուած» Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 318):

ԺԵ. դարուն վանքս կը սկսի ծաղկիլ եւ ժիր զործունէութիւն ունենալ: Նարեկի մը յիշատակարանին մէջ (զբուած 1401ին) կայ՝ «Ես Յովանէս կրօնաւոր, Թումաս կրօնաւոր, Կիրակոս կրօնաւոր թափեցաք զսուրբ Նշանն Գետարդել, բերաք ի սուրբ Եղիշէի ուխտն ի Վարդպարտկէ վանքն, առ երջանեկաշնորհ կրօնաւոր առաջնորդն սուրբ վանից եւ եղաք յիշատակ սուրբ Գէորգայ եւ սուրբ Եղիշէին ի կործանման... Թամուրին ՊԾ թուին (1401) եւ սպասու կացաք մեք Սքանչեւագործ սուրբ Նշանին մինչ ի մահ» (Նօտարք, էջ 15—16): — Վարդան արեղան 1419—1420ին վանքիս

աւետարան մը կը նուիրէ՝ «Էտու զսա բնծայ
 եւ նըւէր ի մեծ եւ ի հռչակաւոր եւ յա-
 նուանի սուրբ ուխտս, որ Պատրկի վանք յոր-
 ջորջի, որ կայ հանդէպ Ոստան քաղաքի ի
 զուոն գերամարտը սուրբ Աստուածածնին
 եւ սրբոյն Գէորգեայ զաւրաւարին» (Լա-
 լայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասդ., էջ 324—
 326)։ Սոյն յիշատակարանին մէջ կը մաղ-
 թուի յիշել Յովհաննէս բարունին եւ «զա-
 սաջնորդ սուրբ ուխտիս զՍտեփաննոս փի-
 լիսոփայ» եւ ուրիշ շատերը (հմմտ. անդ,
 էջ 324) եւ կը պահանջուի զիրքս վանքէն
 շահանել (անդ, էջ 326)։ Ծերուն 1422ին կը
 նուիրէ աւետարան մը եւ կրկին ու կրկին կը
 խնդրէ զայն վանքէն շտանիլ (Լալայեանց,
 Յուց. հայ. Ձեռ. Վասդ., էջ 350—352)։
 Քանի մը տարի վերջ վանքիս կը նուիրա-
 րերուի 1428ին զբուած Աւետարան մը, որուն
 յիշատակարանին մէջ բաւական թուով վա-
 նականներու կամ միաբաններու յիշատակու-
 թիւնը կ'ըլլայ։

Ահա բնագիրը՝

«Աս մեղուցեալս յամենայնի Արքահամ
 սոսկ անուամբ կրօնաւորս ստացայ զսա ի
 հալալ արղեանց իմաց եւ էտու զսա բնծայ եւ
 նուէր ի մեծ եւ ի հռչակաւոր ուխտս Պատրկի
 վանք կոչեցեալ, որ կայ հանդէպ Ոստան քա-
 ղաքի ի զուոն սուրբ Աստուածածնին եւ
 սուրբ Գէորգ զօրավարին։ Յիշել ի Քրիստոս
 զսպասաւորք սուրբ Եկեղեցւոյս, որք վայե-
 լողք են սուրբ աւետարանիս զքաջ եւ զարիա-

բան զսրբազան եւ զուզազաւան վարդապետն մեր զՅովհաննէս, եւ Աստուածատուր վարդապետն, զՄարտիրոս եւ զՅովանէս, զՅովսէփ եւ զԱստուածատուր, զՄկրտիչ եւ զՎարդան, զԿարապետ եւ զՍտեփաննոս, զՎարդան եւ զԱստմ միայնակեացս: Եւ արդ ես... անյիշելիս անուամբ միայն արեղայս թումայ... յիշման արժանի ասնել զիմ անարժանութիւնս եւ թողութիւն մեղաց խընդրելի Քրիստոսէ... Գծադրեցաւ եւ աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս ի ՊՀէ (1428) թուականին եւ ընծայեցաւ ի դուռն Պատրկայ վանից սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գէորգ զօրավարին» (Նօտարք, էջ 87—89. Աղանեան, Դիւան, Ժ., էջ 5):

Հերայետ 1499ին աւետարան մը կ'ազատէ եւ «Բերեալ ես ի նոյն մեծափառ սուրբ ուխտն Պատրկի վանք» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վաստ., էջ 317—318): Սա այն Աւետարանն է որ 1419ին այս վանքին մէջ գրուած էր (Հմմտ. վերք եւ Լալայեանց, անդ, էջ 317):

Պատրկայ վանքի անուանի անձը կարելի է համարիլ Յովհաննէս Վրդ. Բրդուլենց, դանձառացր, որուն մասին արդէն մանրամասնօրէն գրած է Հ. Ն. Ակիմեան. Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 210—215: Ներսէս Բաղիշէցին Յովհաննէսի մասին կը գրէ (Հանդ. Ամս., 1937, էջ 211):

«Է նա բնական Վառնիշատցի
 Ի Պատրկայ մենաստանի,
 Որ է հանդէպ Ռատան քաղաքի,
 Մաւրն Լուսոյ Աստուածածնին
 Եւ Գէորգեա զօրավարի
 Եղիշէի դանբարանիս
 Երախտաւոր Հայոց ազգի» :

Ինքն Յովհաննէս այսպէս կ'արտայայտուի՝ (անդ , էջ 214) . «Ես Յովհաննէս վարդապետ յՌատանայ , որ սուրբ տառս ստացայ յիշատակ ինձ . . . Գիրքս Յովհաննէս վարդապետին է յՌատանայ ի սուրբ Ուխտէն Պատրկայ որ հանդէպ քաղաքին Ռատանայ» :

Վերջին վանահայրներէն Սարգիս քահանան ⁴⁸ , որ Պետրոս Պիւլպիւլ կաթողիկոսի մտերիմն էր (հմմտ . Յովսէփ վանահայր Նաւրեկայ , Տեղեկագիր աղետայի անցից եւ անկարգութեանց տանն Աղթամարայ , Կ . Պոլիս 1873 , էջ 11) : Նաեւ Եղնիկ Ծ . Վ . Ներկարարեան ջանացած են վանքս նորէն ծաղկեցնել (Արեւելք , 1903 , Թ . 5424 , հմմտ . Ասպարէզ , 1939 , Թ . 1871 եւ Սրբափայրեր , էջ 112) :

Ս . Նշան ենթակայ էր Աղթամարի եւ Հին Ժամանակներէն սկսած նուիրատու թիւններով բաւական հազերու եւ ինչքերու տիրացած (հմմտ . Լալայեանց , Յուց . հայ . Ձեռ . Վասաղ . , էջ 912 . Շէրենց , Սրբափայրեր , էջ 112 . Արեւելք , 1887 , Թ . 979) :

⁴⁸ Լաւ դործունէութիւն ունեցած է Վարդան առաջնորդը , 1761ին (հմմտ . էջ 207) :

Վասպուրականի միւս վանքերու ⁴⁹ նման
ան ալ կողոպուտի ենթարկուած է : Իր տօ-
նակատարութիւնն եղած է Խաչի տօներուն
(Սրբաւայրեր , էջ 112—113) : Սիրուած եւ
այցելուած ուխտաւայր էր (Արեւելք , 1903 ,
Թ . 5424) :

26. ՊԸՏԸԼԻԿԻ ԿԱՄ ՊՈՒՏԼԻԿ ՎԱՆՔ

Վանայ ծովի եզերքի վանքերէն է եւ
վաղուց շարաթացած (Բիւզանդիոն , 1900 ,
Թ . 1127) , ստացլ տեղն անձանօթ : Ասկէ էր
նահատակն Թովմա վարդապետ . «Աւ յառաջ
քան զայս երից եւ շորից ամաց վարդապետ
մի Թովմա անուն աշակերտ Սիմէօնի վար-
դապետին Ռըշտունեաց , դիտակ մանր ուս-
մանց , սիրող սրբութեան եւ աղօթից ի սուրբ
ուխան Պուտլիկ վանաց՝ նետիւ հարեալ
սպանին» (Թ . Մեծօփ . , էջ 44 եւ Հայոց Նոր
վիճակեր , էջ 263 . հմմտ . Քարի վանք) :

27. Ս . ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Կարճկան գաւառակի Քինարանց կամ
աւելի ճիշդը Կենդրանց (կամ Գինդրանց)
գիւղի վանքն է Ս . Պօղոս , որ անտերունչ
վիճակի մասնուած էր (Հայրենիք , 1887 ,

⁴⁹ Վանքիս նկատմամբ տեսնել զեռ՝ Ինճիճեան ,
Նոր Հայաստան , էջ 200, Սրուանձտեանց , Համով Հո-
տով , էջ 50—51, Հայրենիք , 1887, Թ . 2262, Բաղժա-
վէտ , 1898, էջ 502—503, Աբաբա , 1897, Բ . գիրք ,
Արեւելք , 1887, Թ . 979, 1903, Թ . 5424 :

թ. 2231 եւ 2254) եւ գրեթէ աւերակի վերածուած (Արեւելք, 1901, թ. 4802, հմմտ. եւ Բնաշխ. Բառարան, էջ 528) :

28. ՋՈՋԳԼՈՒԿԵ ԵՒ ԳՈՄԳԵՒ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Ծանօթ են Գոմ կամ Գոմք անունով հայարնակ քանի մը գիւղեր, որոնք Հայաստանի գաւառներու մէջ ցրուած են : Այսպէս Աղձնեաց նահանգի կամ Սալնոյ ձորի (Բաղէշի շրջան) Ամրդոլու վանքէն կէս ժամ հեռու կը գտնուի Գոմք գիւղը իր Ս. Աստուածածին վանքովը : Իսկ Տարուքեանի Երեւաք գաւառի (այժմեան Կարահանի) մէջ է ուրիշ Գոմք գիւղ մը, որմէ բաւական հեռու կառուցուած է Գոմաց կամ Գոմուց վանք եւ կամ Ջոջղուխ Ս. Գէորգ. այսպէս կոչուած վանն զի աւանդութեան համեմատ հոս երկար պահուած է Ս. Գէորգի տիրական գլուխը. «Գոմաց վանք յանուանէ գեղջն այսպէս կոչեցեալ, որ ժամաւ հետի է ի կաշտի եւ է անընդմիջարար առ ափն ծովուն՝ երկուստեք անրնակ գիւղօրէից եւ լեւան ի թիկանց իւր ունելով. ինքն ամայի թողեալ, թէպէտ եւ անկործան կայ. . . շինեալ է յանուն Ս. Գէորգայ, որոյ գլուխն պահէր անդ եւ այժմ առ անրնակ լինելոյ մենաստանին պահի ի Գոմս գեղջ : Առ շինականն յորոշումն յայլոյ Գոմաց վանք»⁵⁰ ասացելոյ

⁵⁰ Գոմաց Ս. Գէորգ. Գոմս գիւղէն 2 ժամ հեռու գէղի հիւսիս վանոց ծովի եզերքը շինուած գեղեցիկ վանք մը (Նահապետեան, Հայրենիք, 1887, թ. 2254 — 2255) :

կոչի սա Զոջղլուի Ս. Գէորգ (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 251. Հմմտ. Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 38. Արեւելք, 1901, Թ. 4725. Հայրենիք, 1887, Թ. 2254 եւ Թ. 2255) : Ունէր բնդարձակ հող եւ եղած էր ժամանակ ժը սրբանոց :

20. ՍՊԵՏԱԿ ԿԱՄ ՍԻՎՏԿՈՒ ՎԱՆՔԸ

Արտոս լերան մօտ եւ Աթանանց գիւղին քովերը, Չարահան Ս. Նշանի հանդէպ, կը հիմնուի Սպիտակ վանքը⁵¹ : Այսպէս կոչուած վանն զի՝ հողն սպիտակ, քարն սպիտակ, զմբէթն ու կաթնուղիէն սպիտակ են եւ եկեղեցին ու շուրջը գտնուած բոլոր շէնքերն ալ սպիտակ ու սրբատաշ քարերով շինուած են (Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 51 եւ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 109) : Բայց անոր Սպիտակ կոչուելու մասին կայ եւ այս աւանդութիւնք : Լէնկիթիմութեան արշաւանքներու տակն անոր սեւամօրթ գինուորներէն մէկը տապարը ձեռքին՝ կ'ուզէ եկեղեցւոյն դուռը խորտակել, «բայց այն ինչ կ'իջեցնէ սուսջին հարուածը ահա անմիջապէս իր սեւ գոյնը

«Մոմու անմիջական կգրը դալարաւա թուփերով դարգարուն այդ լերան ստորտաը կանգնած է այս վանոց հայակադ տանարն այնքան հաստատուն եւ այնքան տմուք, որ մի դարու մօտ տարիներէ հեռւ ամայի մնալով հանդերձ ցարդ իւր պարսպապատով մէկ անգ կը մնայ տնխախտ» (Նոյն, Հայրենիք, 1887, Թ. 2254. Հմմտ. եւ 2255) :

⁵¹ Հմմտ. Բերդամօրի եւ Քարի Ս. Աստուածածնի վանքերը :

Շերմակի կը փոխուի եւ այս պատճառով այն վանքը կ'աղատէ աւրուելէն եւ ի յիշատակ ասոր այն օրէն ի վեր Սպիտակ վանք կը կոչուի» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1199) : «Թէ եւ փոքրիկ եւ սահմանափակ է Սիփակու վանքը, բայց քաղցրիկ եւ վայելաշատէս շինուածքով լո՛րիկ ու մեջիկ կծկակել է մի կողմ. ճամբից եւ բանաւոր անբան ճամբորդներից մէկուսի փոքրիկ միաբանութիւնով ապրել է երկար տարիներով... : Սիփակու վանքը զոյութիւն ունեցել է Արծրունի թաղաւորաց եւ իշխանաց ժամանակից. այդ տեղ թաղուած են այն սոհմի նշանաւոր իշխաններից ոմանք. նոյնպէս եւ հոգեւորականներ»⁵² (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 109. հմմտ. եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 160) :

Հ. Սարգիսեան ալ կ'աւանդէ թէ է՝ «Շինեալ ի Գաղկայ արքայէ ի վերայ բարձր բլրի, որ է նոյնպէս ի կողաց Արտասի (Տեղադրութիւնք, էջ 255) : Մարդպետունիի նկարագրութեան համեմատ արքայաչէն զործ մը չէ՝ «Ոչ իր շինուածքով եւ ոչ ալ յարակից շէնքերով նշանակելի բան մը ունի : Հնութիւն բնաւ. միակ զմրէթն արդէն քայքայուած»⁵³ (Արեւելք, 1901, Թ. 4752) :

⁵² Շինուած Աղթամարէն վերջ, Այս վանքին տաճարին ձախակողմը կայ սա արձանադրութիւնը՝ «Թվ. ՆԾ. Քրիստոս, զՏէր Եղիսէ որ առիթ եղեւ այս մարդկանն... ազոսն պատիս (?) դնտ որոտց խորանաց արժանի արտայէ եւ զՀայոց եւ զՎրաց զատուածակը մարդկան որ արդեամբ կատարեաց զծառայց... ամէն Տէր Առաւում» (Բիւզ., 1900, Թ. 1199) :

⁵³ Սպիտակ վանքի եկեղեցւոյն վարի մասը ան-

Ժէ. զարուն զրուած յիշատակարանի մը համեմատ Սպիտակ վանքիս Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն նուէրներ կ'ընեն Մեղքի-սէթ կաթուղիկոս եւ Իշխան-զոմի մեծ մեղիքը՝ Թաղուոր (հմմտ. Լալայեանց, էջ 1014—1016) :

Ունեցած է բաւական շատ հանդ ու ան-դաստան, որոնք մեծ մասով Արտասի հա-բաւային երկու լանջերուն վրայ տարածուած են⁵⁴ : 1875ին կը կողոպտուի եւ Բարսեղ քահանան կը վերաւորուի (Փունջ, 1875, Թ. 1033) : Աղթամարայ զերիշխանութեան ներքեւ էր : 1884ին վանահայրն էր Ստեփան Տէվկանց : Զուրկ էր ներքին եւ արտաքին բարեկարգութենէ (Հայրենիք, 1887, Թ. 2262 եւ Արեւելք, 1884, Թ. 214. հմմտ. եւ Գեղունի, էջ 70. Արեւելք, 1887, Թ. 979) :

Վանքս անմահացած է 1915ին իր շուրջը մղուած կոխում (հմմտ. Ասպարէզ, 1939, Թ. 1871) :

30. Ս. ՎԱՐԳԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Կայ յարեւելից կուսէ Նարեկայ ուխտին շինեալ ի բարձրադիր զրութեան հանդէս

տաշ եւ վերի մասը տաշուած քարով շինուած է : Ար-տաքուստ շատ պարզ է, իսկ ներքուստ օժտուած է հա-մարներով, որոնց վրայ կը հանդէի զմբէթը կոնածեւ կաթուղիկէով : Ունի զոյգ խորան : Երկարութիւնն է 10 մետր, լայնութիւնը 8 մետր եւ բարձրութիւնը 10 մետր (Ազգ. Հանգ., 1911, էջ 47) :

⁵⁴ Այս վանքին եւ ուրիշ շատ մը վանքերու հա-տոյթներու պատկերը տրուած է «Աղաաամարտ»ի մէջ 1909, Թ. 132 եւ 1910, էջ 369 :

ծովուն Աղթամարայ» (Նօտարք, էջ 133, ծն. 2. Հմմտ. եւ էջ 46, ծն. 1) կամ ի «սահմանակցութեան Նարեկայ ուխտին եւ Փշաւանք եւ Տշող գիւղօրէից» (անդ, էջ 197, ծն. 1), Պատական կամ Բատական գիւղի արեւմուտքը (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 43), Զէյթա գիւղի քովերը (Անդ, 1913, էջ 34), «ի Գաւաշ գեղջ» (Լալայեանց, Յուշ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 388) :

Կոչուած է նմանապէս Ապաղանք կամ Ապաղվանք ⁵⁵ (Բիւզանդ իոն, 1900, Թ. 1027) : Հին վանք ըլլալ կ'երեւայ եւ լոկ անունովը յիշուած Վարդան Աշխարհապրի մօտ (Saint-Martin, Mémoire, Բ., էջ 428) : Փամանակ մը տեսած է նորոգութիւն եւ ապա աւերակ մնացած (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 43) :

Ս. Վարդանի ⁵⁶ եւ Վարդանանց անունով ծանօթ են ինձ հետեւեալ յիշատակարանները, որոնք ամէնքն ալ այս տեղ նիւթ կ'զած վանքը շեմ կարծեր որ ակնարկեն :

Ա. 1303ին գրուած ձեռագրի մը մէջ Մկրտիչ կը մտադիտէ՝ «Թողցէ գրազում մեղս եւ սխալանս զԳրիգոր արեղային զձնողի եւ զեղբայր նորա եւ զամենայն արեան մերձաւորաց եւ ծնողաց նոցա սպասաւորաց սուրբ

⁵⁵ Պալեան կը գրէ. «Ահա վանք անունով վանք մըն ալ կը յիշուի, րոպց շէնք կրնար սրտէլ թէ Ահա վանք եւ Ապաղվանք միեւնո՞յն վանքեր են» (Բիւզ., 1909, Թ. 1027: Ահա վանք կոչուեր է Ախաղանքը (Հմմտ. Աղթամար) :

⁵⁶ Մանօթ է Ս. Վարդան անուն համբաւաւոր եկեղեցին Վանի մէջ: Կան Ս. Վարդան անունով բաւական վանքեր, որոնց մասին ետքէն պիտի խօսինք :

ուխտին Վարդանանց սրբոց» (Լալայեանց, Յուշ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 64) :

բ) «Եւ արդ եւ մեղուցեալ Մերուն սոսկ անուամբ արեղայս, որ ի նարդեան ժամանակիս Հէրպեա կոչիմ... հռչակաւոր մենատանիս՝ Սուրբ Վարդանայ զօրավարիս. եւ հարազատ եղբայրն իմ Թումայ վաճառական, որ ստացողն է Սուրբ Աւետարանիս, տուաք զսա ընծայ եւ նուէր յանուանի զեօղս Գաւաշ. սուրբ տաճարաց Ամենափրկչին եւ սուրբ Կիրակոսին... : Այլ եւ զպատուական կրօնաւորքս յիշեցէք ի Քրիստոս զհարքս մեր եւ զեղբարքս, որք են միարանք եւ սպասաւորք հրեշտակարնակ սուրբ ուխտիս, Սուրբ Վարդանայ զօրավարիս... ծերունի հայրս մեր պատուական Տէր Թումայ... եւ ի սորա առաջնորդութիւնս շատ արդիւնք յաւելցաւ վանացն... Մկրտիչ մահաւսին եւ Սաւփանոս սրբահօղին, Բարսեղ եւ Վարդան, եւ ես Մերունս արուսդ քան զամենեւեան. եւ սպասաւոր սոցին : Արդ՝ ի հէրպետութեան Տէր Թումային. մեր ամենեցուն օգնականութեամբս, եւ կամօք աստուածասէր տանուտէրացս՝ որք կան այժմ կենդանի. Մանկասարենց Թումայ, եւ Հիւս Կիրակոսն՝ Խոջայ Սաւփաննոսն եւ Յիթիկայ Կիրակոս, եւ Ռէս Աղուսչէն... սոցա եւ մեր ամենեցուն կամօքս, եւ օգնականութեամբս, եւ արօք եւ ողորմութեամբ քրիստոնէից, եւ յորդորմամբ Սուրբ եւ Աստուածարան վարդապետացն Յակոբայ եւ Յովհաննէս Պուտրլկեց-

ւոյ. շինեցաւ ի հիմանց Սուրբ Վարդան զօրավարի դամբրեթաձեւ եւ երկնանման տաճարն ի հէրպետութեան վանիցն Թումայ արեղային, եւ ի զանութեան զարայ Յուսուֆին, եւ յամիրապետութեան Սատան քաղաքի Սմիր Էղզնին, եւ որդւոյն իւրոյ Մէլիք Մահմատին, կտրվաւ (հաստատեցաւ) եւ նոյն խակ Թումայ վանից հօր ձեռօք Նաջրադնի վեցքու հոգն արտ՝ ամիրայ մլքաթղթովն եւ նշանովն. Սուրբ Վարդանայ Մուլք դնուաւ. եւ Կաթողիկոսնց արտերն եւ Պէշքենի գրախան... շինեցաւ եւ ձիթահանք ի Գաւաշ գետոյս...» (Նօտարք, էջ 45—46 եւ Լաւայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 388—390) :

Յաջորդ յիշատակարանը Հ. Ակինեանի Յիշատակարանաց Հաւաքումէն է ⁵⁷

«Փառք... (824ր) ուստի եւ տեսեալ զսորայն անճառ փրկադործութեան խորհուրդ աստուածաւէր ողին Մուրատչայ եւ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իւրոյ յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողացն Անպէտին եւ Թաւրէզին. եւ եզրարցն Եվատին եւ Ստեփանոսին, Ղարիպչահին եւ Գաւհար մելիքին եւ կենակցին Հալիմխաթունին եւ աներոջն Աստուածատրին... : Եւ արդ ես... կատարեցի զսուրբ Աւետարանս գրով եւ ոսկով ի

⁵⁷ Պէշ Թուին 1416ին կը գրուի բոլորագիր Մատոց՝ «Ի յերկիրս Ռշտունեաց յանապատս սուրբ Վարդան» (Թօփնեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դաղեան Վրդ. Բ., էջ 55) :

ստոյց եւ յընտիր արժինակէ . . . յիշեալիք . . .
 զանպիտան գրիչս զԱստուածաստուր արեղաց
 եւ զծնողքն իմ զԱտոմ եւ զՇաքար Խաթունն
 եւ զհարազատ եղբարսն իմ զԹումարէկ եւ
 զՅոհաննէս . . . նաեւ զվարդապետն իմ զՅա-
 կոբ որ բազում աշխատեցաւ ի վրայ իմ եւ
 ուսոյց ինձ զՍաղմոս եւ զշարական գտետր ,
 զզծադրութիւն եւ զամենայն բարձրութիւն . .
 Այլ եւ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յանա-
 պատիս սուրբ Վարդանայ , ընդ հովանեաւ
 սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Վարդանայ
 զօրաւարիս , ի հէրպէտութեան Թումայի , ի
 հայրապետութեան տետոն Դաւթի : Եւ ի
 թուականութեանս Հայոց Պօլ . ձեռամբ Աս-
 տուածաստուր արեղայի . . . բազում աշխա-
 տանաւք կատարեցի զցանկ եւ բառն յայն ա-
 ւետարանէն որ ի Սիս էր գրած : Դարձեալ
 յիշեցէք ի Քրիստոս զԱստան քաղաքի քա-
 հանայքս , զկենդանիքս եւ զհանդուցեալսն -
 զՅոհաննէս քահանայն եւ աւագերէց սուրբ
 Աստուածածնին եւ զՅովանէս փիլիսոփայն
 զԱմիրջուսենց : Եւ զԴորդ փիլիսոփայն . եւ
 զՍտեփաննոս քահանայն եւ զԱստուածաստուր
 փիլիսոփայն . եւ զԱտոմ փիլիսոփայն . զԾե-
 րուն գրագիրն . զՍարգիս քահանայն եւ այլք
 որ զնացին առ Քրիստոս : Ձեզէ Քրիստոս
 Աստուած զիւրեանց ձեռագիր յանցանացն :
 Իսկ զկենդանիքս՝ զՍտեփաննոս քահանայն
 որդի Յոհաննէս քահանային , եւ զորդի նորին
 Յոհաննէս քահանայ : Այլ եւ զաւագերէց
 սուրբ եկեղեցոյս զտէր Թումայ . եւ զՅովան-

նէս փխլխոփայ. զՍտեփաննոս որդի Աստուածատուր փխլխոփային զոր ի վերայ յիշեցաք. եւ զմիւս Ստեփաննոս որդի Աստուածատուրին. եւ Ջաքարիա որդի Ստեփաննոս քահանայի. եւ զԹուփայ որդի Մերունին, զՄկրտիչ, զՍտեփաննոս, զՅովհաննէս, զՄկրտիչ, զՎարդան... : Եւ Մուրատս որդի Անպէտին տուի զսուրբ Աւետարանս Ոստան քաղաքի Կաթողիկէ եկեղեցոյն սուրբ Ստեփաննոսի ընծայ» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 2670. Մուրատի մասը առանձին յիշատակագրութիւն է) :

Դ. «Գծադրեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի խնդրոյ երկուց հարապատաց Մերուն արեւդային սուրբ Վարդանայ Հերպետին...» (Նոտարք, էջ 133 ուր եւ ծն. 2) :

Ե. 1446ին գրուած Յայսմաւուրքի մը յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Յիշեալիք տառի Գրիստոսի զանարժան եւ զմեղաւոր ծառայս զՍտեփաննոս գրիչ... : Յիշեալիք... զստացող սուրբ զրոյս զխառակրօն եւ զսրբաւէր Մկրտիչ կրօնաւորն եւ զեզրայր Յովանէս, զոր ետուն զրել զսուրբ գիրքս... եւ եզին ի դունն սուրբ Վարդան զօրաւարին, որ է յերկիրն Ռշտունեաց հանդէպ զեզին Գաւաշի (Հմմտ. Բնաշիւ. Բոքն., էջ 499) յիշատակ բարի հոգւոյ իւրեանց... : Արդ ես... Մկրտիչ անուամբ միայն կրօնաւորս... տուի զսա ընծայ եւ նուէր ի զերահոշակ ուխտս որ յա-

նուն սուրբ Վարդան զօրավարին» (Նօտարք, էջ 152)⁵⁸ :

Գ. Սարգիս քահանան աւետարան մը նորոգած կը գնէ՝ «Ի բնիկ ուխտ իւր ի սուրբ Վարդան յիշատակ իւր» (1639ին, Լալայեանց, Յուշ. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 782) :

31. ՔԱՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ոստանի մօտ ծովափայտաց վանք մըն է Ս. Աստուածածին Քարի, որ գուցէ նոյն ըլլայ Սպիտակ կամ Սիվակու վանքի հետ եւ որ Աթանանց զիւղի մօտ է (Հմմտ. անդ), վասն զի կը գրուի Գիր օրհնութեան⁵⁹ «Ի սուրբ խաչէն Աղթամարայ եւ ի Քարի սուրբ Աստուածածնի ի սուրբ տաճարէս... զեղին Աթանանայ եւ բնակչացն նորա մեծին եւ փոքու հրամանաւ Տէր Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսին» (Լալայեանց, Յուշ. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 314—316) :

Վանքիս մէջ 1432ին կ'աւարտի Աւետարան մը՝ «Աւարտեցաւ ի յանապատին, որ Քար կոչի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ առ յոտս Յակոբ հրեշտակակրօն ձգնաւորի ձեռամբ Սարգիս անպիտան ծա-

⁵⁸ Նօտարքի հեղինակը կը հրատարակէ 1460էն ուրիշ յիշատակարան մը, ուր սակայն զրուած է միայն՝ «Ի գուռն սուրբ Վարդանայ» (Հմմտ. անդ, էջ 197) :

⁵⁹ Գիր օրհնութեան կը տրուի, որովհետեւ Ս. Աստուածածնի արտ մը ձմռւիք կ'ըլլուի (Լալայեանց, Յուշ. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 314—316) :

ուայի . յիշեցէք զՄատթէոս քահանայ . . . քան-
զի զաւետարանիս մաղաղատոս ինձ ողորմու-
թիւն արար եւ զհոգեւոր հայրն իմ զՅակոբ
արեղայն , որ եղեւ մխիթարութիւն եւ հո-
գեւոր ուրախութիւն յայսմ անապատիս . . .
նաեւ զԵրեմիա արեղայն եւ զաէր Ստեփան-
նոսն , որ զաւրինակն շնորհեաց եւ զմիւս Յա-
կոբն . . . արեղայն եւ զմանկունք անապատիս
զՅովհաննէս միայնակեացն եւ զՄարտիրոս
կրօնաւորն եւ զհայրն իմ Թադէոս եւ զմայրն
իմ Էլմա եւ զեղբարքն իմ Բախտիյար , Մար-
տիրոս , Գրիգոր , Գուլիյար , Արղուծա , Բիր-
թէլ . Թվ . ՊԶԱ» (Հ . Ն . Ակինեան , Հաւա-
քումն Յիշատ . Երեւան , Թ . 123) :

Իսկ 1444ին Քարի Ս . Աստուածածնի ⁶⁰
մէջ կը գրուի Գանձարան մը , որուն երկար
ու կարեւոր յիշատակարանն է՝

« . . . Եւ արդ զրեցաւ սա (Գանձարան) ի
մայրաքաղաքս Սասան ի դուռն Քարի սուրբ
Աստուածածնին , որ է ծովահայեաց ընդ հո-
վան(ե)աւ սորին , եւ սուրբ Ստեփաննոսի
Նախավկային եւ սրբոյն Սարգսի զաւրափա-
րին , որ սակաւ հետի : Եւ արդ զրեցաւ սա ի
թուականիս Հայոց ՊՂԳ (1444) ի հայրապե-
տութեան Տեառն Տեառն Զաքարիայի . . . :
Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զոպասաւոր
եւ զերախտաւորք սուրբ ուխտիս զիմաստուն
եւ զհանձարեղ եւ զմեծահամբաւ բարունին
զՅովանէս , եւ Ստեփաննոս հէրպետ եւ զԱս-

⁶⁰ Այստեղ 1433ին կ'աւարտի Ճաշոց մը (Նոտարք ,
էջ 119) եւ 1440ին Գանձարան մը (անդ , էջ 121) :

առուածատուր վարդապետն եւ զԱրքայաւոր
 սրբաանեալ կրօնաւոր որ առաջնորդ եղև
 դրոցս որ եւ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիս-
 տոս եւ զՄկրտիչ մահդասին որ մականուն
 Կոչկրենց կոչի եւ զՅովհաննէս կրօնաւորն
 եւ զայլ ամենայն հաւատացեալ ննջեցեալքն ,
 որ ընդ հովանեաւ սուրբ եկեղեցեացս հան-
 դուցեալ են եւ եղեալ ի սուրբ ուխտս Պըտրլիի
 վանք կոչեցեալ . . . : Դարձեալ յիշման ար-
 ժանի արարէք զայժմու սպասաւորք եւ զգոր-
 ծաւորք սուրբ ուխտիս , որ կան ծագկեալ
 պէսպէս առաքինութեամբ . . . : Նախ եւ ա-
 ռաջին զանրիծն հոգով եւ զանարատն մար-
 մնով զՅովանէս վարդապետն եւ զպատուա-
 կան եւ ընտրեալ կրօնաւորն զՄարտիրոս եւ
 զՍտեփաննոս կրօնաւոր , որ պատճառ եղև
 սուրբ տառիս եւ զսրբաանեալ կրօնաւորն որ
 յայսմ ամի ընկալաւ զառաջնորդութիւն սուրբ
 ուխտիս . . . : Եւ զընտրեալքն եւ զգովեալքն
 ի մարդկանէ զսրբաանունդ եպիսկոպոսքն
 զտէր Սիոն եւ զտէր Յովանէս եւ զՅովանէս
 եւ զՊետրոս կրօնաւորքն . . . եւ զհեղահոյի
 կրօնաւորն զՅովանէս փակակալն եւ զառա-
 քինի կրօնաւորն եւ զԹադէոս եւ զԹումա . . .
 մահտասի եւ զՊարոնուս մահդասին . . .
 սուրբ եկեղեցեացս եւ զՂազար . . . զգործա-
 ւոր» (Աճառեան , Գուց . հայ . Զեռ . Նոր-
 Բայապիտի , էջ 40—41) :

Աւետարան մը 1461ին կը գրուի՝ «յառ-
 տուածախնամ քաղաքս Ոստան ընդ հովա-
 նեաւ Քարի սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ

Ստեփաննոս Նախավկային . . .» (Նօտարք, էջ 205) : Իսկ 1467ին կը գրէ Աւետարան մը կարապետ քահանայ «Ի մայրաքաղաքիս յՈստան ի գրունս սուրբ Աստուածածնին Քարի որ է ծովահայեաց, ընդ հովանեաւ մեծի սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային . . .» (Նօտարք, էջ 231. հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1925, էջ 258) :

32. ՕՒԷԼԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Փիկանց գիւղի արեւմտակողմը Վանայ ծովի եզերքը կը տեսնուին «Օղէլ վանք» անուն աւերակ գիւղի մը կիսակործան շէնքերը : Այս գիւղի մասին կը պատմեն թէ իր անունն առած է հոս եղած եօթն վանքերէն եւ թէ այս բոլոր վանքերն ալ ժամանակին շէն են եղեր, ինչպէս Գոմքի Ս. Գէորգի վանքը, որ անոր մօտերն է (Հայրենիք, 1887, թ. 2254—2255, 2231 եւ Արեւելք, 1887, թ. 952. հմմտ. Զոջգլուի Ս. Գէորգ) :

Գ.

ՎԵՆ-ՏՈՍՊԻ ՎԵՆՔԵՐԸ

Վան-Տոսպ կամ Տոսպ-Վան գաւառը կը տարածուի Բզնունեաց լճի արեւելեան կողմը պտղաբեր դաշտի վրայ եւ ունի 40 անդամ զոն շրջապատ : «Ինչպէս Հայաստանի ամէն կողմերում, նոյնպէս եւ Վան-Տոսպ գաւառի սահմանի մէջ Հայոց վանքերը, որոնք Վասպուրականի այս մասում բազմաթիւ են, դրաւում են երկրի ամենալաւ տեղերը՝ հաստատուած լինելով ընդհանրապէս ջրաշատ ձորերի բերան կամ լերանց լանջերին գիւրին վայրերում» (Մուրճ, 1903, Թ. 6, էջ 30 եւ Թ. 8, էջ 34) :

ՎԱՆ-ՏՈՍՊԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱՅԱՆՆԻ ՎԱՆՔՆ Ի ԲԵՐԴԱԿ

Բերդակ անունով քանի մը գիւղեր¹ կան Վասպուրականի մէջ: Տոսպի Բերդակ գիւղին մէջն է Ս. Աստուածածնի վանքը, որ այժմ աւերակ է: Կործանած է վանի տիրահոյակ երկրաշարժին հետեւանքով (Հմմտ. Առ. Դաւրիժ. Պամ., էջ 492 եւ Արծուի Վասպուրական, 1859, Գ., էջ 63):

2. Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ

Վանի դաշտի հարաւ-արեւելեան կողմը, քաղքէն դրեթէ մէկ ժամ հեռու, Կուսուպաշ կամ Խուրուպաշ հայաբնակ գիւղի մերձ, բլուրի մը զաղաթին կառուցուած է Ս. Խաչի վանքը (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 46—47, Ազգր. Հանդ., ԻԱ., 1911, էջ 85 եւ Մուրճ, 1903, Թ. 6, էջ 39):

Վանքը կը բաղկանայ եկեղեցիէ մը, մա-

¹ Տարբերունեաց Բերդակ գիւղին մէջ 1298ին եւ 1306ին Յովսէպ կը գրէ երկու աւետարան (Լալայեանց, Յույ. Հայ. 2եռ. Վասպ., էջ 148—149, Լուծայ, 1903, Թ. 5, էջ 59):

տուռէ մը, դաւիթէ մը եւ քանի մը սենեակներէ: Եկեղեցին 9 մետր երկար, $5\frac{1}{2}$ մետր լայն եւ դրեթէ 12 մետր բարձր է: Անտաշ քարերով շինուած է եւ առանց սիւնի, միայն թէ ունի երկու հաս թաւական յառաջացած որմնասիւններ, որոնց վրայ կը բոլորուն կիսաբոյր կամարներ՝ կրելու համար ութանկիւնի եւ փոքրիկ զմրէթը, որ օժտուած է շորս պատուհանով: Կողակը բոլորակ է եւ կամարակապ: Ունի արեւմտեան կողմը դուռ մը եւ երկու նեղկեկ ու երկնկեկ պատուհան:

Դրան կամարակալ քարին վրայ արձանադրուած է՝

«Շնորհօք եւ ողորմութեամբ եւ աջովն ամենակալի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի շինեցաւ լուսադարձ եկեղեցիս, որ յիսուսական քառաթեւ սուրբ Խաչին ի թւին ՌՃՄԸ (1709) ի հայրապետութեան Տեառն Աղէքսանդրի օգնութեամբ մայրաքաղաքիս Ստեփանոս վարդապետին սուրբ զխառն ի վանքս հրամանաւ աշխարհիս զօրվաթաւորաց եւ մեծամեծաց որ զեկեղեցոյս շինման պատճառեղեն, զպարիսպն եւ դիւաշերն նորոյ(եցին), յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք» (Ազգ. Հանդ., 1911, էջ 87):

Արեւելեան պատին վրայ կայ՝ «Գերամեծար եւ հանդիսապէս նորոգեցաւ սուրբ սեղանս Ս. Լուսաւորիչ ի վշտաշատ ժամանակիս ձեռամբ հեղահոյի մէլիք Պարսամին, յիշատակ բարի թվ. 22 (1321)» (Անդ., էջ 87):

Իսկ եկեղեցւոյ պատի մէջ դրուած տա-

սրանաքարի մը վրայ կայ՝ «Թվիտ ԶԿԷ (1215) Այս արձան յիշատակի գերահրաշ եւ սրան-
ծալի աւժեալ արեամբ Քրիստոսի կանգնեցի
եւ հայր Խաչիկ ի վերայ Գրիգորի, որք
երկրպագանէք յիշ ի Քրիստոս» (Անդ,
էջ 86—87) :

Եկեղեցւոյ հարաւային կողմը կայ թա-
ղակապ եւ անսինն մատուռ մը՝ նուիրուած
Ս. Գէորգի։ Ասոր արեւմտեան դրան կամա-
րակալ քարին վրայ արձանադրուած է՝ «ՌԿԳ
ԹԵԻՆ (1614) շինեցաւ սուրբ խաչս Ս. Գէորգ,
Ս. Սանդուխտ ձեռամբ մահգասի Խանանց
Ղարիրջան յիշատակ իւր հողւոյն եւ իւր ծնո-
ղացն եւ իւր կողակցին եւ որդւոյն Թումին
Դիլնազն, Թոմի որդիք Մինասին եւ Մարհա-
սին եւ եղբարն Յովանէսին, կուղակցոյն,
հաւրեղբար որդւոյն Սարուխանին, Սարու-
խանի որդիքն Դաւթին եւ Սաֆարն Զարին»
(Աղդ. Հանդ., 1911, էջ 87. Հմմտ. նաեւ Ար-
ծուի Վասպուրական, 1859, էջ 86, բաւական
ստորեր) :

Իսկ մատրան հին խաչքարի մը վրայ կը
կարդացուի՝

«ՌԿԳ (1214) Թուին այս արձան յիշա-
տակի գերահրաշ եւ սրանծալի լուսակիր աշ-
տարակ աւժեալ դսեղան սրբութեան ի շնոր-
հաւոր մանկանց եկեղեցւոյ։ Բան հաւր տէր
Ռսկան» (անդ, էջ 86) :

Գաւիթը աչքի զարնող բան մը չէ եւ
ձեղունը քանդուած։ Անոր դրան վրայ
արձանադրուած է 1887ի նորոգութիւնը՝

«Վերստին նորոգեցաւ յարկս սրբութեան
դարպասիս ձեռամբ Նորոյ վանցոյ Գրիգոր
մեղապարտ արեղայիս, վեց ամ ծառայ անա-
պատին աշխատեցի, սուրբ ուխտս դարպասի
քանիմ տեղն շինեցի ձեռնառութեամբ ազգիս .
ազաչեմ ի ձենջ եղբարք յիշեցէք մի ոգորմիւ
1887 թ. » (Ազգ. Հանդ., 1911, էջ 37—38) :

Ս. Խաչի վանքը շրջապատուած է պա-
րիսպներով՝ զայն թշնամիներու յափշտակու-
թիւններէն եւ սանձղութիւններէն զերծ պա-
հելու համար :

Անոր հնաշէն դրութիւնը ենթադրել կու
տայ թէ՛ շատ հին հաստատութիւն ըլլալու է
եւ դարերու ընթացքին սակաւ նորոգութեան
կարօտ մնացած ու ցանցաւ անդամ վերա-
շինուած (Միքայէլեան, Ուղեւորութիւն,
Բ., էջ 240—241, հմմտ. նաեւ Բնաշխ. Բա-
սարան, Բ., էջ 146) : Աւանդութեան համա-
ձայն, որ 1802ին դրուած կոնդակի մը մէջ ալ
մուտք գտած է, Ս. Խաչ վանքը հիմնուած է
Ս. Թադէոս առաքեալէն Ս. Աստուածածին
անունով, սակայն յետոյ Ս. Խաչ կոչուած է
Հոփոսիմեան կուսաններու ունեցած Ս. Խաչի
մասունքին այս տեղի դադարումէն (Արծուի
Վասպուրական, 1859, էջ 86—90) : Մեր Մա-
տենադարանի Յայրամաւորքներէն մէկուն մէջ
նշանակուած է՝ «Եկին (Հոփոսիմեաններ) ի
դաւառն Տոսրայ, ի դաշտն Վանայ, ի յտն
Վարադայ . . . ի վայելուչ վայրի, որ եւ նոյն
տեղին կոչեցաւ սուրբ Խաչ եւ այժմ ասի Խու-
րուպաշ» (Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 63) :

Ս. Խաչի վանահայրներէն շատ քիչերուն անունը հասած է մեզի։ Անոր առաջնորդներէն եղած է դուչէ՝ «Պսակն ամենայն գիտնական եւ վարժ վարդապետաց» Ստեփանոս Տիրացու (ԺԲ. դարուն), որ ետքէն Տէր Սարգիս եպիսկոպոսը «ընտրեաց եւ կացոյց իւր փոխան եւ տեսուչ անապատիս Ս. Խաչի» (Հայապատում, Բ., 465—468), բայց կարծեմ այս տեղ Ս. Խաչ ըսելով աւելի Վարդպի Ս. Նշանի վանքը հասկնալու է (Հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 334 եւ Զարբանէլեան, Պատմ. Հայ դպրութեան, Վենետիկ 1897, Ա., էջ 703)։ Կարճ ժամանակով առաջնորդութիւն ըրած է Զաքարիա Վանեցիին (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1930)։

Թերեւս այս սուրբ Խաչին է որ հաւանօրէն 1252ին Հայրապետ արեղայ Սւետարան մը կ'ընծայէ եւ փոխարէն կ'ընդունի տարեկան երկու պատարագ (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 219)։

Փոխ վանահայր եւ տպա վանահայր կը կարգուի վանքիս 1884ին Գրիգոր Նորաժանեցին, որ քանի մը նորոգութիւններ կ'ընէ (Հմմտ. վերը եւ Արեւելք, 1884, Թ. 214 եւ Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1424)։

Ս. Խաչի թեմական գիւղն է Կուսուպաշ։ Ունեցած է բաւական կալուած եւ սիրուած է իրրեւ ուխտատեղի (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 47)։ Ենթակայ եղած է Վանի առաջնորդարանին (Միւրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 241)։

3. ԾԱՌԱՓԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Սոյն անունով բաւական հռչակաւոր վանք մը կայ Փարէզէնք գաւառի մէջ (Ալիշան, Այրարատ, էջ 47) : Պալեան համանուն վանք մըն ալ կը գնէ Վանի նահանգին մէջ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127) : — Պալեան նմանազէս կը կարծէ թէ Կու գայ վանքը «գուցէ Վանայ մէջ ըլլայ» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1083, Կու գայ կամ Հաղարափրկիչ ու Հաղարաբիրոց վանքի մասին տեսնել՝ Ալիշան, Սիսական, էջ 487. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 377. Սիւրմէեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Հալէպի, Բ., էջ 51 եւն) :

4. ԿԱՐԺՐԱՆՈՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Բազում գոտերք նախնի կարի մեծացան
Բայց դու յոյժ անցուցեր գէր քան զամենայն

Ո՞ր ո՞ր Կարժրաւոր հրաշալի :

Ղօղեալ ի մենաստան քոյ սուրբ անուան
Յայկայ ի յալիս կեանք իմ սպառեցան

Ո՞ր ո՞ր Կարժրաւոր հրաշալի» :

Այսպէս ողբերուած տաղի մը մէջ Բարդուղիմէոս վարդապետը դովքը կ'ընէր (Արծուի Վասպուրական, 1859, էջ 157, ուր էջ 154 հրատարակուած է վանքին աւետարանին յիշատակարանը) Կարժրաւոր Ս. Աստուածածնի վանքին, որ Վանէն իրր երկու ժամ հեռու է (Արեւելք, 1901, Թ. 4772) : Շինուած է Վարադայ եւ Ձիաթսեուկ լեռներու

լանջին տարածուած հարթալայրի մը վրայ, Շուշանց դիւղի քովերը (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 77. Մուրճ, 1903, էջ 39. Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 62): Ստուգիւ ունի՝ «Վայելչադեղ տեսք ու տեսարան» (Շէրենց, Սրբալայրեր, էջ 50): Առջեւն են՝ Վանայ լիճը, Այդեստանը, Սիփան, Արտոս եւ Նեմ-րութ լեռներն իրենց ջրովը, այգիներովը, կանանչութեամբն ու ձիւնովը: Կոչուած է Կարմրաւոր Ս. Աստուածածին, որովհետեւ աւանդութեան համեմատ անոր կառուցուած տեղը Ս. Աստուածածին Թաղէոս Առաքելոյն կ'երեւայ եւ կը հրամայէ հոն վանք մը շինել եւ «անուանեալ՝ զանուն տաճարին Կարմրաւոր, որպէս զիս տեսանես Կարմրաղլեստ փառօք» (Հմմտ. Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 259):

² Այս աւանդութիւնը պահուած է թղթի մը մէջ, զոր հոս կը հրատարակեմ հտարմարի՝ իր հետաքրքրական բովանդակութեան համար՝ «Ի սուրբ եւ ի փառաւորեալ աստուածազարդ եւ մեծազայծառ եւ հրաշալի եւ հրաշափառ Աղինասարտոս եւ երկնանման Կարմրաւորայ Ամէնօրհնեալ Տիրամայր սուրբ Աստուածածնի բազմահաշ ուխտէս եւ ի սրբոյ գլխաւոր Առաքելոյն Պետրոսի եւ Պօղոսի հիտարանչ խորանայն: Եւ ի սորոսփելի սուրբ բեւեռէ ոտից մեր կենարարին: Ի ժառնէ քօղի Ամէն երանուչեայ սուրբ Աստուածածնին, ուր ամփոփեալ է սրբազան Առաքեալն Քրիստոսի Թաղէոս, եւ ի մեռեալ յարոյց հրաշալի Կարմիր Աւետարանէ: Եւ մեռածը սուրբ Թաղէոսի օժեալ զիւահալած սրբոյ խաչէն... (Կարմրաւորայ վանքն) շինեալ է... ի յերկրիս Վանայ, հանդէպ բերդին յարեւելից կուսէ, զիբկս լերին Վարդայի ի վերայ... բլրոյ միոյ մեռածը Թաղէոսի սրբազան առաքելոյն... որ երեք ի Հայս... զշէր իւղն եւ զգեղարդն աստուածամօրի եւ զբեւեռն աստուածահեղուս եւ զքօղն Տիրամայր Ս. Աստուա-

Վանքս ունի եկեղեցի մը, դաւիթ մը եւ
15 սենեակ՝ յատկացուած միարաններու եւ
ուխտաւորներու: Պարսպապատ է:

Եկեղեցին շինուած է հասարակ անտաշ
քարերով: Երկու քառակուսի ամբողջական եւ
ուիթ կիսասիւններու վրայ կը բուրբուրին պայ-
տաձեւ կամարները, որոնց վրայ կը բարձրա-
նայ կլոր դմբէթը կոնաձեւ կաթուղիկէով
մը: Կոպակը կիսաբոլոր է: Կոզմնակի խո-
րանները վերածուած են Ս. Յովհաննէսի եւ
սուրբ Գէորգի նուիրուած սեղաններու: Ունի
քանի մը փոքրիկ եւ նեղկուկ պատուհաններ:
Կաւիթն առանց դմբէթի է եւ երկու ամբող-
ջական եւ ուիթ կիսասիւններով հասարակ
շէնք մըն է: Տաճարի երկայնութիւնն եղած է

ծածնին... եկն եհաս ի վայելուչ վայրս Կարժրաւորայ
... եւ ի գիշերին երեւեալ նմա ինքն ամէնորհնեալ Տի-
րամայր սուրբ Աստուածածինն (ասէ)... առա կա-
ռուպեա զասանաք անուան իմոյ եւ առա ամփոփեայ
զփարշամակ գլխոյ իմոյ եւ զմի րեւեոն ռախց Աստուա-
ծսրդուցս եւ անուանեա զանուն տանարին Կարժրաւոր,
որպէս զիս տեսանեա Կարժրազդեառ փառօքն:

Թուղթս կերտած է Բարսեղ եւ Սահակ վարդա-
պետներու կնիքով: Բովանդակութիւնն է՝ վանահայրը
կը ծրագրէ զայն (ուխտք) հիմէն նորոգել եւ ողջ պատ-
հասով օգնութիւն կը հոցչէ:

Տակը կայ՝ «Դրեալ էր օրհնութեան նամակն օրի-
նակիս ի թուականութեան Հայոց ՆՃԿԸ (թէ ՌՃԿԸ)
ամին երկիրս Վասպուրական ի մայրաքաղաքս Վան
ընդ հովանեաւ Կարժրաւոր սուրբ Աստուածածնին յա-
ռաջնորդութեան յուսակազմ սրբոյ տաճարիս Տեանն
Յովհաննիսի հոգելից արհնային: Որ եւ նա ինքն
զԿարժիր Աւետարան եղեալ էր սուրբ ուխտս յիշատակ
հոգւոյ իւրոյ եւ ամենայն ննջեցելոց: Ի նմանէ կրկին
օրինակեցաւ եւ զայս նամակս ի թ. ՌՄԵԴ յառաջնոր-
դութեան անարժան արեղայիս (Սահակոյ?)» (Թօփ-
նեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դաղեան Վրդ. ի Բ., էջ 17):

30 տաք եւ նոյնքան ալ լայնութիւնը, իսկ դար-
պասը 28 տաք երկայն եւ 25 տաք լայն (Ազգր-
Հանդ., 1911, էջ 77 եւ Արծուի Վաստադուրա-
կան, 1859, էջ 146) :

Կարմրաւորի վանքն ու եկեղեցին դարեւ-
րու ընթացքին քանի մը անգամ նորոգու-
թեան պահանջքը կ'ունենան : Թէ կանխապէս
ուրիշ առթիւ ե'րբ՝ չենք գիտեր, սակայն
1617ին կը նորոգուի եկեղեցին, ինչպէս հե-
տեւեալ արձանագրութիւնը կը ցուցնէ՝

«Այս է արձան սուրբ Աստուածածնին,
զոր ի սմա պատարազի Յիսուս Քրիստոս ի
փրկութիւն ազգի մարդկան եւ կատարի
կարգ հէ՛հ զոր վերստին նորոգեցաւ ձեռամբ
Աստուածաւէր խաւճեայ Զիրաքի : ԶՄիրաքն
յիշատակ իւր հզ. եւ ծնօղացն հօրն մէլիք
Սարգսին, մօրն Զանաղին եւ եղբարցն Գրի-
գորին, Մէլիքդատին, եւ Խոճայ Զիրաքին
կողակից Սուլթին, որդւոյն Ալխատին, Միր-
գին, եւ հօրեղբօր Խոճայ Շիրաքին ի թուա-
րերութեան հակադեան սեռիս Հայոց ՌիԶ
(1617) առաջնորդ սուրբ ուխտին Վարդապ
Մարտիրոս վարդապետն սուրբ ուխտիս Զա-
քարէն շինեցի ձեռամբ խաւճայ Միրաքի Մէլին
որ սուրբ յիշատակ իւր հոգն եւ իւր ծնաւ-
դաց հաւրն Մկրտչին մօւրն Սաֆար մէլիքին
եւ եղբարն, զԽաչատուրն, Զիրաքն, Աս-
տուածատուրն եւ որդւոյն Միրունին, Ամիր-
դատն, տէր Ըստեփաննոսն, զԽաչայ Աւետին
եւ Զիրաքին» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 77—
78. Հմմտ. Մուրճ, 1903, էջ 39) : Արծուի

Վասպուրականի մէջ (1859, էջ 146) արձանագրութիւնս կայ այսպէս՝ «Ի թուականութեան հայկազեան տաճարին ՌԿԴ (1615) յառաջնորդութեան ուխտիս Մարտիրոս վարդապետին, սուրբ ուխտս շինեցաւ ձեռամբ Խոնայ Միքայէլին Մելքոնին. յիշատակ իւր հողւոյն եւ ծնողաց հաւրն Մկրտչին մաւրն եւ եղբարն Խաչատուրին Զիրաքին...» :

Եկեղեցին հիմէն կը նորոգուի 1779ին, ինչպէս անոր արեւմտեան դրան վերեւ գրուած արձանագրութիւնը կը վկայէ՝ «Ի թուականութեան հայկազնին ՌՄԻԸ (1779) ամին նորոգեցաւ տաճարն ի հմեկ Կարմրուորոյ սուրբ Աստուածածնի կաթուղիկէ եկեղեցին ձեռամբ մեծի Բաղտատարի նաւիրակ Էջմիածնի եւ առաջնորդ Վան քաղաքի յիշատակ իւրն եւ ծնողի եւ փրկութեան հողւոյ նոցին, մեղաց մուրհակն ջնջեցին, որք հանդիպիք տուք ողորմի» (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 77 եւ Արծ. Վասպ., 1859, էջ 146) :

Սոյն տաճարը «խախուտ կացեալ յերերի» կը նորոգէ Իգնատիոս արքեպիսկոպոս 1866ին՝

«Զքնող այս տաճար ի բարձր սոյն բլրի,
Գրաւէ զանուն սուրբ Աստուածածնի,
Որոյ արտաքին բովանդակ շինուած
Հիմնովին խախուտ կացեալ յերերի.
Տէր Իգնատիոս արքեպիսկոպոս
Դէտ Վասպուրականս կացեալ գաւառի
Ի հիմանց քակեալ նորոգ նորոգեաց

Ձարտաքին շինուածս որ եւ ի կարգի
Յամի Տեան 1866 ի Մայիսի 16» :

Իսկ վանքին պարիսպը կը նորոգուի
1817ին՝ «նորոգ նորոգեցաւ պարիսպն սուրբ
վանքին Կարմրաւոր կոչեցեալ սուրբ Աս-
տուածածին կամօք եւ ձեռնառուութեամբ իշ-
խան պարոն Ղարաաֆարենց Յակօր աղային
միմկջ (1817) թվին» (Աղդր. Հանդ., 1911,
էջ 78) :

Կարմրաւոր վանքը, ինչպէս աւանդու-
թիւնը կը հաղորդէ, շինուած է Թադէոս
առաքեալէն Տիրամօր կամքին համեմատ
(Հմմտ. վերը եւ Միրախորեան, Ուղեւորու-
թիւն, Բ., էջ 197) եւ սակայն շատ ուշ ատեն-
ներէ անոր մասին պատմական տեղեկութիւն-
ներ ունինք³ :

Ձաքարիա արեղայ 1511ին կ'աւարտէ
Աւետարան մը՝ «յերկիրս Վասպուրական ի
մայրաքաղաքն Վան կոչեցեալ քնդ հովանեաւ
Կարմրաւոր սուրբ Աստուածածնայ վանից...
եւ եղ(ի) ի յիշատակ ի դուռն Կարմրաւոր
սուրբ Աստուածածնայ վանիցն» (Թօփճեան,
Յուց. հայ. Ձեռ. Դադեան Վրդ.ի, Ա.,
էջ 8. Հմմտ. եւ Վարպ) :

Հ. Պոսուրեանի ծանօթ է յիշատակարան
մը, որուն համեմատ 1601ին Կարմրաւոր կամ
Շուշանց վանքի մէջ կ'արտադրուի Յայսմա-

³ ՊնԲ Թուին կը յիշուի «Ատոմ միայնակեաց
յԱստուածածին ուխտէն Վանայ» (Ձարհանէլեան, Պամ.
հայ. դպրութեան, Բ., էջ 150. տե՛ս Վարպ) :

ուսրբ մը (Ազինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակարանաց, 1601) :

Սիմէոն կաթողիկոս 1764ին վանքիս վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Վանայ առաջնորդ եւ էջմիածնի նուիրակ անուանի Բաղասար վարդապետը եւ անոր բացակայութեանը վէճիլ կը կարգէ մահտեսի Յովհաննէս (Հմմտ. Արարատ, 1876, էջ 172. Դիւան, Գ., էջ 117—118, 134, 483—484 եւն եւն) : Սոյն Բաղասար ինչպէս վերի արձանագրութենէն յայտնի է կը նորոյէ եկեղեցին : Բաղասարի համար, որ եռանդուն անձ եղած է, կը կանդնուի խաչքար մը՝ «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս. կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխոս առ Աստուած վասն սուրբ էջմիածնայ նուիրակ Բաղասար վարդապետի որ էր առաջնորդ Վանայ» (Ազգ. Հանդ., 1911, էջ 79) :

Վանքիս բարօրութեան նպաստողներէն եղած է նաեւ Իգնատիոս վարդապետ (արքեպիսկոպոս) որուն շինարարութիւնը կը սկստմալի 1866ի արձանագրութեան մը մէջ, զոր յիշատակեցինք : Իր օրինակին հետեւող է շինարարութեան մէջ Ստեփան Վ. Տէր Սարգիսեան (Միւրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 197) :

Իսկ երեսուն տարի սոյն տեղ սրաշտանավարած է Բարթուղիմէոս վարդապետ, որուն տաղանաքարին վրայ դրոշմուած են սաղնահատական տողերը՝

«Կարեկից անցորդ, դարձիր յայս տապան՝
 Զննել թէ ոյր է այս դի անկենդան .
 Հայր Բարթուղիմէ ուշիմ գիտնական
 Բնիկ Պօլսեցի ծնունդ պատուական ,
 Վարդապետ բարի լուսաւորչական
 Եւ գայ հասանէ ի քաղաքս Վան ,
 Զամս երեսուն զայս սուրբ մենաստան
 Շահեալ պաշտօնիւ վերատեսչական
 Հասեալ ցհասակ ալեաց ծերութեան
 Կնքեաց զկեանս իւր դործովք բարութեան
 1862 Դեկտ. 8» :

Այս շիրմի խաչքարին շուրջը կայ՝ «Ի
 սոյն ժամանակի վերակացու էր Դաւալեան
 Սարգիս ի մէջ սուրբ ուխտիս : Ի ժամանակս
 Իզնատիոս արքեպիսկոպոսի շինեցաւ տա-
 պանս արդեամբ ազա Մարդիկեանց չորից
 եզրարց . Մհ. Եղիազար , Մհ. Յակոբ , Մհ.
 Սարգիս եւ Յոհաննէս , սիրելի որդեղիրք
 Բարթուղիմէոս վարդապետին 1867 Ապրիլ 6»
 (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 78—79) :

1884ին տեղապահութիւն կ'ընէ Ղեւոնդ
 Փիրղալէմեան, «Նօտարք»ի հեղինակը (Արեւ-
 ելք, 1884, Թ. 214), անկէ յառաջ ալ Աթա-
 նաս Վանեցի (Նօտարք, էջ 190) :

Վանքիս մէջ թաղուած է անոր ուրիշ
 մէկ շէնցնողը Յակոբ Եպիսկոպոս Խիզանցին ,
 որուն շիրմին խաչքարի ⁴ վրայ կայ՝

«Ես Եպիսկոպոս Յակոբ Խիզանցի .

⁴ Խաչքար մըն ալ ունի Վարդան վարդապետ՝
 «Յիշատակ է սուրբ խաչս Վարդան վարդապետին»
 (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 79) :

Խաչա կենսատու պարծանք Պօղոսի .
 Յամենայն ընթացս վաղանցուկ երկրի .
 Ի վերայ ուսոցս որ միշտ կրէի
 Յայժմ շիրմիս վրայ վկայ թող կանգնի .
 Որ մեծ յուսով ես զայն պաշտեցի .
 Յամի Տեառն 1893 Յունուարի 18 :

Իսկ շիրիմնաքարի վրայ արձանագրուած է՝

«Ութսուն եւ ութ ամաց հասակի ,
 Յակօր սրբազան բնիկ Խիզանցի ,
 Ահա աստ հանգեաւ յանդոյս տապանի ,
 Կայ միշտ սպասու զալստեան Փրկչին
 Յամի Տեառն 1893 Յունուար 18 :

(Ազգր . Հանդ . , 1911 , էջ 80 :)

Գէշ ժամանակ (1895—1896 տարիները
 կ'անկնարկեմ) վանքին առաջնորդութիւնը կը
 յանձնուի Յակօրոս վարդապետ Շաղրաշ-
 լեանի , որ սակայն իր խոհեմութեամբն ու
 ձեռնհասութեամբը կըցաւ վանքին տնտեսա-
 կանը բարւոքել : Նա ստիպուեցաւ Կարմրա-
 ւորէն հեռանալ Բաղէշի առաջնորդութիւնը
 ստանձնելու համար , եւ սակայն կարճ ժա-
 մանակէն տարադրուեցաւ : «Իսկ Կարմրաւո-
 րայ վանքի ամէն կայքն ու սրբութիւնները
 յափշտակելուց վերջ շինութիւնները բոլոր
 այրուեցան բացի սրբազան տաճարից : Մենք
 բազմաթիւ ժողովրդով ամերիկացիների տա-
 նից տեսնում էինք այն բոլոր խժոժութիւն-
 ները , թէ ինչպէս այրում էին սրբափայրն ,
 քչում էին նորա տաւարն ու ոչխար» (Շէ-
 րենց , Սրբափայրեր , էջ 51) :

Ետքէն 1898ին հաս կը բացուի որբանոց-
գործոց՝ հարկաւոր եղած նորոգութիւններէ
վերջ (Արեւելք, 1899, թ. 4041 եւ 1901,
թ. 4774. Բիւզանդիոն, 1898, թ. 497, 560 եւ
1899, թ. 811) :

Կարմրաւորայ⁵ վանքը Վան-Վարազի
առաջնորդութեան ներքեւ եղած է եւ ու-
նեցած է շատ բերրի եւ արդաւանդ հողեր եւ
նաեւ թեմական գիւղեր (Ազգր. Հանդ., 1911,
էջ 80 եւ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 50) :

5. ԿԱՆԱՂՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ծանօթ է վանքս այս յիշատակարանէն՝
«Փառք... Եւ արդ ես անպատու ի բա-
րեաց... Աւետիս արեղայ... Կատարեցի
սուրբ աւետարանս... յատուածարնակ
ուխտի վանքս որ կոչի Կաւալու ընդ հովանեաւ
սուրբ Տիրածին Աստուածածնի, որ յանուն
սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Խաչին է կա-
ռուցեալ ի յառաջնորդութեան տէր Սահակ
եպիսկոպոսին եւ է ինքն բարի եւ հնազանդ
օրինացն Աստուծոյ. եւ վանից միարան տնակս
մահտասի Աղ... որ է մարաղութ խնամ տանի
ի վերայ մեղաւորիս, հալաւ վլանալ, թափե-
լով եւ կերակրելով Գրիգոր ամուլափար, որ

⁵ Հաս զանուած են նաեւ քեւեռագրութիւններ
(հմմտ. Արծուի Վասպուրական, 1859, էջ 148) : —
Այս տեղ Յովսէփ եպիսկոպոսը Ս. Խաչի Գրիգոր ա-
ռաջնորդը ծայրագոյն վարդապետ կ'ընէ (Բիւզանդիոն,
1901, թ. 1424) : — Վանքիս պատկերը տեսնել՝ Գե-
ղունի, 1905, էջ 67 եւ Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ.,
էջ 334) :

աշխատէ րազուժ ջանիւ ի դուռն Աստուածածնին եւ Դարալին, որ է աւերածու տան եւ դռան... Թուին ՊՄԹ (1410)» (Նօտարք, էջ 37—38, որ հեղինակը ծն. 1 կը դրէ՝ «Վերայիշեալ Կաւարու վանքն էր ի թուոյ Վանոյ վանօրէից, յորոց րազմաց այժմ հետք հաղիւ տեսանին ուրեք ուրեք» (Հմմտ. եւ Պալեան, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1158) :

6. ԿԵՆԴԱՆԱՆԻՅ ՎԱՆՔԸ

Վանի հարաւակողմը — կէս ժամ հեռու — կը տեսնուի Կենդանանց կամ Կենդանեաց գիւղը⁶, ուր կը գտնուի հաւանօրէն Առաքել Դաւրթեցիի յիշատակած Կենդանանից վանքը, որ Վանոյ մեծ երկրաշարժին կը կործանի (անդ, գլ. 1է. հմմտ. Բնաշխ. Բորն., Բ., էջ 363) : Մանօթ է Կենդանանից Քօշահան Ս. Աւետարանը (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 48—49) :

7. ԿՈՌԵՆԿ ՎԱՆԻՅ ԿԱՄ ԽՈՎԱՀԱՅԵԱՅ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱՆԱՅԻՆ ՎԱՆՔԸ

Կոնկու սուրբ Աստուածածնի վանքը

⁶ Վան քաղաքէն թիչ հեռու է Աւանց կամ Աւանս գիւղը, որ ունէր Ս. Յովհաննէս անուանով եկեղեցի մը, որուն հովանիին ներքեւ կը գրուին ժողովածու մը եւ Աւետարան մը (Conybeare, Cat. arm. Brit. Mus., էջ 262) եւ Սմբատեան, Երեւակ, էջ 14. հմմտ. Կաեւ Սրբախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 202—210 եւ Արծ. Վասպ., 1859, էջ 262—264. հմմտ. Կաեւ Ակի-Նեան Հ. Ն., Գաւաղանագիրք, էջ 50—51) :

հիմնուած է՝ «Վանայ ճիւղ հարաւը, երեք ժամու հեռաւորութեամբ Ծովաստան գիւղի արեւմտեան կողմը, բլուրի մը գագաթը» (Արեւելք, 1893, Թ. 2768)։ Արտամետի մօտ, օժտուած եղական գիրքով ու տեսարանով (Շէրենց, Սրբազայրեր, էջ 45)։

Ս. Տիրամօր նուիրուած մենաստանս համանուն վանքերէն զանազանուելու համար կոչուած է Ծովահայեաց սուրբ Աստուածածին, որովհետեւ գէտի Վանայ ծովակը կը նայի։ Իսկ Կոունկի վանք յորջորջումը զոյգ յուղիչ գէտքերու կը պարտի։ Քահանան պատրաստ է պատարագ մատուցանելու եւ յանկարծ տեղեակ կ'ըլլայ գինիին պակասութեան։ Խոսքը կը յուղէ իր հոգին եւ աղօթքով երկնքի օգնութիւնը կը հայցէ։ Եւ ահա կաթուղիկէին լուսամտէն ներս կը թռչի Կոունկ մը — կաուցին մէջ խաղողի մարդարայեւ ողկոյղ մը։ Քահանան խնդումերես կ'անու ողկոյղը Ս. Զոհր մատուցանելու համար, իսկ Կոունկը սրաթեւ կը հեռանայ (Արեւելք, 1893, Թ. 2768. Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 85. Բաֆֆի, Կայծեր, Բ., էջ 175. Շէրենց, Սրբազայրեր, էջ 45. Մուրճ, 1903, Ը., էջ 49)։ Ուրիշ գէտք մը։ Հունձքի ժամանակ է։ Վանքին հնձուորներուն համար կաթսային մէջ կերակուրը կը պատրաստուի։ Եւ ահա ասիկ Կոունկ մը օդին մէջ։ Շրջաններ կ'ընէ ջղային, կը կանչէ աղղարարող ձայնով։ Զինքը հասկցող չըլլալուն յանկարծ ինքզինքը կաթսային մէջ կը նետէ։ Մարդիկ կը

փութան զինքը աղատելու եւ կաթսային մէջ
կը նկատեն խաշոր օձ մը : Այն ատեն հասու
կ'ըլլան որ՝ կոտնին ինքզինքը զոհեր էր զա-
նոնք թունաւորումէ փրկելու համար եւ՝ «Այս
զէպքից յետոյ այս Մովսէսեայ սուրբ Աս-
տուծածնի վանքը վերակոշուել է Կոնկան
վանք» (Ազգ. Հանգ. , 1916, էջ 46—47) :

Կոնկու վանքը ունի քանի մը սենեակ ,
եկեղեցի մը եւ դաւիթ մը , որոնք պաշխոպով
չըջացատուած են : Եկեղեցւոյն շէնքը հաս-
տատուն է եւ անտաշ քարերով շինուած :
Ունի երկու փոքր ու նեղ պատուհան եւ գուռ
մը՝ արեւմտեան կողմը : Իսկ դաւիթը շատ
հասարակ շինութիւն մըն է , սակայն անոր
սիւներու տակ գտնուած քարէ դեղեցիկ խա-
րխիւները կը ցուցնեն թէ ժամանակին շատ
աւելի լաւ շինութիւն մը կար հոն : Արդէն
ծանօթ է որ՝ Վանի 1648ի բաղմաւեր երկրա-
շարժին ենթարկուած է եւ այս վանքը , բաց
սպա վերանորոգուած (հմմտ. Աս. Դար. ,
էջ 492) : Կ'աւանդուի թէ հին վանքը «սառ-
քելաշէն եղած է , որ 300 տարուան մօտ աւե-
րակ մնալէն ետքը Արտամեայի Դաւիթ եպիս-
կոպոս Նարոյեան եւ Պաղտատար վարդապետ
Զիֆիրեան՝ երկու ջանասէր կղերականներն
իրարու հետ միացած կը վերանորոգեն զվանս
ասկէ 150—160 տարի առաջ (սոյն թուականն
արդէն անտեսանելի չէ) . ահա այսպէս կ'ա-
ւանդեն ծերունիք» (Միրախորեան , Ուղեւո-
րութիւն , Բ. , էջ 227—229) :

Բնութենէն եւ մարդկանէ քանի մը ան-

դամ աւերած մենաստանս Վասպուրական-
ցիներու սիրած մէկ ուխտաւայրն եղած է եւ
ընդունած բաւական հոգեր իրրեւ նուէր : Ազ-
իւթամարի գերիշխանութեան ենթարկուած է ,
բայց լաւ չէ տնտեսուած : Միայն Միւրթար
Վանահայրը (Գիթ անուանուած) կրցեր է զայն
իր օրով լաւ տնտեսել :

Աւերումներու ենթարկուելով հանդերձ
Վանքս⁷ ունեցած է երկար կեանք եւ սակայն
գրականութեան համար մնացած ամուր :

Տ. ՀԱՅԿԱՎԱՆԻՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայկավանք կամ Հայկավանից սուրբ Աս-
տուածածին եւ կամ Եօթն խորան կը գտնուի
Վան քերդաքաղաքէն հազիւ տասը վայրկեան
հեռու (Շէրենց , Սրբավայրեր , էջ 29) : Խա-
չիկ Լեւոնեանի կարծիքով Հայկավանք բլու-
րու էր նախապէս Հանդավանք , այսինքն՝
հանդուցելոց Վանք կամ օթեւանք (Աշխա-
տանք , 1914 , Թ . 24) որովհետեւ սկիզբերը
սլարդապէս եկեղեցի էր⁸ եւ հոս կը բերէին

⁷ Այս վանքի մասին բացի վերոյիշեալ տեղեքներէ
դրած են նաեւ Թենիճեան , Նսր Հոյաստան , էջ 144 .
Սարգիսեան , Տեղագրութիւնք , էջ 256 . Արեւելք , 1901 .
Թ . 4802 եւ Փարձ , 1879 . IV , էջ 61) :

⁸ Վանի եկեղեցիներէն է նաեւ Ս . Վարդան , որուն
հովանիին տակ շատ մը մեծապիքներ գրուած են : Ահա
հանդուցած զբքի մը յիշատակարանը՝

«Գրեցաւ սա Ծախիւք սուրբ եւ երջանիկ եւ բնա-
րեալ կրօնաւորի Տիբաչուի , զպրապետ եւ առաջ-
նորդ եւ տէր սուրբ ուխտին սուրբ Վարդանայ որ ի
Վան քաղաքի . . . : Եւ ես ամենամեղս եւ փոքունս ի
զբշտց Դանիէլ անարժան եղիսկոյոս զմադրեցի զսուրբ

Հանդուցեալները եւ անոնց հոգեհանդիսութիւնը կը կատարէին : Նախապէս շատ հոյակապ եկեղեցի եղած բլլալ կ'երեւայ եւ օժտուած քարակերտ կամարներով ու եօթը խորանով : Ետքէն անոր մօտ բնակարաններ շինուած են եւ անոնց մէջ բնակած է մեռելաթաղ միաբանութիւն մը, որ կը ֆնջուի (անդ, Թ. 24 եւ 25) : Ժէ. դարուն դրուած աւետարան մը Մարգար դպիրն աղատելով կը գնէ «յիշատակի դուռն Հայկապանից սուրբ Աստուածածնի, սուրբ Յարութեան եւ սուրբ Կարապետի խորանացն» եւ կը յաւելու՝ «Աստուած ոգորմի ասացէք ասացողի սուրբ տառիս... որ ետի ձեռն տէր Յարութիւն սրբանունդ քահանային, որ բազում երկամբք եւ աշխատանօք ի հիմանէ շինեաց զսուրբ տաճարքս

զիրքս մեղսամած մատամբ իմով... : Յիշեալք... եւ զկրանուոր եղարքս մեր զՍանփանոս եւ զԿարապետ... :

Փոսք... Աստուծոյ սկզբնաւորեալ աստուածային տառս այս ի թուականութեան Հայոց 246 ի գտնն եւ տարաբոս ժամանակի ի զեղեցիկ եւ յամօք կզգիս Աղթամար կոչեցեալ ի հոյրապետութեան Տեառն Ներսէսի եւ Տեառն Զաքարիայի, ի խնդրոյ աստուածարեալ եւ սրբաւէր կրանուորի Տիրացոյի որ է զպրապետ եւ ասաջնորդ եւ տէր սուրբ ախտին սուրբ Վարդանայ որ է ի Վան քաղաքի, որ է իւր սեփական, զոր բազում ծախիւք եւ աշխատութեամբ յաբինեաց ի նմա... բազում... յարգար փաստակոց իւրոց գնեաց բազում սխիտ յանուն սրբոյն Վարդանայ զի ի նմա հանդիպեն նեղածք եւ հիւանդք եւ ախտաժէպք յազապս թշկուութեան... : Եւ ետ ամենամեղս... Դանիէլ անարժան եղիսկոպոս... յանձն տուի... եւ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով յրատոյզ եւ յընտիւր աւրինակ...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակ., էջմ. 976, Կիւրդի կոչումն բնծայութեան եւ այլ նաւք, Կարինեան, Յուլ. Թ. 749) :

ի թվին ՌՃԶ (1731) ամին» (Լալայեանց, Կույ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 52) : Վանքիս բաղին կենդրոնը թաղուած են Պօղոս եւ Գարրիէլ եպիսկոպոսները (Շէրենց, Արքա-վայրեր, էջ 31) :

Գ. ԶՈՐՈՅ ՎԱՆՔ

Սալնուպատի վանքին շատ մօտ է Զորա-վանքը կամ Զորոյ վանքը, որ սաղապ անոր հետ նոյնացուած է (համառ. անդ) :

«Այս գիւղիս (Զորոյ վանք գիւղի) վրայ հովանացեալ բարձր ըլլալին վերեւ ամայու-թեան մէջ անմխիթար կը հեծեն այն Զորա-վանք ըսուած հին եւ անուանի վանաց տխուր աւերակներն, որն որ տասներորդ դարու սկիզբներն բոլոր Հայաստանի կաթողիկոսա-րանն եղաւ... հիմայ այն մեծափառ վանացը տաճարի տխուր աւերակաց հիմունքներն միայն կը նշմարին՝ 32 սա լայն եւ 64 սա եր-կայն տարածութեամբ. ամրաշէն պատերու երկու երեսի սրբատաշ պատուական քարերն բոլոր՝ գերի դնացած են. պատի միջուկն մե-նակ կանդուն մնացեր է. կրով եւ մանր խի-նով այնպէս միտպաղաղ ամրացած, որ կար-ծես թէ տեսակ մը քար է» (Արծուի Վասպու-րական, 1859, էջ 207) :

Այսքան է վանքիս շէնքին մասին եղած տեղեկութիւնը :

Անոր շինութիւնը կ'ընծայուի Ներսէս

Պարթևի կամ Ներսէս Շինողի² . «զոր շինեալ էր Տեառն Ներսէսի» (Սամ . Անեցի , էջ 107 , Մ . Ուռհայեցի , էջ 75 եւ Նաթանեան , Տեղեկացիր Սերասարայ , էջ 34) : Իսկ անոր մօտ գտնուող Հոխոխմեանց վկայարանին հիմնադրութիւնը Ս . Գր . Լուսաւորչի (Թովմ . Արծ . , էջ 63) :

Վանքս եղած է կաթողիկոսարան : Հոս թաղուած է Գէորգ կաթողիկոս : Յովհաննէս Պատմադիր կը գրէ՝ «Յայտմ տեղ (ւոջ) վախճանէր մեծ հայրապետ Գէորգ ի գաւառն Վասպուրական , զոր տարեալ համախումբ քահանայիցն եւ իշխանաց աշխարհին եղին զնա ի քնարանի Զօրոյ վանաց որ ի Տօսր մերձ յեկեղեցին , ուր եղեալ իսկ էր սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ զգաւադան իւր եւ զսեղան տէրունական խորհրդոյն» (Պատմ . , էջ 181 , հրատ . Ղուկասեան , Թիֆլիս 1912) : Նաեւ Յովհաննէս Պատմադիր կաթողիկոսն ալ հոս գտած է յաւիտենական հանգիստը յետ իր խոտվայոյց կեանքին (Արեւելք , 1901 , Թ . 4794 , Ազգր . Հանդ . , 1911 , էջ 82) : Այստեղ ապրած

² Կ'արժէ հարցալ Saint-Martinի դիտողութիւնը . «[Սալնապատ-Զօրոյ վանք] Ce passage me porte à croire que les Arméniens modernes appellent Սալնապատ Salnabad ou Սալնապատոյ վանք Salnabadoi-vank'h et qu'ils placent dans le cantons de Dosb est le même, que celui que des auteurs plus anciens nomment Զօրոյ վանք Dsoroi-vank'h ou Զօրավանք Dsoravank'h (le monastère de la vallée) appelé par notre auteur Dsorabad, qui avait été fondé dans le VII^e siècle par le patriarche Nersès Schinogh et qui était dans le canton de Dosb» (Mémoires II, էջ 466).

առ թաղուած է նաեւ Վահանիկ կաթողիկոսը՝
«Վահանիկ կաթողիկոս եկն առ Արուստէ . . .
ի Զորոյ վանս եւ անդ վախճանեցաւ . եւ կայր
անդ սեղան պատարապի սրբոյն Գրիգորի եւ
դաւաղանն եւ դօտին մաշկեղէն եւ հողաթափ
սրբոց Հոփօթեանց եւ պերեզոտն ներկեալ
արեամբ եւ շղարչն որ է դատարարակ» (Վար-
դան, էջ 116. հմմտ. Զամչեան, Պամ. Հայոց,
Բ., էջ 847 եւ 912. հմմտ. Տաշեան Հ. Յ.,
Մայր Յուցակ, էջ 99)։ Այստեղ շորս տարի
կը մնայ Պետրոս կաթողիկոս՝ «եւ եղեւ տէր
Պետրոս ի Վասպուրական դամա շորս եւ կա-
ցեալ էր ի Զորոյ վանքն» (Մ. Ուռայեցի,
Պամ., էջ 75) կամ «ի ՆԶԶ թվին Հայոց դայ-
րացեալ տէր Պետրոս կաթողիկոսն յԱնի . . .
եւ դնացեալ ի Վասպուրական դաւառ եւ
եկաց Դ. ամ ի Զորավանս Սալնանապատի»
(Մ. Անեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 107)¹⁰։

Զորավանքը նաեւ հանդստարան եղած է
իշխանականներու։ Հոս թաղուած է Համա-
դասպուհին, որուն մարմինը «տարեալ հան-
դուցանեն ի տեղւոջն, զոր այժմ Զորոյ վանս
անուանեն, ի վկայարան սրբոց Հոփօթե-
մեանց» (Թովմ. Արծ., Պամ., էջ 63)։ Սե-
ղա տիկինը Ապուժբուանի մարմինը «եղ ի
պերեզմանի ի տեղւոջն որում Զորոյ վանք»¹¹

¹⁰ Յորէկեան կը գրէ՝ «Ներքեմն բնակէին (կաթո-
ղիկոսքն) առ Գաղկաց թաղաւորին ի Վասպուրական
աշխարհի ի վանս Զորոյ, ուր կայր սեղանն եւ աթոռն
եւ դաւաղանն սրբոյն Գրիգորի» (Բ. հար., էջ 18.
հրատարակութիւն Շահնապարեանի)։

¹¹ Մանօթ է «Սարգիս Զորավանից» որ կիրա-

ասեն՝ ի վերայ գեաղջն Ահաւականից» (Անդ, էջ 238) :

10. ՅԱՅՆԿՈՅՍՆԵՐՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱՅԱՆՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վան քաղաքի եկեղեցիներէն եղած է Յայնկոյսներու սուրբ Աստուածածին, որ իր մերձ ունեցած է նաեւ վանք՝ օժտուած միաբանական կարգ ու սարքով¹² : Վարդ պատրիկեան շրջանին երեւցած հրեղէն սիւներէն մէկն ալ հոս իջած է : Վանի մեծ երկրաշարժին պիտի առնաստուած է (հմմտ. Առ. Դարժեցի, էջ 492, գրուած Անդուաներու վանք), բայց Կիրակոս Վրդ. Աւանցիէն նորոգուած : Այլ եւ այլ անդամներ դեռ պէտք ունեցած է վերանորոգութեան եւ նորոգուած է 1762ին, 1803ին, 1860ին եւ 1900ին (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2482) : «Բայց փոխուելով ժամանակը քայքայում է միաբանական ուխտն եւ հին եկեղեցին անխնամ մնալով փչում է, միայն քարաշէն եւ ամրակառոյց մնում է պզտիկ տաճարը¹³» (Շէրենց, Սրբավայրեր,

կոս Վերապեցիին կաթողիկոսական ընտրութեամբ կը գրադի (Նաաթք, էջ 122) :

¹² Ասոր վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Բագդասար Նուիրակը (Դիւան, Գ., էջ 483 եւ հմմտ. Կաթմբաւոր) :

¹³ 1763ին գրուած տեւաւորան մը Պազոս սարկաւազ Կ'աղաաէ եւ «եռ դաս ի դուռն Յայնկոյսներու Տիրամայր ամէնորհեալ սուրբ Աստուածածնին» (Լալայեանց, Յույ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 617) : — «Նաաթք» ի հրատարակիչը կը գրէ՝ «էր սա երբեմն վանք եւ այժմ եկեղեցի, որ կայ շինեալ ի դուարճալի վայրի, ի ներքոյ ապառած լերկ լերին, որ Զքմր գրմբ Մաղաւրայ կոչի ի բնակչաց անդույն» (Նաաթք, էջ 72, ծն. 2) :

էջ 38. հմմտ. եւ Նոտարք, էջ 72) : Ունեցած
բառականաչափ անդ ու արտ, նաեւ ձիթա-
հան (Անդ) :

11. ՇՈՒՇԱՆԻՑ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Համանուն գիւղի մէջ, ներքին Վարադի
մօտ է Շուշանից Ս. Գէորգ, զոր գուցէ Սե-
նեքերիմ Թադաւորին ազջիկը շինել տուած
ըլլայ (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 77) :

Ս. Գէորգի տաճարն ամուր է եւ կամա-
րակապ : Ծակատի արձանագրութիւնն է՝
«Շնորհաւք բարերարին եւ կարողութեամբ
ամենազաւր սուրբ Հոգւոյն վերստին նորո-
գեցաւ սուրբ Գէորգս ի թուականութեանս
Հայոց ՌՂԽ (1650) ի հայրապետութեան փի-
լիպոսոս կաթողիկոսի եւ յառաջնորդութեան
մերոյ աթոռոյս Կիրակոս վարդապետի Աւանց-
ւոյ, որ շինեցաւ տաճարս միարանութեամբ
գիւղիս Տէր Բովհաննէսին, Մուրատին, Ախի-
ճանին» (Արծուի, Վասպ., 1859, էջ 149) :

Վանքս այդ թուականին՝ 1650ին նորո-
գութեան ենթարկուած է, որովհետեւ քիչ
յառաջ Վանոյ երկրաշարժէն աւերուած ու
քանդուած էր (Առ. Դաւր., էջ 492) : Անկէ
շատ յառաջ 1393ին հոս կ'աւարտի Ճաշոց ծը.
«Զօրութեամբ Աստուծոյ կատարեցի զսա ի
դառնացեալ եւ վշտալից ժամանակի ընդ հո-
վանեաւ սուրբ Գէորգոյ դօրավարին, որ հան-
դէպ Վարադայ» (Նոտարք, էջ 2) : Դարձեալ
1399ին «Ի գեաւդս Շուշանց ի գունն Ս. Գէոր-

դեպք դորաւարին» կը գրուի Ճառքնաթիւ մը (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 429 եւ Նօտարք, էջ 10) :

Ինճիճեան կը միտի Ս. Գէորգ նոյնացնել Կարմրաւորի հետ (Նոր Հայաստան, էջ 149) : Սիրումս ուխտատեղի եղած է, վասն զի հասարակած են Ս. Գէորգի մասունքներէն : Ուխտադնայութեան օրը՝ Ապրիլ 23 (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 478. հմմտ. Müller Simonis, De Caucase au Golfe persique, էջ 268—269) :

12. ՍԱՆԱՊԱՏԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

«Անկանի ուխտս ի ծաղկայի ձորամէջս սքանչելի լերին Վարադայ եւ կայ հանդէպ Կողպանից զեղջ եւ կոշի այժմ ի բնակչաց յանուն սրբոյ հօրն մերոյ Լուսաւորչի՝ Ս. Գրիգոր» (Նօտարք, էջ 186, ծն. 1) : Վանէն երեք ժամ հեռի է (Հայրենիք, 1889, Թ. 35) : Շիրումս է՝ «Վարադայ լերան հիւսիսային թեւի վերայ մի ամենասիրուն հովտի մէջ... : Եղեմական վայր : Անմահական ջրեր. հինօրեայ անտառ, նորատունկ ծառատան, բիւրատեսակ ծաղկունք, կանանչազարդ մարդադետին, բարձր լեռներ, խոր ձորեր, հովիտների սիւղ, ջրերի խոխոջիւն, թռչնոց դայլայլիկ, սոքա ամէնքը միացած մի... հրաշալի նուազարան են կազմում...» (Փորձ, 1879, Ե., էջ 61) :

Վանքիս անուան ստուգարանութեան համար Հ. Էփրեկեան կը գրէ՝ «Վանացս հին

կոնդակի մը մէջ գրուած է թէ ի հնունքն կը կոչուէր Սալնապատու վանք, որուն ստուգարանութիւնը ոմանք կը համարին թէ «սա լաւ անապատ» էն է եւ ոմանք ալ մեծամեծ սալ քարերով շինուած ըլլալէն կը հետեւցնեն» (Բնաշխ. Բառարան, էջ 565 կամ Գեղունի, 1905, էջ 71—72. հմմտ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 258 եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 148)։ Բարդէն Վ. Կիւլէսէրեան կ'արտայայտուի՝ «Սալ բառն ալ նոյն է, քալ = քալի հետ, սա տարրերութեամբ, որ սալը փոքր քարերու կը գործածուի եւ արդէն սալ շատ գործածական է. Սալնապատ . . . այսպէս կոչուած է, որովհետեւ քալով (= խոշոր քարերով) շինուած է յանուն Ս. Լուսաւորչի» (հմմտ. Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք, Վիեննա 1904, էջ 142, ծն. 1)։ Արդեօք չէ՞ կարելի մտածել թէ վանքս իր տնունն առած է Զառնապատ գետակէն¹⁴, որուն մօտը շինուած է (հմմտ. Աղզր. Հանդ., 1911, էջ 80)։

Սալնապատի վանքը նոյնացուած է Զորոյ վանքի կամ Զորափանքի հետ։ Զ. Ինճիճեան (Ստորագրութիւն, էջ 186—187), Զ. Սարգիսեան (Տեղագրութիւնք, էջ 258) եւ անոնց հետեւելով ուրիշներ (հմմտ. Պալեան, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1067) Վարդան Ալ-

¹⁴ Հիւրշման (Հին Հայոց տեղւոյ տնունները, Վիեննա 1907, էջ 400) կը գրէ՝ «Սալնապատ = Զորոյ վանքը մենաստանը Տասպ դաւառին մէջ տես Վերն էջ 373 Սալին կամ սալուն? + պատ»։

խարհադրի սա խօսքէն «Զորապատ որ է Սալ-նապատ» (Saint-Martin, էջ 426) կը հե-տեւեցնեն թէ միեւնոյն վանքերն ըլլան եւ այն նախ Զորավանք կամ Զորապատ եւ ապա Սալնապատ կոչուած : Այս կարծիքին կը հա-կառակի Լալայեանց՝ «Ինձ թուում է որ սխալուած են : Զորավանքը գտնուել է այժմ համանուն գիւղում, որ հաղիւ երկու կիլո-մետր հեռու լինի սուրբ Գրիգորից, ուղղակի Կողբանց գիւղի հանդէպ, որին եւ շատ յար-մարում է Թովմա Արծրունու հետեւեալ յի-շատակութիւնը. Դաւնայր Աշոտ ընդ գերծ-բարանձաւի ի յարեւելից կուտէ լերինն Վա-րադայ ի վերայ գեղջն Կողբանից հանդէպ եկեղեցւոյն սրբոյն Հոփոսիմեայ, զոր շինեալ էր սրբոյն Գրիգորի ի վերայ գեղջն Ահեւա-կանից ի կառարածի լուսաւորութեան Հայոց» (Աղղբ. Հանդ., 1911, էջ 82. հմմտ. Թովմ. Արծ., Պամ., էջ § () :

Լալայեան հաւանօրէն հետեւած է Ար-ծուի Վասպուրական թերթին յօդուածա-դրին, որ երկու վանք կը նանչնայ. մին՝ Ս. Գրիգոր կամ Սալնապատ եւ միւրը՝ Զորոյ վանք (Արծ. Վասպ., 1859, էջ 171 եւ 207) եւ այս է հիշողը, սակայն սրովհետեւ վան-քերս իրարու շատ մերձ եղած են եւ գուցէ իրաւական կապով ալ իրարու միացած, այս պատճառով շփոթութեան առարկայ եղած : Սալնապատ կամ Սալնաձոր¹⁵ կամ Զաւնա-

¹⁵ Սալնոյ ձորը տարբեր է. հմմտ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 239 :

պատ տեղ մըն է , որուն սահմանին մէջ հիմնուած են Ս . Գրիգոր եւ Չորափանք , որ կանխաւ ուրիշ անուն ունենալու էր , բայց ետքէն գիւղին անունովը կնքուած , ինչպէս ուրիշ քանի մը հայ վանքեր : Հաւանաբար նախ շինուած ըլլայ Չորոյ վանքը եւ ետքէն անոր անշքանալէն վերջ Սալնապատ եւ այսպէս շատ լաւ վերջին շրջանի գրողները կրնային արտայայտուիլ՝ Չորապատ որ է Սալնապատ , վասն զի անոր անշքանալէն յետոյ անոր մօտերը շինուած էր , նոյն խիզ գուցէ անոր պակասն անդգալի բնելու համար : Դարձեալ կարելի է աւանդութեան համեմատ խորհիլ որ՝ Ս . Գրիգոր միայն Չորոյ եկեղեցին շինած ըլլայ , իսկ Ներսէս քիչ հետու վանքը , որ կաթողիկոսանիստ անգամ եղեր է եւ ապա վերջնոյս նսեմանալէն վերջ Սալնապատ եղած է վանք ու եկեղեցի (Ինճիճեան , Ստորագրութիւն , էջ 186) :

Յիշատակարանի մը մէջ կը կարդանք՝

«Բլուր մի եւս կայ անդ , որ հայի ի վերայ Սալնապատու (որ) Երուսաղէմայ բլուր տալի վասն բազում պատճառանայ : Անդ կայ ամփոփեալ երից սուրբ կուսանայ մարմինք , բնկերաց սրբոց Հոփոսիմեանց այլ եւ սրբոյն Հոփոսիմեայ հերն հողաթափն , բերօղն , որ տալի սրահապ , այլ եւ սուրբ կանանց արինաշաղախք հանդերձ» (Լալայեանց , Յուլ . հայ . Ձեռ . Վասպ . , էջ 90 . հմմտ . նաեւ Վարդան Արեւելցի , Պատմ . , էջ 116) :

Սալնապատի կամ Սալնաձորի Ս . Գրի-

դոր կոչուած է նմանապէս ստէպ Կողբանից վանք, որովհետեւ այդ գիւղին քովը բարձրացած է :

Լալայեանցի համեմատ (Աղբր. Հանդ., 1911, էջ 83) բաղկացած է՝ «Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Կարապետ եկեղեցիներից ¹⁶ եւ մի ժամատնից : Վանքը պատած է պարսպով եւ ունի երկյարկանի յաւ սենեակներ : Վանքի ընդեր շէնքերը շինուած են հասարակ, անսաշ քարով ¹⁷» :

Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ երկարութիւնն է 10 մետր, լայնութիւնը՝ 8 մետր եւ բարձրութիւնը՝ 7 մետր : Վեց որմնասիւններու վրայ կը ընդհարեն պայտաձեւ կամարները, որոնցմէ շորսը կը կրեն իրենց վրայ հանդիպող դմբէթի իր կոնաձեւ կաթողիկէովը, իսկ երկուքը յառաջ կը բերեն նախնախորանները փոխարինող խորշեր — եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը : Կողակը կիսաբոլոր է եւ կողքերուն ունի մէկական խորան : Չորս փոքր եւ նեղ պատուհաններ բացուած են պատերուն մէջ, իսկ դմբէթին վրայ ամենեւին պատուհան չկայ : Այս դմբէթի մօտ, արեւմտեան կողմը, կայ հետեւեալ արձանադրութիւնը՝

¹⁶ Մարգարետունի կը գրէ թէ՝ արդի շէնքը կը բաժնուի երկու մասի՝ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գրիգոր, փոքր եւ անշուք (Արեւելք, 1901, Թ. 2794) :

¹⁷ Շէնքնց կը գրէ՝ «Առաջին խորանը կամ ասանարը կրում է յանուն Գրիգոր Լուսաւորիչ, երկրորդ յանուն սուրբ Կարապետի եւ երրորդ յանուն Ս. Յարութեան : Երեքն եւս համեմակաւ է որ միաժամանակ շինուել են հոյակապ հաստատութեամբ» (Արեւմտա-բեր էջ 52) :

«Ի Թուականութեանս Հայկազեան տուժարիս ի Ռ. և Ը (1559) ի դառն ժամանակիս. Ես Մէլիք Ղուլիջանս և Կոզակիցն իմ Խաթուն Խանազէս¹⁸ և սիրասնունդ որդիքս իմ Էնիաթս և Խաւճա Աւետս, որ բազում աշխատեցաք և շինեցաք զտաճարս սուրբ Աստուածածնին յիշատակ հոգոց մերոց և ծնողաց իմոց հօրն իմում Մէլիք Բախարարին և մարն իմոյ Խոնշախաթունին և պարսպեցինք զներքին Վարազ և տվինք որդ Զբուան զանից ջաղացն: Զվերին Վարաք շինեցինք և զԳումբենից զկէսն որդ սուրբ Աստուածածնիս և զկէսն վերին Վարազա, շինեցինք զՄարմերոց կարմունջն և սալարքս քաղաքիս: Եւ շինեցաք Թ. Եկեղեցիս և ԻԱ ժամատունս: Արդ որք հանդիպիք և երկրպագէք յիշել ի Տէր ազաշեմք: Առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Ստեփաննոս Եպիսկոպոսին և Մկառ» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 84 և Արծուի Վասպուրական, 1859: էջ 173—174):

Այս Եկեղեցւոյ մէջ պահուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ճկոյթի մասունքը ականա-կուռ խաչի մը մէջ ամփոփուած:

Նաեւ այս Եկեղեցին էր որ Վանի ախրահօռակ երկրաշարժին կործանեցաւ. «Եւ մեծ Եկեղեցին Սալնապատայ» (Առ. Դաւրիժ., էջ 492), որ ետքէն կը վերանորոգուի:

Եկեղեցւոյս առջեւ կայ նորաչէն ու հա-

¹⁸ Մարգպետունին կը կարգւայ՝ «Խանասեղի», «Էնաթ», Արեւելք, 1909, էջ 2794:

ստորակ գաւիթ մը, որուն կից է Ս. Կարապետի եկեղեցին, համանման նախընթացին, միայն թէ խորաններ չունի։ Գմբէթն ութանկիւնի է եւ վրան արեւի ժամացոյց մը կայ։ Կողակը բոլորածեւ եւ կամարակապ. իսկ վէմքարը սեպածեւ արձանադրութեամբ ծածկուած։ Ունի միակ դուռ մը, որուն աջ կողմը կայ «2» թուականը (Ազգ. Հանգ., 1911, էջ 84)։ Այս եկեղեցւոյ մասին կը գրէ Ղեւոնդ Տոսպեցի՝ «2թ» (1260) շինուիմն նոր ի նորոյ Սալնապատայ սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն, որ է ի Տոսպ գաւառի. այս վանք այժմ Ս. Գրիգոր յարջորջի ի յեանոցս» (Դիւան, Ժ., էջ 493)։

Վանքին պարսպէն ներս կան կրկնաշարի սենեակներ, փարախներ եւ ախոռներ. մեծ մասովը Արրահամ եւանդուն վարդապետէն շինուած (Արծուի Վասպ., 1859, էջ 174) ¹⁹։

Վանքին հին կոնդակին համեմատ ան շինուած եւ հողերով ճոխացուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն եւ վերջէն աւելի պայծառացուած եւ ընդարձակուած Ս. Ներսէս Պարթեւէն (հմմտ. Արծուի Վասպուրական, 1859, էջ 171—173. հմմտ. եւ Թովմ. Արծ., Պամ., էջ 214)։

Սալնապատի մօտ կ'ամփոփուին այլ եւ այլ սրբութիւններ (հմմտ. էջ 259)։

¹⁹ Վանքիս մասին տեսնել գեա P. Müller-Simonis, Du Caucase au Golfe persique, Paris 1892, էջ 269—270. Արաբս, 1898, էջ 67. Գեղունի, 1905, էջ 72. Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 35. Մարտ, 1903, Ը., էջ 38—39 եւն եւն։

Անուանին Վարդան վարդապետ (Հոգեաց վանքէն) Խառարաստի վանքին մէջ ինքզինքն անապահով զգալով եւ փախչելով «յանօրինաց» կու գայ կ'ապաստանի «ի սուրբ Սալնապատ», ուր եւ 855 թուականին (այս է 1406 թուականին) «եհաս օր վախճանի նորա եւ անդ եղեալ կայ մարմին նորա...» (Թովմ. Մեծոփ., էջ 41 եւ 49). Հմմտ. նաեւ Զարբհանէլեան, Պատմ. Հայ. գպրութեան, Բ., էջ 152—153): Կիրակոս կաթողիկոսի (Վիրապեցւոյ) Հայրապետական ընտրութեան կը մասնակցի «տէր Կիրակոս Սալնապատայ» (Թովմ. Մեծոփ. Յիշատակարան, էջ 52)²⁰, իսկ բարունապետն Սարգիս «ի սուրբ ուխտէն Սալնապատայ» Կիրակոս Վիրապեցիին ընտրութեան համակիր ու ջատագրով բլլալուն համար կը մատնուի «անօրինաց» (Անդ, էջ 81—82):

Այս ատենները՝ 1449ին Թուրքմանտայ բարեպաշտ տիկինը Աւետարան մը «Սալնապատայ վանաց Ս. Կարապետի եւ սուրբ Աստուածածնի» յիշատակ կու տայ (Նօտարք, էջ 162 եւ Լալայեանց, Յուց. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 400): Քանի մը տարի վերջ 1457ին Ճաշոց մը կը գրուի, ուր կը յիշուի Ստեփանոս Գօղալ առաջնորդը՝ «Եւ արդ ես Մխիթար կրօնաւորս ստացայ զսուրբ գիրքս զայս ի հալալ վաստակոց իմոց եւ ետու զսա

²⁰ Անդ էջ 53 թղթով մասնակցողներուն մէջ եւս կը յիշուի «տէր Կիրակոս», մինչ ինչ ինչ օրինակներ չեն յիշատակեր (անդ, էջ 88):

յիշատակ ի հոյակապ եւ յերկնանման դժբէ-
թաշարիկ եւ աստուածադարդ կաթուղիկէ
սուրբ տաճարացս Սայրաւանապատայ (sic)
սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապե-
տին . . . եղեւ սուրբ գիրքս Սալնապատայ տէր
Ստեփաննոս Գօղալ եպիսկոպոսին եւ այլոց
առաջնորդացն որ դան զկնի» (Նօտարք,
էջ 185—186) :

Մկրտիչ արեղայ 1481ին կը դրէ Աւետա-
րան ժը՝ «Ի վանս որ կոչի Սայրաւանապատ
ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ
սուրբ Կարապետի եւ սուրբ Գրիգոր Լուսա-
ւորչի ի թվականիս Հայոց ՁԼ» (Ակինեան
Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց) :

Չորս տարի յետոյ (1485ին) «Ի յաս-
տուածարնակ . . . սուրբ ուխտս, որ Սալն ա-
նապատ կոչիւր» կը դրուի Աւետարան ժը
(Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 148) :

Գրեթէ կէս դար վերջը՝ 1559ին Ստե-
փանոս վանահօր օրով եկեղեցին կը վերա-
նորոգուի (հմտ. վերը) : Իսկ 1570ին հոս
կ'աւարտի Աւետարան ժը «Ի հէրպետու-
թեան Մկրտիչ արեղային եւ յառաջնորդու-
թեան Ստեփաննոս եպիսկոպոսի» ու կը ժաղ-
թուի յիշել՝ տէր Յովսէփ, տէր Ներսէս, տէր
Ստեփանոս եւ Յովհաննէս Մսկացին (Լա-
լայեանց, Յուշ. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 673—
674) :

«1628—1642 Թուականներին այս տեղ

վանահայր է եղել Յովասափ եպիսկոպոսը ²¹» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 83). «Իսկ 1868ին յայտնի է եղել Եղիշէ գիտնական վարդապետը» (անդ. և Մուրճ, 1903, էջ 38): Վանքին վերջին վանահայրներէն են՝ Արքահամոր Հատ մը շինութիւններ բրած է (Արծուի Վասպ., 1859, էջ 174). Կիւրեղ Փիլափեան, որուն օրով 1883—1884ին Կ. Կամսարական վանքին մէջ քանի մը սենեակները շինել տուած է (Արեւելք, 1884, թ. 214 և Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 539 և Թաղէոս Մ. Վ. Վասպուրականցի (Նօտարք, էջ 162, ծն. 1):

Վանքս ենթարկուած է թալանի. ունեցած է առատ հող (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 53 և Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 193): Հոս 1898ին բացուած է որբանոց (Արեւելք, 1900, թ. 1067. Բիւզանդիոն, 1898, թ. 597 և 1143. Հայրենիք, 1899, թ. 35. Արարատ, 1898, էջ 499):

13. ՍՂԿԱՅ ԿԱՄ ՍՂԳՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վանքս կը գտնուի «յարեւելից կուտէ մերձ յԱյգեատանն Վանայ» (Նօտարք, էջ 262): Տաճարն ամուր և կամարակապ է, իսկ ժամատունն փայտայարկ (Արծուի Վասպուրական, 1859, էջ 209):

²¹ Կարճ ժամանակ մը առաջնորդական պաշտօն վարած է վանքիս մէջ նաեւ Յովհաննէս կաթ. Թիւթիւնճի (Դիւան, Ժ., էջ 105. Ակիւնեան Հ. Ն., Գաւաղանոցի կաթ. Ազգամարտ, էջ 139. Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1198):

Հոս²² 1379ին կը գրուին Ներսէս Շնորհալոյ գործերէն մաս մը (Յիսուս որդի եւն) . «Ի թվ . Պիլ գրեցաւ ի յանապատիս , որ կոչի Սիւղաու վանք ձեռամբ մեղուցեալ Ստեփաննոս չկրօնաւորի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս» (Ակիւնեան , Հ . Ն . , Հաւաքումն Յիշատ . , Թ . 1379) , ապա կայ՝ «Փառք . . . ես . . . Ստեփաննոս չկրօնաւոր գրեցի զհոգելից տառս Ներսէսի ի յանապատիս որ կոչի Սիւղաու վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս թվ . Հայոց ՊԼ» (1381 , անդ) :

Նոյն Ստեփաննոս առն թուականին (1381ին) կը գրէ Աստուածաշունչ մը՝ «Ի յանապատիս որ կոչի Սիւղաու վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս , որ է հանդէպ Վարապայ աստուածարեակ լերինն ի խնդրոյ երջանիկ առաքինասէր եւ պատուական կրօնաւորի Կարապետի» (Արարատ , 1911 , էջ 848—849 . Ազգր . Հանդ . , 1904 , ԺԲ . , էջ 170) :

Տասնեակ տարիներ յետոյ Ղազար կաւարտէ Գանձարան մը՝ «Փառք . . . որ ետ կարողութիւն . . . Ղազար մեղուցելոցս հասանել յաւարտ այսմ գանձարանի յամի ՊՀԳ (1424) թուականի մերում տումարի , որ գրեցաւ յանւանի զեաւղս որ կոչի Սըղղայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ ի խնդրոյ ժրաջան եւ դովելի եւ սրբակրօն արեղային Յովանիսի , որ

²² Վանքս ջրի աւաղան մը ունի բարձրներու եւ ջերմ ունեցողներու ցաւերը փարատելու յատկութեամբ (Ազգր . Հանդ . , 1913 , էջ 38) :

տառացու զսա . . .» (Աղինեան Հ. Ն. , Հաւաքումն Յիշատակարանաց , Երեւան , Թ. 351 , թղ. 386) : Անկէ յետոյ՝ 1427ին Մարտիրոս քահանան կ'արտադրէ Ճաշոց մը՝ «Ի զեաւղս Սիւղայ ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչիս եւ սուրբ Աստուածածնին» (Նօտարք , էջ 83) :

Ճառքնորի մը՝ «Կազմեցաւ ի թվ. ԶԲ (1453) ի վանքս Սղքաս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի յառաջնորդութեան հեղահոյի կրանաւորին Մխիթարա , զի քաղում աշխատութեամբ ծառայէր մեզ ի պէսս մեր» (Աղինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ. , Թ. 1453) :

Քանի մը տարի յետոյ Գանձարան մը՝ «Աւարտեցաւ . . . ի զեաւղն Սղղայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Փրկչին ի թվ. ԶԼԵ (1486) յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Վարազայ տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի սրբազան եւ հեղահոյի» (Աղինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատակ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուգայի Զեռ. Յուշակէն , Թ. 290) : Յաջորդ տարին կ'արտադրուի Մաշթոց մը՝ «Ի թուականիս Հայոց ԶԼԶ (1487) ամին եւ ի մարդեղութեան Քրիստոսի մինչեւ ի մեզ ՌԴՃՂԲ ամին . . . եւ գրեցաւ սա ի վանքս Սղղայոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ ի հէրպետութեան սորին Առաքել կրանաւորի , ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի եւ մերոյ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Վարազայ տէր Յովաննէս արհիեպիսկոպոսի , որ մականունն Գունդուս կոչի եւ ի հէրպետութեան Սղուրենց Ասոմ կրօ-

նաւորի...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակարանաց յէջմիածին) :

Տարիներ վերջ 1569ին «Սղկայոյ» վանք կը հանդիպի Եղիա մօնող եւ հոն Աստուածատուր կրօնաւորի համար կը կազմէ աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վաստ. , էջ 134) եւ 1570ին կ'աւարտի ուրիշ աւետարանի մը արտադրութիւնը Սալնապատի մէջ, մինչ սկսած էր Ղլաթի մէջ եւ շարունակուած «ի Սըխկոյ» վանք (անդ , էջ 673/74) :

14. ՎԱՐԱԳԱՅ (Ս. ՆՇԱՆԻ) ՎԱՆՔԸ

«Չվարադն ասեմ դրադձալին ,
Չհրեշտակաց փափաղելին ,
Ուր խաչափայտն էր Քրիստոսին ,
Չոր բերեալ էր կոյսն Հոփսիմին :

Վարադ զովեմ զցանկալին ,
Համանման էջմիածնին ,
Աթոռ մերոյ Լուսաւորչին ,
Պարթեւական սուրբ Գրիգորին :

Վարադ նման է տապանին ,
Չոր եւ կազմեաց հայր մեր նախնին ,
Մարդ անասունք անդէն ապրին ,
Աստ կրօնաւորք բազում բնակին :

Վարադ նման լեառն Սինային
Աստուածախօս մարգարէին ,
Թափօր , Հերմոն սմայ չնմանին ,
Այս զերազոյն է քան զնոսին :

Քարինք տեղւոյս է պատուական
 Որք ի լուսոյն շափիւղեցան,
 Մտղկունքն բիւր հաղար բուսան
 Յառողջութիւն վիրաց մարդկան» :

(Արծուի Վասպուրական, 1859,
 էջ 130—131 :)

Ինչպէս Զաքարիա (որ այս տողերը հիւսած է Վարադի մասին) նմանապէս ուրիշ տաղասացներ ու մատենադիրներ Վարադով գիւթուած ու հմայուած են ²³ : Անոնք գոված են Վարադի կրօնական կեանքը, դրուատած Վարադի ազգային ոգին ու շունչը եւ նկարագրած Վարադի շէնքերու փառքն ու սրուեստը : Եւ անոնք եղած հայ ժողովուրդին ու համայնքին սրտին ու մտքին թարգմանը : Չեմ կարծեր որ Վասպուրականի բնակչութիւնը այնքան ողբւորուած է Աղթամարով, որքան Վարադով : Վարադ անոր սրտին ու մտքին աւելի կը խօսէր քան Աղթամար, մանաւանդ վերջին շրջաններուն : Վարադի մէջ

²³ Յովհաննէս Ոստանցին կամ Բրդուրեանց ունի մէկ դանձ եւ մէկ տաղ նուիրուած Գեառգեղի Ս. Նշանի, որ Վարադի եկեղեցիներէն է հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 215. հմմտ. Մերենցի դանձը, Հ. Յ. Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 423 : Մեր Մատենադարանին Թ. 965 Ձեռագիրն ամբողջութեամբ է՝ (թղ. 2ա—30բ) «Ճառ ներբողներ եւ դրուատ գովեստի սրբոյ եւ մեծի աթոռոյն Վարադայ ի խնդրոյ նորին զեռի Տեառն Գրիգորի առաքինադարդ արքեպիսկոպոսի եւ աստուածթմաստ հռետորի եւ աստուածաբան քահանայապետի յարմարեալ յուժեմնէ Մոկացւոյ սեւաւոր Յովհաննիսէ Գեառգեղեանց Պօղոսեանց» : Սկիզբն է՝ «Գերահրաշակոյս անհատական եւ զերանբաւ շնորհաց շահմարան, ազրիւրեղէն աստուածութիւն» :

եղած կեանքն ու տիրած գործունէութիւնը ժողովրդական խաւերուն աւելի մերձ էր, ծանօթ եւ գնահատուած: Ազխամար ճոխութիւն էր, Վարազ սէր ու համակրանք:

Վանի արեւելեան—հարաւային կողմը, հինգ կիլոմետր քաղքէն հեռու կը բարձրանայ Վարազ լեռը: Անոր վրայ կանգնուած են Վարազայ վանքերը՝ կոչուած Վերին Վարազ եւ Ներքին կամ Ստորին Վարազ²⁴, մէկը միւսէն զբեթէ մէկ ժամ հեռու: Ճի հեռատանէ թէպէտ եւ միապաղաղ երեւի (Վարազ լեռը), այլ անձկադոյն ձորով յերկուս բաժանեալ լանջակողմն, առանձին անուամբ Ներքին Վարազ ձայնի այն որ առաջակողմն է եւ ցկէս փերնոյն հասանէ բարձրութեամբն եւ միւս յետակողմն Վերին Վարազ, որ եւ ահային բարձրութեամբն երեւելի է յամենայն կողմանց աշխարհին...: Մենաստանն Ներքին Վարազայ կոչեցեալ սուրբ Նշան... է ի լանջակողմն լերին ի դուր տեղւոջ պատեալ բարձր պարսպաւ յանթուրծ աղիւսոյ...: Անցեալ ի Ներքին Վարազայ առ հարաւակողմամբ քնդ ձորամէջն եւ ելեալ ամբարձեալ ի լանջակողմն միւսոյ բարձրադոյն մասին լերինն երեւի աւերակ մենաստանին Վերին Վարազ կոչեցելոյ, որոյ շորեքին որ-

²⁴ Կայ Վարազայ Ս. Նշան անուամբ վանք մը եւս Տաշիրքի մէջ Հասանաւ գետի մօտ. համա. Զալալեան, Համարդութիւն ի մեծն Հայաստան, Տփլիս 1842, էջ 170: Շահխաթունեան, Ստորադրութիւն, Կաթ. էջմ. եւ հինգ գո. Աբ., Բ., էջ 368—370: Բարխաւարեան, Արցախ, էջ 336 եւն եւն:

մունք եկեղեցւոյն եւեթ մնացեալ են» (Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 286) :

Ներքին Վարացը, շինուած տափաստանի վրայ, կը բաղկանայ իրարու կից եօթը եկեղեցիներէ եւ այս պատճառով Թրքերէ կ'անուանուի Ետի Քիլիսէ²⁵ : Եկեղեցիները նուիրուած են Ս. Աստուածածնի, Ս. Գէորգի, Ս. Նշանի, Ս. Խաչի, Ս. Սիոնի, Ս. Յովհաննէսի եւ Ս. Սոփիայի :

Ս. Ս. Աստուածածնի եկեղեցին շատ սիրուն է եւ նման Աղթամարի սուրբ Խաչի (հաւանօրէն շինուած Գաղիկ կամ Սենեքերիմ Արծրունիէ. հմմտ. Արծուի Վասպ., 1858, էջ 74) : Կառուցուած է անտաշ ու մեծ մեծ քարերով — միայն կաթուղիկէն թրծուած աղիւսով : Խաչածեւ է, անսիւն եւ շորս խորաններով : Զարդարուած է տաանուերկու անկիւնեան զմբէթով եւ բրդածեւ կաթուղիկէով : Ունի այն առանձնայատկութիւնը, որ շորս պատերը ոչ թէ անմիջապէս կը միանան, այլ անկիւններու մէջ մի մի մետրաչափ արամազծով խորշեր կը կազմեն, որոնց մէջէն մէկական դռներ կը բացուին գէպի խորանները : Դէպի խորանները բացուող արեւմտեան կողմի դռները փակուած են,

²⁵ Հմմտ. Մարտի, 1903, Ը., էջ 34—37, ուր ի մէջ այլոց կ'ըսուի՝ «Այդ վանքերի պատկը կազմում է Վարացոյ մենաստանը Ս. Նշան անունով — յանուն Խաչափայտի, որը իբր թէ կախել է կրծքից վրայ Հռիփսիմէ Նահապետի — որ տարածում է Վարացոյ լեռան տրեւմտ. կրծքի վրայ. Զրաշտո, դաշարուէտ եւ բազմաթիւ ծառատառաններով շրջապատուած գեղեցիկ մօրակի մէջ» :

որովհետեւ այս խորշերէն մին Արծրունի գահակալին եւ միւսը անոր ամուսինին իբր ազօթատեղի յարմարացուած են եղեր :

Եկեղեցւոյ բոլոր կամարները պայտաձեւ են , միայն չորս նեղ ու փոքր պատուհաններ լոյս կը սփռեն : Պատերը սպիտակացուած են , բայց հաւանօրէն յառաջագոյն նկարներով զարդարուած եւ արձանադրութիւններով օժտուած ըլլալու էին : Արդէն անկիւնի մը մէջ պեղեցիկ խաչքար մը կայ երկաթադիր արձանադրութեամբ՝ «Ձայս տիպ պանծալի պերահրաշ նշան սուրբ խաչիս , յորում անպարպրելին Աստուած անմեղ զարմնով կամուհար եւ սուրբ Հոգւոյն ի մահ պատարապեցաւ վասն փրկութեան աշխարհիս , զոր կանոնեցի եւ Յովնասափ կրօնաւորս՝ վասն փրկութեան Հոգւոյ իմոյ , որք երկրպապանէք Քրիստոսի Յիսուսի , Աստուած դձեղ յիշեացէ ի թաին Հայոց ԶԾ» (Արծուի Վասպ . , 1858 , էջ 75 եւ Ազգր . Հանգ . , 1911 , էջ 60) :

Ք . Ս . Գէորգ շինուած է սրբատաշ քարերով եւ պատերը հարուստ են իւզաներկ պատկերներով : Սա աւելի ճիշդը քառակուսի գաւիթ մըն է : Չորս քառակուսի սիւներու եւ ութ որմնասիւններու վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարները կրելով ութանկիւնի զմրէթը բրգաձեւ կաթուղիկէով : Արեւմտեան պատի մէջ երեք , իսկ զմրէթի վրայ կայ ութ պատուհան : Այս գաւիթին արեւելեան պատն ամբողջապէս սուրբերու պատկերներով զարդարուած է :

Այստեղ կը ցուցուն զերեզմանները կաթողիկոսի մը, թաղուհիի մը եւ թաղաւորի մը: Կաթողիկոսն է Պետրոս Գեաղարձ, որուն տապանադիրն է՝ «Թվին ԴՃՀԱ (1022) . Այս է Հանդիստ Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին, որ ի Տրապիզոն զգեան Ճ(ո)րոխ արգելեաց առաջի Վասիլ արքային ²⁶: Պետրոս կաթողիկոսի ձախ կողմը կը ննջէ թաղուհի մը, որ աւանդութեան համեմատ Սենեքերիմ թաղաւորի կողակիցը՝ Խուշուշ բամբիշն է: Իսկ կաթողիկոսին աջ կողմը զետեղուած է Սենեքերիմի աճիւնը՝ «Այս է Հանդիստ Սենեքերիմ թաղաւորին թվ. ԴՃՀԸ» (1029): Ս. Գէորգի դրան վերեւ երկաթագիր գրուած է անոր նորոգութիւնն երկրաշարժէ վերջ: Ահա արձանագրութիւնը՝

«Ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոս
կաթողիկոսի
Եւ Յարեթեան թուականին Ռ. Դ. է. ամին
Կաժօք Տեառն բարերարին
Եւ զօրութեամբ սուրը նշանին .
Դմբէթայարկ խորանք նորին
Դարպաս եւ պարիսպ ընդ նմին
Շինեալք հաստատին .
Վերակացութեամբ Տէր Կիրակոս վարդապետին .
Եւ իշխանաշուք Խօճայ Ամիրխանին .

²⁶ Պետրոսի զերեզմանը կը ցուցուի նմանապէս Սեբաստիոյ Ս. Նշանի մէջ. հմմտ. Պալեան, Հայ Վանորայք ի Թուրքիա, Իզմիր, 1904, էջ 104:

Սարուխանին, Ռուհիճանին և Մարտիրոսին
 Եւ հաւատար ժողովրդեանն .

Եւ մէյմար Տիրատուրին .

Յիշեալ Քրիստոս յաւուր ահեղին

Դարձեալ ի մեր Հայոց թուին (1691ին)

Որ է հասեալ մինչ ի Շիմին

Թօնայ Մինասն Վանեցին

Օրհնեալ սրղիք եղբօր նորին .

Ասին կիւթան բոլորովին

Ետուն ի դուռն սուրբ նշանին

Որոց Քրիստոս ողորմեացի

Յաւուր մեծի դատաստանին . ամէն» :

(Ազգ. Հանդ. , 1911, էջ 63. Արծուի
 Վասպ. , 1858, էջ 49 :)

զ. Ս. Նշան²⁷ փոքրիկ եկեղեցի մըն է , որ
 ունի պայտաձեւ կամարներ և փայտակերտ
 դմբէթ : Նախապէս ունեցած է լաւ դմբէթ
 մը , որ ետքէն երկրաշարժ է կործանած է :

դ. Ս. Խաչ շինուած է սրբատաշ քարե-
 րով , ունի կիսաբոլոր կողակ մը , երկու խո-
 րան և փայտաշէն դմբէթ մը : Միայն երեք

²⁷ Անէմեան Վարպ. Հայկական Հարստաբաղե-
 առաքեան մէկ գեղակերտը կ'անուանէ (Հայոց Հայ-
 բիք, էջ 246) : Հարստաբաղեառական տրուեալի տեսու-
 կէտով Վարպ. նկատի առած է՝ Strzygowski, Die
 Baukunst der Armenier und Europa, էջ 83—84 : —
 Հմմտ. Վարպի մասին նաեւ Lynch, Armenia II,
 1901, էջ 113—116) : — Ս. Նշան կամ Աւագ Ս. Նշան
 անուանուած է Ներքին Վարպն իր յարակից սրբա-
 փայրերով (Հմմտ. Միքայելեան, Ուղեւորութիւն, Բ. ,
 էջ 184 և Մարգարեան, Տեղագրութիւնք, էջ 256) :

փոքրիկ պատուհաններէ լոյս կ'ընդունի : Այս եկեղեցին (կիսաւարտ) վերանորոգած է 1817ին Յակոբ աղան, ինչպէս խաչքարի մը արձանագրութիւնն ալ կը հաւատալ՝ «ԹՎ. ԹԽԿԶ (1817) սուրբ խաչս բարեխօս է նորոգ շինեցեալ սուրբ Նշանից եկեղեցուն վասն փրկութեան հոգւոյն Յակոբ աստուածասէր աղային եւ որդոյն Գրիգոր աղային եւ միւս որդոյն, որ եղեւ պատճառ շինող սուրբ Նշանի եկեղեցւոյս եւ օգնութեամբ» : Վերանորոգութեան միջոցին աւագ խորանին զաղանի պաշարանին մէջ դանուած է Պետրոս Գեառդարձի կենաց փայտը, որով նա Վասիլ կոյսեր առջեւ ջրօրհնէնքի ատեն կրցեր է եղեր զետը կեցնել : Այս եկեղեցին ապա վերածուած է մատենադարանի (278 Ձեռագիր) եւ մթերանոցի :

Խ. Ս. Սիոն եկեղեցին Ս. Գէորգի հարաւային կողմ է : Կաթուղիկէն եւ պատերու մէկ մասը կը կործանին եւ փոխանակ վերանորոգուելու ցորենի շահմարանի կը վերածուի :

Ղ. Ս. Յովհաննէս կամ Քառասուն արեւոյից եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարերով : Ունի պայտաձեւ կամարներ, կամարակապ կողակ, ութանկիւն կաթուղիկէ՝ չորս լուսամուտով :

Է. Ս. Սոփիա, ուր կը մտցուի Ս. Յովհաննէսի հարաւային դռնէն, շինուած է անտաշ եւ մեծ քարերով : Կոչուած է Բերդաւոր, գուցէ պատերազմի ու վտանգի առթիւ հոն

պատաստարուելու եւ պաշտպանուելու յարմարութիւն ունենալուն համար : Կողակը կիսարուր է , կողքերուն ունի մէկական խորան եւ արեւմտեան կողմը մէկական խորշ : Կիսաւեր մնացած է , բայց հաւանօրէն երբեմն զմբէթով պսակուած է եղեր : Ասոր արեւմտեան պատին վրայ կայ խոշոր տառերով այս արձանագրութիւնը՝ (որմէ Հ . Սարգիսեան կը հետեւցնէ թէ «այս երկօքին եկեղեցիք Խուշուշայ Տիկնոջ դատասկերտք են» , անդ , էջ 257) . «ՆԼ (981) թվին Ես Խուշուշ խաթունս դուստր Գաղկայ յաղզէն Բաղրատունեայ կենակից Սենեքերիմ ²⁸ ար(քայի) սուրբ տաճարացս յիշեցէք ի մաքուր» (Աղղր . Հանդ . , 1911 , էջ 66) : Այս արձանագրութիւնը Արծուի Վասպուրականի (1858 , էջ 96) եւ Փորձի մէջ (1879 , V , էջ 60) կայ այսպէս՝ «ՆԼ . Թուին Հայոց Ես Խուշուշ խաթունս դուստր Գաղկայ արքային Բաղրատունեայ կենակից Սենեքէրիմայ արքային Արծրունեայ դատաւարս զայս կանգնեցի» :

Վարադի այս բոլոր եկեղեցիները հարուստ եղած են նկարներով (Արաքս , 1898 , էջ 60) :

Միաբաններու եւ ուխտաւորներու համար շինուած է երկյարկանի շէնք մը , որ ունի 45է աւելի սենեակ , փուռ , բաղնիք ,

²⁸ Սենեքերիմի դահը կը ցուցուի Վարադայ մէջ համար . եւ P. Müller-Simonis, Du Caucase au Golfe persique, էջ 266 ուր եւ վանքին մասին :

ուիժ սրահ՝ դպրոցի համար եւ երկու դահլիճ իրրեւ առաջնորդարան:

Ներքին Վարադ²⁹ չըջապատուած է հաստ պարիսպով, որուն ճակատին արձանադրուած է՝ «Ի թվին ՌՄԾԲ (1803) ողորմութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ պարիսպս ձեռամբ ՏեառնՂազարու սրբազան առաջնորդի» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 67):

Վերին Վարադը³⁰ — Ներքին Վարադէն դրեթէ մէկ ժամ հեռու — շինուած է բարձրավանդակ վայրի վրայ: Ունեցեր է երեք զմբէթաւոր եւ քարաշէն տաճարներ³¹ նուիրուած Ս. Փրկչի, Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Հռիփսիմեանց (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 147—148): Այսօր աւերակոյտի են վերածուած անոնք իրենց չըջապատ պարիսպովն ու սենեակներովը միասին: Վերին Վարադէն քիչ մը վեր է Թէոդիկ ճղնաւորի քա-

²⁹ Պալեան կ'արտայայտուի՝ «Ս. Գրիգոր Վանոյ լերան արեւմտեան կողմը հովիտի մը մէջ շինուած սրբատաշ քարերով. կոչուի նաեւ Արդիւանոց Ս. Գրիգորի վանք կամ վարի Վարադայ վանք. լուսաւորչաշէն ըստ աւանդութեան» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1066):

³⁰ Պալեան կը գրէ՝ «Ս. Գրիգոր Վարադայ լերան վրայ կը կոչուի նաեւ Վերին Վարադայ վանք: Աւանդութիւնը ասոր հիմնարկութիւնը կու տայ Ս. Գր. Լուսաւորչի: Երբեմն բանուկ վանք, այժմ աւերակ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1066): — Նորոգութիւններ Վարադի մէջ հմտաւ վերը էջ 261:

³¹ Լալայեանց, որմէ չազած ենք Վարադի նկարագրութիւնը, կը գրէ՝ «Վերին Վարադի վանքը բազկացած է երկու եկեղեցիներից, մին հաւանօրէն աւելի հին տիտի լինի, խաչածեւ է եւ ասանց խաչանների, խոյ միւսը, որուն կից է, խաչանկիւնի է եւ ունի երկու խորան» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 98):

բայրը (Սարգիսեան, Տեղադր., էջ 258. Ազգ. Հանդ., 1921, էջ 58. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 148. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 189. Արծուի Վասպ., 1858, Թ. 5) :

Աւետարանի մը յիշատակարանի մէջ կայ Վարադայ եկեղեցին երու մասին հետեւեալը՝ «...Յիշեացուք զանուանս սրբոյ եկեղեցեացն, որք աստ կան կառուցեալք: Նախ Վերին Վարադ, սուրբն Գալիլեայ, ասորոտ լերինն, որ անդ բնակեցաւ Աւագ սուրբ Նշան, նորա եկեղեցին Թօթկայ էջմիածին կոչեցաւ, անտի ասպարէզ մի հետի ի մէջ պարսպին զմբէթայարկ եկեղեցիք: Բ. Աստուածածին յահակ կոզմանէ: Գ. Միջին Փրկիչ: Դ. Միւս կոզմանէ սուրբ Լուսաւորիչ փոքրիկ խորան: Բշուր մի եւս կայ անդ, որ հայի ի վերայ Սալմապատու վանից (որ) Երուսաղէմայ ըլլաւ ասի վանն բաղում պատճառաց: Անդ կայ ամփոփեալ երիս սուրբ կուսանաց մարմինք ընկերաց սրբոյ Հոսիոսիմեանցն, այլ եւ սրբոյն Հոսիոսիմեայ հերն՝ հոգաթափ՝ բերօղն, որ ասի սրտկապ, այլ եւ սուրբ կուսանաց արիւնշաղախք հանդերձ: Անտի Գ. ասպարէզ հետի ի մէջ ձորակին աս ամին զետոյն եկեղեցի մի եւս կայ սուրբ Ստեփաննոս յորջորջի, զի ամանք Յուրրաթ այդ ասեն. վանն բաղում պատճառաց, այլ եւ Առաքել պատմադիր Խ. արեղայից եկեղեցի ասէ նմա: Ե. Ներքին Վարադն հռչակաւոր եւ յոյժ զեղեցիկ, է. զմբէթայարկ եկեղեցիք: Զ. Սուրբ

Աստուածածնին, աջ կողմ սուրբ Խաչն :
Է. Ահեակ կողմն սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչն :
Ը. Ի ներքոյ սուրբ Աստուածածնին Ս. Գէորգ
ի վերայ չորս սեան կառուցեալ կայ յոյժ զար-
մանալի : Թ. Աջ կողմն սորա է սուրբ Նշանի
անուամբ կառուցեալ եկեղեցին : Ժ. Յահեակ
կողմն սուրբ Սիօն : ԺԱ. Սուրբն Սուրբայ,
զոր Առաքէլ պատմագիրն Բերթով եկեղեցի
ասէ նմա : ԺԲ. Աստ կան ամփոփեալք զմար-
մինս բազում սրբոց. նախ նշխարք սրբոյն
Պետրոսի Գետարգել Հայրապետին եւ Սենե-
քերիմ արքային, սրբոյն Չաղայարոյց եւ պա-
հոյ վարդապետաց զամբարանք : Այսքան
եկեղեցիք շինեցան ի տեղի երկոտասան լու-
սոյ սեանցն, զոր էջ յերկնից ի պատիւ ամե-
նազօր սուրբ Նշանին, զոր աղնեքեւ տեան
ամենայն աշխարհացն եւ փառս տային Աս-
տուծոյ . . . :

Դարձեալ գիտասջիք ով եղբարք եւ սուրբ
աւետարանիս ընթերցողք, զի այսպէս գրեալ
կայր յիշատակարան սուրբ աւետարանիս եւ
տեսաք զի խանդարեալ եւ քայքայեալ էր .
վասն բազմաժամանակեայ դուլոյն, քանզի ա-
ռանձին թիւն էր Հաղար եւ ԺԱ. վերստին
նորոգեցաք եւ յիշատակարանս եւս գրեցաք,
զի մի կորիցէ զանուանս ԲԺ. ան եկեղե-
ցեացն, զթեմս եւ զփրճակս սուրբ աթոռոյս
Վարապայ եւ եղաք կրկին ի սուրբ ուխտս . . . »
(Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ. Վասպ.,
էջ 90—92) :

Այս տասնուերկու եկեղեցիները կառու-

ցուած են այսպէս 7՝ Վարին Վարադ . 3՝ Վերին Վարադ . 1՝ Ս . Գրիգոր եւ 1 Կարմրաւոր վանքերու մէջ (Հմմտ . Սարգիսեան , Տեղադրութիւնք , էջ 258) :

Վարադայ վանքի հիմնարկութեան պատմութիւնը մշուշապատ է : Աւանդութեան համեմատ Վարադայ լեռը Հայութեան համար շատ կանուխէն նուիրական վայր եղած է եւ օժտուած Աստուծոյ ընծայուած անձերով եւ աղօթատեղիներով : Հռիփսիմեանց պատմութեան մէջ կը գրուի՝ «Իսկ սրբոցն ի Տոսր դաւառ ելեալ զսուրբ Նշանն թողուն հանդէս Վանի ի հարաւակուսէ լերինն փոքրագոյն խրճիթս շինեալ վանաց եւ անդ եղին վասն կասկածի հալածանաց ի վերայ կացելոց : Եւ անդ ի լեռոն Վարադ ամրացեալք , զի լուան խնդիր լինել ինքեանց , ցան եւ ցիր ի խորշ լերին բնակեցան , արարեալ իւրեանց գետնափոր դաղարս ³² : Այսպէս երկուք ոմանք ի քահանայիցն սրբոց բնակեցան ի նմին տեղւոյ մինչեւ ցօր կոշման եւ կատարման իւրեանց առ Քրիստոս : Եւ տեղիք նոցա կոչին Ուրբաթայք , քանզի յուրբաթէ յուրբաթ մատուցանէին զսրբութեան պատարադն եւ բաշխէին արժանաւորապէս սուրբ կանանցն զմարմին եւ զարիւն Տեառն (էջ 302 . Հմմտ . եւ Բաղմալէս , 1923 , էջ 17 եւ Տաշեան , Մայր Յուցակ , էջ 63 , 77) : Ս . Նշանի նկատմամբ

³² Կամ բոկնք «կուսաստանս» (Հմմտ . Տաշեան , Մայր Յուցակ , էջ 77) :

սոյն աւանդութիւնը կ'արձագանդէ Վարդան աշխարհադիր՝ «Վասպուրական Վան է, ուր կան սուրբ ուխտ Վարագայ եւ անդ է սուրբ Նշանն, զոր երեւ սուրբ կոյսն Հոխոսիմէ եւ սուրբ Նշան գետադարձ, զոր բերին օրդիքն Սենեքարիմայ ընդ սուրբ մարմնոյն Պետրոս կաթողիկոսին եւ անդ հանդուցին (Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 426) :

Յայտմաւորքը Վարագայ եկեղեցիներու հիմնադիրը կը ճանչնայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 191) : Նմանապէս ժողովրդական աւանդութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կ'ընծայէ Վարագի հիմնադրութիւնը (Արաքս, 1899, էջ 60. հմմտ. եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 184. հմմտ. եւ վարը յիշատակարան մը 1559 թուականէն) :

Վերջիշեալ Ս. Խաչի մասունքը կը յայտնուի է. դարուն : Յարութիւն Խաչիկայեան ժամանակագիրը կը գրէ՝ «ԾԺԳ (664) երեւեցաւ սուրբ Խաչն Վարագայ ի ժամանակս Վարդ Պատրկին» (Դիւան, Ժ., էջ 123) : Սոյն յայտնութեան — զրաւոր աւանդութեան համեմատ — կ'արժանանայ Վարագայ տասը Հայրերէն Թողիկ : Այս տասը հայրերը՝ մին միւսէն աւելի անուանի եղած են իրենց ճգնաւորական խոտամբեր կենցաղովն ու պոթառէր հոգւովը : Անոնց նկատմամբ ունինք հեռեւեալ գովասանական տողերը՝

«Որք հաւատացին յԱստուած ճմարտապէս եւ հաստատեցան ի սէր արարչին, հա-

տին անցին ընդ ամենայն մահս եւ ընդ նեղութիւնս մարմնականս . եւ եղին կնիք հեղլով զարիւնս իւրեանց եւ առ ոչինչ համարեցան զթաղաւորս եւ զհոգս աշխարհիս : Որպէս աստանօր բնակեալ սուրբ Հարքն ի Վարաց եւ կատարեալ ի նմին այրի , յաղթեալք ախտից մարմնականաց , զորոց ճշգնութիւնս եւ զվարս առաքինութեան նոցա տասանցն , ո՞վ կարէ պատմել եւ արկանել ընդ զրով : Որոց զյիսուորն Տէր Աւետիակ յաղղէն Խոստումեաց , վայելուչ եւ զեղեցիկ տեսեամբ , լցեալ աւուրբք , ծաղկեալ հաւահաւ ծերութեան , փոխեցաւ յաշխարհէս . եւ ոչ հրամայեաց զնշխարս ի հանգստանոցս զնել , այլ կատկառեալ քարամբք : Եւ յաջորդէ Տէր Փիլիպպոս . նորուն ձեռասուն . խրատեալ եւ վարժեալ աստուածային երկիւղիւ յաստուածաշունչ զրոց եւ ի վարուց երանելի Հօրն , եւ ճշգնութեամբ եւ սրբութեամբ ոչ ինչ պահաս զտեալ եղև նոյն շնորհի արժանի , բժշկել զախոս եւ զհիւանդութիւնս եւ տեսանող հրեշտակաց . վարեալ այսպիսի սրբութեամբ փոխեցաւ ի վերինն Սրուսաղէմ : Եւ յետ սորա առեալ զկարգ սրբութեան եւ պարկեշտութեան նոյն հաւատով եւ ճշգնութեամբ , հրեշտակատեօք եւ ճշմարտք եւ բժշկողք այսահարաց եւ ախտացելոց , որք էին լուսաւորք աշխարհի . որոց անուանքն էին այսոքիկ , Տէր Միքէ , Տէր Ստեփաննոս , Տէր Բողաս , Տէր Մուշեղիկ , Տէր Ներսէս : Եւ յետ սոցա Տէր Թովիկ , աշակերտ նոցա յաւուրս

Վարդայ Ռչտունեայ տեառն, որ հաճոյ էր Աստուծոյ եւ մարդկան :

Արդ տեառն Թողկայ առաւել շնորհի արժանի լեալ : զոր եւ պատմադրեալ է Յովհաննու քահանայի սակաւ ինչ ի բաղժաց, եւ զգալուստ սուրբ Խաչին յաղագս սորա ճշնութեանն եւ սրբութեան եւ նոյն պատմադրիս : Յետ սորա Տէր Յովէլ, նորին աշակերտ եւ նորին շնորհի արժանի եւ հաղորդ, կատարեալ զպաշտօն զխոնարհութիւն ամս քառասուն նստաւ յաթոռ հարանցն եւ փոխեցաւ առ Քրիստոս : Եւ յետ սորա Տէր Երեմիա՝ կացեալ միայնակեաց ամս քառասուն, եւ լծակցութեամբ սրբոցն ոչինչ նուազ քան զնոսա, փոխեցաւ ի Քրիստոս, շնորհալից եւ բարի անուամբ : Յետ սրբոցս ես՝ յոքնամեղս Տաճատ . վասն որոյ աղաչեմ զհաւատացեալս ի Քրիստոս առնել ազօթս վասն իմոյ անարժանութեանս, զի մի լիցի ինձ դատապարտութիւն» (Ալիշան, Հայագատում, էջ 231—232) :

Այս տասր պատուական Հայրերուն մէջէն Թողիկ, Էրբեմն ամուսնացած եւ զաւակներու հայր եղած եւ ապա ինքզինքը նկատողական եւ ճշնաւորական խիստ կեանքի նուիրած, նախ՝ «Ի բուն կատար լերինն (Վարդայ) տեսանէր զունդս հրեշտակաց լուսափայլս» (Հայագատում, էջ 230) եւ յետոյ՝ «Զկնի նոցա երեւեալ խաչն ամենազօր եւ սաստիկ լոյսով լցեալ լեառն ամենայն . մինչեւ յաղ-

թեալ լինէր արեղականային հառադայթիցն»
(անդ, 230³³) :

Հ. Ինճիճեան շատ համառօտ այս տեսիլը
կամ խաչի երեւումը³⁴ ակնարկելէ յետոյ կը
դրէ՝ «Ջայն եկեղեցի կամ զտուն աղօթից, ուր
եմուտ սուրբ Խաչն թուուցեալ ի վիճէ անտի
լերին, ընդարձակեալ նորոգեցին եւ հա-
տատեցին վանս միանձանց որ յանուն լերին
կոչեցաւ Վարազ : Շինեցին եւ այլ երկոտա-
սան եկեղեցիս ի տեղի երկոտասան լուսա-
ւոր սեանցն, որք երեւեցան յայնժամ ըստ
պատմելոյ յայսմաւորաց» եւ հաւրնախորնե-
րու (Ստորագրութիւն, էջ 191. հմմտ. եւ
վերք) :

Հոս կը կցեմ Ս. Խաչի ուրիշ սքանչելիք մըն
ալ որ Վարազի մէջ պատահած, կ'աւանդուի
Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ :
Դէպքը տեղի կ'ունենայ «Հայոց Թ. հարիւր»
թիւին (1451) : Ընչաւէտ Մարի մը որդին ան-
բուժելիօրէն կը հիւանդանայ եւ սովէն փորձէ
ու բժիշկէ վերջ Վարազայ սուրբ Խաչը կը
բուժէ զանիկա, որուն վրայ՝ «Այլազդի
քուրան այն ձգեալ զձեռս ի խաչինս իւր բա-
ղում զենմունս եւ խրախութիւնս անելով...
առատօրէն բաշխէր տուրս քահանայից եւ

³³ Saint-Martin կը գրէ՝ «Le monastère de Varak, l'un des plus célèbres de l'Arménie est auprès de la ville de Van et sert de résidence à son archevêque... Ce croix fut retrouvée en 653 par un religieux nommé Thotig, qui la plaça dans ce monastère» (Mémoires II, էջ 465) :

³⁴ Սոցն տեսիլն հրատարակած է Հ. Ալիշան
(Հայագրատու, էջ 228—231) :

կրօնաւորացն, մանաւանդ սուրբ վանիցն ի հօտեաց տալով մատաղ: Եւ զայն տեղն, ուրանօր ինքն բնակէր շուրջանակի արտորէիւք ետ սրբոյ վանից յիշատակ եւ վախճ արքունական նոմոսիւք» (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Զեռ. Վատպ., էջ 88—90):

Թողիկ ճգնաւորի մեռնելէ յետոյ անոր յաջորդը կ'ըլլայ տէր Յովէլ, որ վերոյիշեալ տեսիլքի մասնակից եւ ականատես ալ էր: Ասոր յաջորդը կը կարդուի տէր Երեմիա, որ քառասուն տարի միայնակեաց կ'ըլլայ եւ երբ կը մեռնի առաջնորդութիւնը կը յանձնուի Տաճատի: Սա համառօտ տողերով իր նախորդներու վարքը զրի կ'առնու ³⁵ (հմմտ. Հայագատում, էջ 231—232):

Այս ճգնաւորներու դրութիւնը նկատողութեան առնելով շատ լաւ կարելի է Հ. Սարգիսեանի հետ եզրակացնել թէ՛ «Յայտ է թէ Վերին Վարազ նախաշէն քան զայլսն է, բայց կամ առ կարի բարձրութեան եւ կամ առ անհնարին ցրտութեան վայրացն փոխադրեցաւ բնակութիւն միանձանցն ի Ներքին Վարազ» (Տեղադրութիւնք, էջ 258):

Իններորդ դարուն Վարազ արդէն կադմակերպուած վիճակի մէջ է: Անոր կը տիրանան Ութմանիկները «եւ զգլխաւոր վանացն զհայրն, որում Գրիգոր անուանէր՝

³⁵ Լալայեանց կը գրէ՝ «Սա (Տաճատ) պատրաստել է այս վանքի վանահայրների պատմութիւնը մինչեւ իւր ժամանակը որի մի օրինակը ունեցել է Հայր Փիլղալէմեանը, որ խոստացել է հրատարակել, սակայն չի կարողացել» (Աղգր. Հանդ., 1911, էջ 63):

դնաւ կալեալ եղեալ (էին) ի խորափար խաւարային բանտի (բանակ)» (Արժ․, էջ 214) : Բարեբաւասօրէն Աշոտ իշխանը կը յաջողի առնոց ծառայութենէն՝ վանքն ու պաշտօնեաները եւ բանակն ալ՝ վանահայրն ապառեւ (Անդ․, էջ 214) :

Աւրիշ Արծրունի մը — Գաղիկ թագաւոր — իր դուրդուրանքին տարեկաց կ'ընէ նաեւ Վարազն ու անոր Ս․ Նշանը՝ «Ճախր առեալ ի ներքուստ ի վեր ի լեւոսն Վարազ եւ երկրպագեալ աստուածադարդ եւ քրիստոսապաւկեալ փայտի խաչին Քրիստոսի, պատուանդանի սախցն Աստուծոյ որով պարծի եւ պատկի ի Քրիստոս հաւատացելոց թագաւորաց երամք եւ ոսկեղած տկանակապ կազմեալ մարդարտով դարդարեաց դախրադործ փայտն» (Թովմ․ Արժ․, էջ 254—255) :

Գաղիկ Արծրունիին կինը՝ Մլքէ թագուհին կը ծանուցանէ յիշատակարանով մը ինչ՝ Վարազի Ս․ Աստուածածնի եկեղեցին ինքը շինել տուած է եւ անոր կ'ընծայէ Աւետարան մը՝ «Եւ Մլքէ աղախին Քրիստոսի եւ Հայոց թագուհի ՅԾԱ (Երչդր հաւանօրէն ՅՀԱ) թմականիս ետու գաւետարանս ի Վարազի սուրբ Աստուածածինս, զոր իմ ձեռամբ եւ ծահեաւք եմ շինեալ յազնականութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գաղկոյ եւ գաւակաց իւրոց, ով ոք կարդայ յաղաթս յիշէք» (Սարգիսեան Հ․ Բ․, Մայր Գոց․, էջ 385․ հմմտ․ նաեւ Բաղմաովկոյ, 1909, էջ 434․ Տաշեան Հ․ Յ․, Ակնարկ մը հայ հնադրութեան վրայ,

Վիեննա, 1898, էջ 19) : Սոյն Զեռադրին մէջ
կայ դեռ՝ «Զոր շին... արեւշատութեան Գաղ-
կայ եւ փրկութեան հոգոց իւրոց եւ մեղաց եւ
յանցանաց թողութեան, իսկ որ հակառակ
ելանէ եւ հանէ զգիրս Վարապայ ինքն հե-
ռացի յԱստուծոյ եւ ի սուրբ Նշանէս եւ որ
պահէ յեկեղեցիս թէ թաղաւոր (աւր)հնեալ
լիցի Բ(?) յԱստուծոյ» (Անդ, էջ 388) : Սոյն
Աւետարանին մէջ կը գտնենք կցկտուր յիշա-
տակարան մըն ալ, որուն իմաստը Հ. Սար-
գիսեան կը համարի՝ «Գաղիկ իբր սոսկ իշ-
խան (եւ ոչ թէ Մլքէ) գրել տուած է տիրա-
պէս այդ Աւետարանը եւ կապել տալով զայն
ուսկեքանդակ եւ մարդարտայեւս զոհարնե-
րով նուիրած է Վարապայ Ս. Նշան եկեղեց-
ւոյն, կտակելով այդ վանքի միարանութեան
— կամ մանաւանդ Աւետարանին — իբրեւ
մնայուն օժիտ նաեւ կալուածներ եւ ջուրեր»
(Անդ, էջ 388) : Այս Աւետարանս Անդրէաս
քահանան գերութենէ կ'ազատէ եւ կրկին
Վարապի կը նուիրէ (հմմտ. անդ, էջ 389 եւ
Հ. Ալիշան, Զարդապիրք Աւետարանի Մլքէ
թաղուհոյ..., Վենետիկ 1902, էջ 7—10) եւ
Աւագ Տիկին, ինչպէս ինքը կ'արտայայտուի
զայն կը նորոգէ՝ «Միարանեցայ ի հռչակա-
ւոր եւ ի մեծ սուրբ ուխտն Վարապ եւ ետու
վերստին նորոգել զսուրբ աւետարանս ի յար-
գար արդեանց իմոց կազմութեամբ եւ կո-
ղատակ նկարակերպ արծաթապատ զարդիւք
զարդարեալ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց
Պարոն Մանիկայ եւ զուգակցի իւրոյ» (Սար-

դիտեան, Անդ, էջ 390, ուր եւ դեռ ուրիշ յիշատակապարտութիւններ, էջ 386—391) :

Աստղիկ Ժ. դարուն առաջին կիսուն վերջերը (949) Վարադայ վանահայր կը յիշատակէ Անանիա Մակայի (Պամ., էջ 171. Հմմտ. Զամչեան, Պամ. Հայոց, Բ., էջ 827) : Նոյն դարուն երկրորդ կիսուն Վարադի հոսութիւնը մեծապէս կը բարձրանայ եւ միաբանութիւնը կը բանադրէ Ազգլարիայ իշխանը՝ «Այնժա աւուր Վարադ եւ ամենայն վանորայք անէծս գառնադինս եւ սաստիկս կարգային Ազգլարիայ . . .» (Մատթ. Ուսուցեցի Պամ., Վաղարշապատ, 1898, էջ 31—32) : Սոյն շրջանին (981) Խուշուշ խաթունը — կին Սենեքերիմ արքայի — կը շինէ (կամ կը նորոգէ) Ս. Սոփիայի տաճարը (Հմմտ. Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 257, որ Ս. Յովհաննէսի եկեղեցին ալ Խուշուշի գաւառակերտ կը համարի, եւ Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 66 եւ 69) :

Խուշուշ հետեւած էր կամ աջակցած էր իր ամուսնոյն Սենեքերիմ թաղաւորի շինարարութեան : Նա՝ «Շինեաց ի նոյն տեղւոջ (Վարադ) եկեղեցիս մեծածախս եւ ի ստորոտ լերինն շինեաց զհոյակապ եւ զհռչակաւոր մայրաքաղաք մենաստանացն Վարադ եւ կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմս եւ զարդարեաց բազում կրօնաւորօք եւ երկնադուժար գաթիք սուրբ քահանայիւք եւ կարգեաց նոցա ոռհիկս» (Թովմ. Արծ. Պամ., էջ 307) : Դժբախտաբար Սենեքերիմ իր շինարարու-

թիւններու եւ զոհարերու թիւններու քաղցր պատուիր վայելելու պատեհութիւնը շունենար : Աննպատ պարագաներու հետեւանքով եւ նաեւ ապահովն ընտրելու քաղաքականութեամբ Վասպուրական աշխարհը կը փոխանակէ Աերաստիայի ³⁶ հետ՝ սակայն իրեն վերադառնելով Վասպուրականի վանքերը : Բայց անոր սիրտը միշտ իր հին աշխարհին հետ սերտ կապուած կը մնայ եւ կը կտակէ իր մարմնոյն եւ Ս . Խաչի մասունքի փոխադրութիւնը նորէն Վարադի մէջ : Իր որդիները կը կատարեն հօրը նուիրական կամքը՝ «դարձուցանեն . . . զսուրբ Խաչն անդրէն ի Վարադ հանդերձ մարմնով արքային ³⁷ թողլով մասն ինչ ի կենաց փայտէն ի վանս Սերաստիոյ» (Յովհ . Սերաստացի Պատմիչ, Դիւան , Ժ . , էջ 383 նաեւ 404 , Սմբատ Սպարապետ՝ Տարեգիրք , էջ 50 . Վարդան Պատմ . , էջ 98 . Մատ . Սեռհ . Պատմ . , էջ 55 եւ հմմտ . վերը արձանագրութիւնը . Ինճիհեան , Ստորագրութիւն , էջ 192 , հմմտ . եւ 207 , Տն . 2 . Տաշեան , Մայր Յուցակ , էջ 100) :

Վարադի Ս . Խաչին երկրպագութեան կը մատչի Յովհաննէս Սմբատ Թաղաւորի քաջարի եղբայրն Աշոտ՝ չանցեալ առ Վարադ եւ մտեալ ի վանս սրբոյ Նշանին երկրպագանէր

³⁶ Սերաստիոյ մէջ կը շինուի վանք մը յանուն Վարադայ սուրբ Նշանի (Վարդան , Պատմ . , էջ 98) :

³⁷ Վարադի մէջ կը ջուշուի Սենտրեթի զահը (P. Müller-Simonis, Du Caucase au Golfe persique, էջ 266, ուր եւ վանքին մասին հմմտ . էջ 264—268) :

սուրբ Թաշին եւ պատկերի սուրբ Աստուածածնին եւ տայր պարզեւս բաղումս յոսկւոյն Աբարապուոց եւ արար դոյն պահարան սրբոցն³⁸» (Մժբատ Սպարապետի Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 27) :

Անտիոքի Փիլարատոս իշխանը 1085ին ձեւական ժողովք մը կը դումարէ եւ Վարազի Պօղոս վարդապետը կաթողիկոս ձեռնադրել կու տայ. «ՇԼԴ (1085) Վարազայ հայր Պօղոս լինի կաթողիկոս ամենայն Հայոց ի Մարաշ (Դիւան, Ժ., էջ 492. հմմտ. եւ Մատթ. Ուռհ., էջ 229—231) : Պօղոս՝ «այր սուրբ եւ տուաքինի» ըլլալով՝ շուտով կ'ըմբռնէ թէ իր ընտրութիւնն «ընդ հակառակսն էր եւ ոչ ուղղապէս» եւ կաթողիկոսութենէ հրաժարելով կրկին իր սիրելի վայրը՝ Վարազ կը դառնայ (Ուռհ., էջ 229. Չամչ. Պատմ., Գ., էջ 9) : Սակայն կը ստիպուի Եղեսիա անցնիլ Բարսեղ կաթողիկոսի հրամանով՝ հետն առնելով Վարազայ սուրբ Նշանն ու Ս. Աստուածածնի պատկերը : Պօղոս ՇԽԲ (1093) թուին Եղեսիայի մէջ կը վախճանի «եւ թաղեցաւ մեծաւ հանդիսիւ ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյն» (Ուռհ., էջ 244), իսկ Ս. Նշանը (որուն մասին հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 547) դարձեալ Վարազ կը բերուի (Ուռհ., էջ 314)³⁹ :

³⁸ Գրիգոր Մաղիսաբոս կը գրէ Գրիգոր Հնձեցիին՝ «Ասկա որոց էլն ի վանացն եւ շոյաւ ի լեռան Վարազայ» (Կոստանեանց, հրատ. Գր. Մաղիսաբոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 89—91 եւ 300) :

³⁹ «Ի սպառել թաղաւորացն եւ իշխանացն Հայոց այսր աշխարհիս հայրն Վարազայ Պաւղոս գնաց ի յՈւռ-

Ներսէս Լամբրոնացիին օրով Վասպու-
րականի Ս. Խաչ վանքի մէջ կը գայլէին
Ստեփանոս Տիրացուն եւ Սարգիս Էպիսկո-
պոսը, որոնք հաւանօրէն Վարադի Ս. Խաչի
կամ Նշանի առաջնորդներն եղան: Նա կը գրէ՝
«Եւ բոլոր գաւառն Վասպուրականի եւ որ
անդ հռչակաւոր ուխտն Վարադ եւ Երեւելի
արքն Ստեփաննոս Տիրացուն ուսուցիչն մեր
եւ Գէորդ Հոգնաւորն եւ Ստեփաննոս մեր ու-
սումնակից» (Տաշեան, Մայր Յուշակ, էջ 334.
հմմտ. եւ Ս. Խաչի վանքը): Ապա 1231ին
առաջնորդ է Ղուկաս, որ «առեալ զտիեզե-
րահամբաւ սուրբ Նշանն» կը հասնի Նորրերդ
Վասակ իշխանին մօտ (Ջալալեան, Ճամբոր-
դութիւն ի ՄԷԾն Հայաստան, Ա., էջ 160—
161), իսկ ԶԹ.ին կը յիշուի Վարադայ Էպիս-
կոպոս Յակոբ (ոչ՝ առաջնորդ), բայց կար-
ծեմ ԶԹ. սրբադրելու է ԶԹ. (Յուշ. հայ.
Զեռ. Դադ. Վ.ի, Բ., էջ 47): Անկէ 30 տարի
յետոյ 1293ին ⁴⁰ Ստեփանոս կաթ.ի ժամա-

հայ ի Պ եւ ի ԽԱ թուականին Հայոց եւ տարաւ ընդ
իւր զսուրբ Նշանն Վարադայ եւ զփայտեայ պատկեր
սուրբ Առաքածածնին եւ անդ զառաջինն պատուեաց
զաէր Պօղոսն իշխանն Ունհայ եւ յետոյ յափշտակեալ
իշխաց ի նմանէ զսուրբ Նշանն եւ զսուրբ պատկերն եւ
տարան զսուրբ պատկերն ի Մարաշ քաղաք: Եւ յամի
ՇՄԳ թուականին իշխանն Թաթուլ ծախեաց զպատկեր
սուրբ Առաքածածնին իշխանին Թորոսի...» որ կը
տանի զայն ի վանքն Աբխազկազներն, ուրկէ Պալիս կը
փոխադրէ ՇՁԵ թուին Պեոպեոսիէն կայսրը (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1521):

⁴⁰ «ԺԳ. զարուն վերջերը Երուսաղէմի Ս. Յակոբ
ուխտի կ'երթայ կարապետ Վ. Տապեցի» (Աղաւնունի
Մխարանք եւ այցելութեան Նշանները Երուսաղէմի, էջ 199):

նակ Վարադի մէջ կ'արտադրուի Աւետարան
մը (Շահագիրդ, Պատմական պատկերներ,
էջ 100, ծն. 1) :

Այս ժամանակ վանքիս առաջնորդ կը
յիշատակուի Պետրոս, որ 1303ին կը մեռնի :
Արձանագրութիւն մը կը պատմէ՝ «ԶՄԲ այս
արձան դերահրաշ կենսունակն... աւժեալ
արեամբ Արարչին Յիսուսի, զոր կանգնեաց
Սաշիկի ի վերայ դերեզմանի հաւեղրարն...
Պետրոսի առաջնորդի սուրբ ուխտիս, զոր
տարաշխարհիկ եղեալ փոխեցաւ եւ վասն ու-
կերաց իւրոց պատուիրեաց. եղբայրն իւր
Վարդան մեծաւ աշխատանաւք բերեալ. հան-
դուցին ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս, որք
երկրպագէք զվերջացեալս ի բարեաց դաշ-
խատողս սորայ զԳորդ քահանայ. յիշեալիք ի
Գրիստոս եւ Աստուած զմեզ» (Աղղր. Հանդ.,
1911, էջ 62—63) : Այնպէս կը թուի թէ այս
տեղ տկնարկուած Պետրոս առաջնորդ նոյն
ինքն է Պետրոս Գեաղարձ, որուն քնոսր-
դին Սաշիկ (հօրեղբայր՝ սրբադրելի մօրեղ-
բայր) կը հրամայէ կանգնել արձան մը տա-
րաշխարհիկ հանդուցեալին փոխադրուած
ոսկրներուն վրայ ՇՄԹ թուին (այսպէս,
զուցէ սրբադրելի՝ ԶՄԲ) :

Ամէն պարագայի ծանօթ է թէ 1304ին
«դերահռչակ» Վարադայ առաջնորդ էր Յով-
հաննէս «խմաստատէր եւ հեղ» վարդապետը,
որուն աստէն Յովհաննէս քահանան կ'ար-
տադրէ Եպիփան Կիպրացիի դրութիւնները
(Զարբհանէլեան, Մատենադարան, էջ 413.

Համա. Աղինեան Հ. Ն., Գաւաղանագիրք, էջ 51) :

Այս շրջաններուն՝ 1309ին Յակոբ Մեծ Պարոնենց կը կազմէ Աւետարան մը, զոր արտադրած է Ստեփանոս սարկաւազ Վարապետին (Գուշակեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Սերատարից Թ. 8) :

Յովհաննէսին յաջորդ կը յիշուին 1310ին Սարգիս եւ Պետրոս, «որք հեղութեամբ եւ հանդարտութեամբ հովուեն գրանաւոր հաւատ» : Անոնց օրով Յովհաննէս քահանան Գէորգ քահանային համար կը գրէ Գիրք ծանկութեան՝ «Ի գաւառիս Վանայ ի գեաւդն Աւանց ընդ հովանեաւ սրբոյն Յովհաննու Կարապետին եւ սուրբ Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին» (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 411. Համա. Աղինեան Հ. Ն., Գաւաղանագիրք, էջ 51) : Սարգիսէն աւելի երկարակեաց կ'ըլլայ Պետրոս :

Շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ հետեւեալ յիշատակարանը 1318ին եւ յաջորդ ժամանակին Վարապայ մէջ եղած անցուդարձերու նկատմամբ՝

«Փառք... որ հասոյց գիտ յաւարտ մատենիս... Արդ յամս վերադիտողութեան երջանիկ հոգեւոր Տեառն Զաքարիայի Հայոց դիտապետի եւ յառաջնորդութեան սուրբ Տեառն Պետրոսի եւ (երկրորդի) նորին Յովնասափի գրեցաւ տառս տառուածային ընդ հովանեաւ Ս. Նշանիս Վարապայ յոյժ տառապանաւք եւ նեղութեամբ ձեռամբ անարժան

կրօնաւորի Յակոբի ի թուիս հայկազեան տումարիս ԶԿԷ յայսմ ամի, յարում ծփին ամենայն երամք քրիստոսաւորաց ի շնչմանէ նետողական ազգին Ղարբանդազուն Ղանի, փշեղով ի նա սատանայ՝ հարկ հրամայեաց առնուլ յամենայն քրիստոնէից վասն հաստոցն որ ի Քրիստոս եւ նշան կապոյտ հրամայեաց կարել ի վերայ թիկանց հաւատացելոցս: Եւս առաւել ի կրօնաւորացս հարկ առնուին ստանց Ղանի հրամանին. յետոյ երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետն Զաքարիայ հետ Ղանին զնացեալ մինչեւ ի Բաբելոն ամ մի ողջոյն եւ առլեիս առեալ ի նմանէ զկրօնաւորքս եւ զքահանայսն ազատեաց ի հարկապահանջութենէ: Այլ եւ յաշխարհականացն եւ ի տղայոցն առնուին: Որոյ զարդիս խաղաղական կենաւք շնորհեցէ նմայ Տէր եւ իւրոցն ամենայն եւ զելիցն յիշատակ աւրհնութեամբ ի Քրիստոս:

Եւ յայսմ ամի զարունն առին զհարկն եւ աշունն Ղանն մեռաւ: Եւ այլ եկին ոմն անուն Աղլալզու, Սինթամուր եւ Հասանթամուր ՌԳՃ մարդով եւ կրկին հարկ առին յոյժ անշափ եւ ոչ որ ընդդիմացաւ նոցա: Եւ վանորայքս որ ազատ էին, զոր ըմբռնեցին անհնարին տանջանաւք շարշարեցին եւ անշափ դահեկան առին. մանաւանդ սուրբ ուխտս մատնեցաւ ի ձեռս նոցա. յանկարծակի դադտարար եկին յերեկունն եւ ամենեքեան փախեալ եւ զորս ըմբռնեցին՝ անհնարին տանջեցին եւ ոչ կարեմք պատմել եւ քաղաքի Տաճկնին բա-

դում ինչք տուին եւ հաղիւ թափեցին ի ձեռաց նոցա: Եւ այլքս որ փախեալք, այլ չիշխեցաք դառնալ ի վանքս զի հանապաղ դաիւ եւ զգիշեր ի խնդիր ելանէին մեղ եւ մեք ահարեկեալք ի նոցանէ ահիւ եւ գողութեամբ կէաք զցայդ եւ զցերեկ ի սուրբ լերինդ ի խորշս եւ ի ծերպս վիմաց եւ նոքա ամեն սուր զային եւ զեկեղեաց դռներն եւ զխցերոյն դամենն քացին եւ յաւարի տարան զինչ որ դտաւ: Բայց սուրբ Յահաննիսայ դուռն միայն մնաց, վասն զի ճգնաղկեաց փախակալս մեր Ղազար կրաւնաւոր զահ եւ զերկիւղ ի բաց եղեալ եւ յեկեղեցին կացեալ քաղում աւուրս այլ բնկերաւք եւ սուրբ Նշանն պահեաց զնոսա եւ ամբիցոյց զսիրտս այլաղկեացն որ ոչ մաքառեցան բնդ դուռն երկաթի: Եւ այլ քաղում վիշտ եւ նեղութիւն եւ տառապանք կրեցաք յամենայն զիմաց յամարանի եւ ի ձմերանի փախստեաց լինելով եւ քացաթեաց կելով ի սուրբ լերինդ...: Եւ մեք ամէն կրաւնաւորքս կ. աւելի երիցս երանեալ առաջնորդաւս մերով տէր Պետրոսիւ որ ոչ եթող վարատիլ մի որ ի մէնջ... եւ մեք ի տեղս հաստատուն կացաք վասն սուրբ Նշանի սիրոյս» (Ազգ. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 162—164. հմմտ. եւ Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանաղբիւրք, էջ 55):

Եւ արդ աղաչեմ դամենեան զբնակիչ սուրբ ուխտիս զհողեւոր հարսդ եւ զեղբարսդ, որ յանդորրութեան իցէք եւ յայլ ժամ յիշեսցիք զայժմու նեղեալքս ի սուրբ յաւթս ձեր... եւ տառել զպատուական ա-

սաջնորդս մեր գտէր Պետրոս եւ գտէր Սարգիս եւ զՅովասափ եւ գտէր Աւետիս եւ գտէր Յովսէփ եւ զփառակալս մեր զճգնադպեաց կրաւնաւոր Ղազար եւ զերկրորդ նորին Յոհաննէս քնորդի տեառն Պետրոսի եւ զՍտեփաննոս ծերունի եւ զայլ հոգեւոր հարս եւ զեղբարս եւ զհայր փոխան Սարգիս, որ բազում վիրտոս կրեաց... : Ընդ նոսին հուսկ յետոյ քան զամենեւեան զՅովսէփ կրաւնաւոր եւ զմեզապարտ ծառայս Յակոբ գրիչ եւ զմեր ծնողսն :

Աստանաւ յիշեսցիք ի Քրիստոս զհանդուցեալ ննջեցեալսն զսաւաջնորդ սուրբ ուխտիս զմեծն գտէր Պետրոս եւ երկրորդ նորա զԿարապետ եւ զՅովսէփ միայնակեաց Գանձակեցի որ յաւուրս սորա եւ հրամանաւ եւ կամաւ նորին զսուրբ Նշանն ի հիմանէ վերստին շինեալ նորոգեաց եւ զՅակոբ միայնակեաց... եւ զհոգեւոր հայրն մեր Վարդան կրաւնաւոր ուսուցիչն իմ եւ զԹումայ կրաւնաւոր եւ զԳանձակեցի Վարդան եւ զՍտեփաննոս Անձղնապատեցի եւ զՎարդան եւ զՍտեփաննոս միայնակեացք եւ զՅովսէփ կրաւնաւոր եւ զայլսն ամենայն որ յաւուրս մեր... :

Այդ այսմ աստուածային տառիցս ստացող եղէ եւ Յակոբ անարժան կրաւնաւոր... : Բայց գրեցաւ առ ի հոյակապ եւ հոշակաւոր սուրբ ուխտս Վարադայ բնդ հովանեաւ աստուածընկալ սուրբ Նշանիս յառաջնորդութեան երիցս երանեալ Տեառն Պետրոսի եւ

նորին երկրորդի Յովասափի...: Արդ զբե-
ցաւ սա յիշատակ ինձ եւ Յովսեփայ կրաւ-
նաւորի, որ է իմ ազգական, որ զթուղթս կո-
կեաց...»: Սոյն ձեռագրին մէջ կը յիշուին
ցիր ցան Սարգիս կրօնաւոր փակակալ, Ղա-
ղար փակակալ, Սարկաւազ կրօնաւոր, Յա-
կոբ Գանձակեցի, Սարգիս կրօնաւոր եւ
«Յովսէփ միայնակեաց շինող Ս. Նշանիս»
(Արարատ, 1915, էջ 282—288):

Ստուգիւ ինչպէս յիշատակարանէս կը
տեսնուի շատ ծանր օրեր տեսած է Վարադ,
բայց բարերաստօրէն ունեցած է կորովի ա-
ռաջնորդ մը՝ Պետրոս Լպիսկոպոսը⁴¹, որ
գլխաւորաբար իր Յովասափ եւ Կարապետ
ընտիր օգնականներու հետ կրցեր է տառա-
պանքներու տոկալ եւ աւերակները վերա-
կանդնել⁴²:

⁴¹ Կարեւոր է եւ այս յիշատակարանը՝ «Գրեցաւ
սուրբ տւեալաբանս յամս վերագիտողութեան Տեառն
Սահմաննոսի Հայոց կաթողիկոսի: Ի դրան հոյակապ
եւ հոշակաւոր եւ աստուածընկալ սուրբ Նշանիս Վա-
րադայ: Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Պետրոս
վեհիմաստ հովուապետի եւ Կարապետի խոհական
գիտնականի, որ բնկալաւ զաւարտութիւնս մեր: Գրե-
ցաւ ի վերին վանքս ի դրան սուրբ եւ աստուածունակ
Նշանիս ի յեղբայրութեան պատուական երկնակրան
ծերտունոյս Յակոբայ եւ յայլ եղբարցս Յովաս. Յովսէփ
եւ Մխիթար: Հրամանաւ կուսակրան քհն. Ղաղարու...
(յիշել ինզրէ) եւ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զնախկի
յիշէցեալն զաէր Պետրոս, որ բազում բարութեանց ա-
ռիթ եղեւ սուրբ ուխտիս, որ եհաա զհարկից պահան-
ջումն յանաւրինաց եւ արար խաղաղութիւն մանկանց
Սիսիւի...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Թ. 86):

⁴² «1352ին դրուած Աստուածաշունչի կցուած յի-
շատակարանին մէջ կայ՝ «Եւ երկնաշունչէս սուրբ ա-
թոռոյն Վանայ Լպիսկոպոսարանին, Վարադայ սուրբ
Նշանին» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ.,

Ասկէ բաւական վերջը՝ 1354ին Եփրեմ քահանայ՝ որդի Գրիգոր քահանայի ժառանգարար ստացուած Աստուածաշունչ մատան մը Վարապայ սուրբ Նշանին կը նուիրէ շայնու զաշամբ զի միտքանք սուրբ ուխտին եւ քահանայք նորա յորժամ հասցէ գիրքս առ նոսա զկարգ քահանայաթաղմանն արասցեն րովանդակ եւ արասցեն զգիշերային պաշտօնն եւ օճցեն խաչ սուրբ յանուն հօր իմոյ Գրիգոր քահանային եւ զեօթն աւուր ընթերցմունքն զաղօթան կատարեացեն կարգաւ (Ձարրհանէլեան, Մատենադարան, էջ 145—146. հմմտ. նաեւ Սարգիսեան, Մայր Յուցակ, էջ 93—95)։ Գրեթէ յիսուն տարի յետոյ Սողոմոնի Առակներն ու ԺԲ. մարգարէից գիրքը, գերուած 1392ին, Թուրքերու ձեռքէն կ'առնուի եւ հաւանօրէն Վարապի կը յանձնուի՝ «կաման Աստուծոյ ազատեցաւ գիրքս ի թուրքաց եւ ի տէրն դարձաւ. յամի Պ եւ ԽԱ թուին գերեցաւ սա ի Վարապայ եւ թափեցաւ ձեռամբ արհնելոյն յԱստուծոյ Մկրտիչ երիցուն ի Բերկրի քաղաք» (Ակիւնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 193)։

Ճաշոցի մը մէջ, որ 1393ին կ'աւարտի, Վարապի առաջնորդ կը յիշուին տէր Սահակ իր Պօղոս եղբոր հետ ի միասին (Նօտաբք, էջ 2)։ Այնպէս կը թուի թէ Սահակ նախա-

էջ 16)։ Անկէ յետոյ 1329ին գրուած Աւետարանի մը մէջ գտնուած յիշատակարանէն կ'իմանանք թէ Վարապի նուէր կը տրուի սաղաւարտ մը (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 182)։

պէս Պօղոսի օղնական եղած ըլլայ եւ ապա անոր աթոռը բարձրացած, վասն զի Ճաւրնաթիւրի մը յիշատակարանին մէջ 1399ին կայ՝ «Գրեալ ի սուրբ ուխտն Վարադայ ձեռամբ Յովհաննէս զրչի ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանին Վարադայ... ի հայրապետութեան տէր Սահակայ առաջնորդին Վարադայ եղբար Տ. Պաւղոսի նախորդ առաջնորդին ի թվ. Հայոց ՊԽԸ⁴³» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 429 եւ Նօտարք, էջ 10) : Սահակի օրով Վարադի մէջ կը գրուի Ճաւրնաթիւր մը (1401ին), որուն անտիպ յիշատակարանը յառաջ կը բերեմ : Անկէ կ'իմանանք թէ վանքին մէջ ծանր հիւանդութիւն մը մուտք գտած է եւ քանի մը հոգւոյ մահուան առիթ եղած՝

«Փառք... զոր տեսեալ զայսպիսի դանձա առտուածային... պատուական կրանաւորն Հայրապետ եւ հոգեւոր եղբայր նորին Յովանէս միանակեաց... ստացան զոայ յիշատակ հոգոց իւրեանց եւ ծնաւդացն Հայրապետ կրանաւորի հաւրն Յակոբին եւ մարն Մարէմին եւ հանդուցեալ եղբարն Ստեփանոսին... եւ Յովանէս միակեցի հաւրն Եղեւոնին եւ մարն Էլթանի, եւ քրեւրն Դովլաթի... յանձն առի եւ... կատարեցի ի դատն եւ ի մշտարեւր ժամանակիս որ ի բոլոր աշխարհս ի գերութեան եւ ի տար(տար)ոս ի ձեռն անաւր(էն) Ղանին Լանկթամուր... որ

⁴³ Կը յիշուի այս թուին Գէորգ Բարսեղապետ, որ Ճաւրնաթիւր մը գրութեան պատճառ կ'ըլլայ (հմմտ. Զարրհանէլեան, Պատմ. հայ. գրչութեան, Բ., էջ 152) :

էր թիւս Հայոց ՊԾ : Այլ եւ գրեցաւ սոյ ի գե-
րահոչակ եւ յերկնահանգէս սուրբ ուխտս
Վարադ ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս եւ այլ
սուրբ ուխտեացս եւ յառաջնորդութեան եւ
յեպիսկոպոսութեան տեղոյս տէր Սահա-
կայ . . . : Եւ զպատուական կրանաւոր զՅա-
կոբ զուսուցանողն Հայրապետին եւ զհեղա-
հոգի եւ զսրբաակէր կրանաւոր զԲարսեղ , որ
ամենայն որպիսութեամբ առիթ եւ պատճառ
եղեւ այսմ բարի գործոյ խրատ տալով եւ գե-
ղով . . . եւ զՄկրտիչ զեռարոյս կրանաւորն
եւ զայլ աշխատողսն եւ զերախտաւորսն առ
հասարակ ամէն : Ընդ նոսին եւ զիս զան-
յիշելի գրիչս զԱւետիս եւ զիմ ծնաւդսն զՏղա-
պարոն եւ զՀէլօք եւ զուսուցիչն իմ , զհո-
ղեւոր հայրն իմ եւ ըստ մարմնոյ զեղբայրն
իմ զՂազար կրանաւորն եւ զհայրն իւր զԳրի-
գոր . . . : Այլ եւ կրկին յիշման արժանի արա-
բէք . . . զառաջին զբող սորա զՅոհաննէս քա-
հանայ , որ յառաջն ժԹ տետր գրեաց եւ տա-
րածամ փոխեցաւ ի Քրիստոս . . . : Ընդ նո-
սին եւ ես Յոհաննէս սուտանուն կրանաւոր .
ԺԳ տետր գրեցի :

Թղ . 24 ա . Թողուլ զմեղս . . . եւս առաւել
ստացողի սուրբ գրոցս Հայրապետ կրօնաւո-
րին եւ Յովանէսին եւ իւր ծնողացն եւ ինձ
մեղաւոր զբողիս Յովանիսի եւ իմ ծնո-
ղացն . . . :

Թղ . 150 ա . Քրիստոս Աստուած . . . ողոր-
մեա . . . ստացողաց սուրբ գրոցս Հայրապետ
կրօնաւորին եւ Յովանիսին . . . եւ ինձ մեղա-

ւոր գրողիս Աւետիսիս . . . նաեւ միւս գրողին
Յոհանէս քահանային , որ տարածած մա-
հաւամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս . . . :

Թղ . 158 բ . Եւ եղբաւք իմ Ղազար կրաւ-
նաւորին . . .

Թղ . 695 բ—696 ա . Անձեղադիր լերուք
. . . կազմած էր ինչ գրեցի . բայց խրատ մահ
կայր ի վանքս եւ ես եկի ի դասադատանէն .
է երէց վախճանեալ էին եւ զվերջն Աստուած
գիտէ . . . :

Թղ . 701 ա . . . Այսաւք Աւետիս պատա-
նեակն փոխեցաւ առ Քրիստոս . . . մահեկի
ամսոյ Թ . եւ բազում կոծ եթող ծնողաց
իւրոց» (Ակինեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ .
Էջմ . 1524) :

Մէկ տարի վերջը՝ 1402ին կը յիշուի
Անանիա Վարադեցի մը , որ խաչքար մը կը
կանդնէ՝ «Ես Վարադեցի Անանիա վարդա-
պետս կանդնեցի սուրբ Խաչս բարեխօս եղ-
բօրն իմոյ Եղիա կրօնաւորին , որք երկրպա-
ղանէք յիշեցէք ի Քրիստոս» (Նօտարք ,
էջ 16) :

Գուցէ Սահակին յաջորդն է Ատոմ , որ
1419ին կը յիշուի զովասանքով «սրբաւէր եւ
առաքինի վարուք եւ արի ի գործ սպասաւո-
րութիւն (sic) եկեղեցւոյ» (Արարատ , 1914 ,
էջ 1114—1116 . հմմտ . նաեւ Զարբանէյեան ,
Պատմ . հայ . դպրութեան , Բ . , էջ 150) : Վա-
րդի 1421ին Ճաշոց մը կը նուիրուի՝ «Ի յա-
սաջնորդութեան սուրբ աւխտին իմաստուն

և Էանճարեղ վարդապետին Մարգարայ կոչեցեալ, այլ և Եպիսկոպոսութեան տեղւոյն սրբաանեալ Եպիսկոպոսացն տէր Յովանիսի և Ատոմայ: Ի թուականս Հայոց ՊՇ. ամի» (Նօտարք, էջ 67): Նոյն թուականին աւետարան մը կը գրուի՝ «Ի հայրապետութեան Տեանն Պօղոսի և մերոյ աթոռակալի և առաջնորդի սուրբ ուխտիս Վարդայ քաջ հոկտորի և տիեզերալոյս վարդապետին Մարգարէի և տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոսի, ի քաղաքս որ կոչի Վան» (Նօտարք, էջ 65—66. Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 340): Նմանապէս նոյն թուականին Կարապետ կը գրէ աւետարան մը՝ «Ի հայրապետութեան տեանն Պօղոսի և մերոյ աթոռակալի Մարգարէ վարդապետի և տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոսի առաջնորդացս ուխտին Վարդայ» (Նօտարք, էջ 65): Ինչպէս կը տեսնուի վերջին երկու յիշատակարաններու մէջ Ատոմի անունը լուաւ է, հաւանօրէն 1421ին մեռած է և միւսները մնացած են Վանի ու Վարդայի առաջնորդ: Հետեւեալ յիշատակարանին մէջ ևս Ատոմի յիշատակութիւնը չենք տեսներ և գարձեալ Յովհաննէս ու Մարգար յիշատակուած են: Այս կարեւոր յիշատակարանին բովանդակութիւն է՝ (հմմտ. Կարենեան, Յուլ. Թ. 178):

«Փառք... Արդ... ցանկացող եղեալ երջանիկ ամե կրօնաւոր և աստուածեղէն ձրիւքն քարգտաւեալ որոյ անուն Սաղաթիէլ հանաչի և ելեալ ի խնդիր... աստուածունակ

տառիս... ետ գծադրել զսա յոյժ փափաղա-
 նաւք բազում գծադրողաց ի հալալ արդեանց
 իւրոց: Որ եւ վասն առաւել ջերմեռանդ սի-
 րոյն, զոր ունէր առ Աստուած եւ վասն չքա-
 ւորութեան իւրոյ գմեծ մասն գրոցս իւրով
 իսկ ձեռամբն գծադրեաց ի մեծահռչակ եւ
 յաստուածարնակ եւ յաղանաւոր եւ յերեւելի
 եւ ի մայրաքաղաքն ամենայն Վանօրէից ի
 Վարազ վանքն, ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
 տուածածնին եւ այլ բազմահաւաք սրբոցն որ
 անդ կան հաւաքեալ եւ ստացաւ... ի վայե-
 լումն անձին իւրոյ... եւ յիշատակ հօրն իւրոյ
 Ամիր բէկին եւ մօրն Խելօքին եւ եղբօրն
 Մկրտչին եւ քերն Փաշամեղիքին եւ հօրեղ-
 օրն Սէթին...: Այլ եւ գդադրողք այսմ
 աստուածաշունչ կտակիս նախ եւ առաջին
 դՅոհաննէս պատուական վարդապետն մա-
 կանուն Մանթ կոչեցեալ, որ պատճառ եւ
 սկիզբն գծադրութեան... եղեալ եւ գլխա-
 տուր քահանայն եւ գկարապետ քահանայն...
 եւ գծնողսն նոցին յիշեցէք... ընդ նոսին եւ
 գիս... զանարհեստ սոսկանուն արեղայս
 Թումա, որ եւ արժանի եղէ սակաւ ինչ աշ-
 խատութեան գծադրելով գերկրորդ օրէնքն
 ի տառս յայս մեղսամած մատամբ իմով եւ
 զյիշատակարան գրոցս եւ կազմեցի զսա ըստ
 կարի փանաքիմաց գիտութեան իմոյ...
 Աւարտեցաւ եւ կազմեցաւ գիրքս այս ի Թումա-
 բերութեան հայկազեան տումարի ի ՊԶ. յառ-
 տուածախնամ կղզիս Աղթամար ընդ հովա-
 նեաւ գերահռչակ սուրբ Խաչին եւ սուրբ Աս-

տուածածնին ի հայրապետութեան տեսնե
Դաւթի . . . :

Այլ գրով . Յայտմամբի եղև գրաւ սորա
որ էր թիւ Հայոց ՊՀԱ ի պարսնութիւն էգ-
գինչէրին եւ որդւոյ նորին Մէլէքին : Գրեցաւ
գիրքս հոգելից ի գաւառս Տողր կոչեցեալ ի
սուրբ մենաստանիս Վարակք կոչեցեալ ընդ
հովանեաւ կենսատու սուրբ Նշանիս եւ յեր-
կոտատան սիւն լուսոյս եւ սուրբ Աստուա-
ծածնիս եւ Նախավկայիս եւ սուրբ Յովաննի-
նէս Աւետարանչիս եւ գերապանծ արքոյ Սիո-
նիս եւ սուրբ Սոփիայ : Եւ յառաջնորդութիւն
տիեզերալոյս բարունապետիս Մարգարէ քաջ
հոկատրի եւ իմաստասիրի : Ի հայրապետու-
թեան արքեպիսկոպոսիս աէր Յովանիսի , որ
սիրող եւ խնամածու եղև մեզ . . . սա եղև
պատճառ գրոցս որ ժ . տեսր ետուր եւ զաւ-
րինակն շնորհեաց , Ռ . պատիկ առցէ ի հան-
դերձեալն : Եւս պիտակ անուն վարդապետ
Սաղաթիէլ առ ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց
իմոց . . .

(Թղ . 104 ա) . Յամի Պ . եւ Հ . եւ Ա .
թվականութեան Հայկապեան տուժարիս գծա-
գրեցաւ գիրս երկրորդում օրինացս ի կղզիս
Աղթամար ձեռամբ Թումայի անարժանի ի
խնդրոյ սրբաւէր արեղային Սաղաթիէլի
(Ակինեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ . էջմ . 207 ,
Աստուածաշունչ . հմմտ . Նօտարք , էջ 64) :

Մարգար առաջնորդը Գրիգոր Տաթևաց-
ւոյն աշակերտած է եւ շատ ուսեալ եւ կա-
րող անձ եղած եւ գրուատիքներու դարձեալ

պատկին արժանացած (Թովմ. Մեծոփ., էջ 52) : Իսկ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Մարգարէն աւելի երկարակեաց եղած է, ինչպէս պիտի տեսնուի :

Վերին Վարաց 1425ին կը բերուի գերուած Նարեկ ժը, զոր Խօջայ Աստուածատուր կը գնէ (Թովհեան, Յուշ. Դաղ. վրդ., էջ 55) : Իսկ տասն տարի⁴⁴ վերջ (1435ին) կը գրուի Աւետարան ժը՝ «Ի Հայրապետութեան . . . մերոյ սուաշնորդի եւ աթոռակալի սուրբ ուխտիս Վարացայ տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի ի քաղաքիս որ Վան կոչի» (Նօտարք, էջ 106. Լալայեանց, Յուշ. Հայ. Զեռ. Վասոյ., էջ 369) : Սոյն Յովհաննէս կը մասնակցի Կիրակոս Խորվիրացեցիին կաթողիկոսական ընտրութեան (Մեծոփ. Յիշատակարան, էջ 52—53 եւ 76, Առ. Դաւ., էջ 418) : Նմանապէս Չաքարիա կամ Չաքարէ վարդապետ «Վարացայ մայրաքաղաք Վանօրէից» նոյն ծրագիրը կը հետապնդէ (Թովմ. Մեծոփ., էջ 52. Դիւան, Ժ., էջ 47. Նօտարք, էջ 122) : Սա անոր դարձակիցն էր :

Յովհաննէսի օրով քաւական Զեռադիրներու արտադրութիւններ կ'ըլլան. 1442ին՝ կաւարտի Յայտմաւորք ժը (Առ. Դաւ.,

⁴⁴ 1431ին Կարապետ՝ «Ապաստուոր սուրբ ուխտին Վարացայ Բաղէէ կու գայ եւ կը ստանայ Դրբգոր Տաթևացոյ մէկ դորձը» (Արձագանք, 1885, էջ 123) : — 1438ին Չաքարիայի մեռած Ղազար վարդապետի համար կը գնուի Տօնացոյց ժը (Աղիքեան Հ. Ն., Հաւար. Յիշատ., Տօնացոյց ԽԵ) :

էջ 418) . 1444ին՝ Վարդան կը գրէ Աւետարան մը (Ակինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1261) . 1445ին՝ կը գրուի Յայրամատուրք մը (Նօտարք. , էջ 146) : 1446ին՝ կ'աւարտի Յայրամատուրք մը «եւ մերոյս առաջնորդի սուրբ ուխտիս Վարդայ Յոհաննէս Եպիսկոպոսի եւ Զաքարիա վարդապետի . 1448ին՝ կը գրուի դանձարան մը «ի հայրապետութեան» մերոյ առաջնորդիս սուրբ ուխտիս Վարդայ Տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոսի եւ Մարգարայ վարդապետի ⁴⁵ ձեռամբ Սաշտատուր Երիցու» (Նօտարք. , էջ 158) . 1452ին՝ կ'արտադրուի Աւետարան մը «Ի Վան ձեռամբ յօղնամեղ եւ անարժան սուա անուն Վարդան Երիցու . . . ի հայրապետութեան Տեան Գրիգորի եւ մերոյ աթոռակալի սուրբ ուխտիս Վարդայ հեղահոյի Եպիսկոպոսին տէր Յովանիսի եւ Զաքարիա վարդապետի» (Նօտարք. , էջ 169) : Նոյն Յովհաննէս կը յիշատակուի 1453ին (Հմմտ. Նօտարք. , էջ 171 եւ Լալայեանց , Յույ. Հայ. Ձեռ. Վասպ. , էջ 137) եւ 1454ին (Հմմտ. եւ Նօտարք. , էջ 175) : Այս թուականին արտադրուած Վաթուղիկէ թղթերու մեկնութեան յիշատակարանին մէջ կը յիշուին Վարդայ առաջնորդներն ու միաբաններէն՝ «եւ ընծայեաց (զմատեանն) Վարդայ սուրբ հրաշագործ եւ աստուած ընկալ սուրբ Նշանին ի գրուեա Եօթն-

⁴⁵ Յակոբ Թաթուզեանի Պատմութեան Համեմատ Մարգար 1464ին դեռ Վարդի առաջնորդ էր (Նօտարք. , էջ 218) :

ասին Լուսոյ, որ է հրեշտակարնակ տեղի եւ աստուածունակ Անապատ: Որք են անդ հաւաքեալ այժմ բազմութիւն անձանց կրօնաւորաց: Արդ եւ Կիրակոս արեղայս յերես անկեալ պաղատիմ կողկողազին եւ յորդարուզիս արտասուօք, որք հանդիպիք այսմ աստուածային Բուրաստանիս յիշեցէք առաջի անմահ գառին Աստուծոյ եւ մեղաց թողութիւն խնդրեցէք ինձ եւ հարց եւ եղբարց իմոց: Նաեւ հողեւոր հարց եւ եղբարց իմոց Յոհաննէս Եպիսկոպոսին (առաջնորդին Վարապայ) եւ Զաքարիա վարդապետին, Յոհաննէս կրօնաւորին, Հերպետ (վերակացու ուխտին կամ փոխ-վանահայր) Հայրապետին, Մեկքիսէթ կրօնաւորին, Թադէոս ճգնաւորին, Ահարոնին, Կարապետին, միւս Կարապետին, Առոմին⁴⁶ (Բեմբասաց ի վանահայրութեան Կարապետ արքեպիսկոպոսի), Դաւթին, Մկրտաչին եւ միւս Մկրտչին, Գրիգորին, Կարապետին, մահտասի Յովաննիսին, Սուքիասին, Ստեփաննոսին, միւս Ստեփաննոսին եւ Յակոր միակեցին...: Զանարժան զծողս Իգնատիոս արեղայս աղաչեմ յիշել ի Տէր» (Նօտարք, էջ 175—176):

Յովհաննէսի առաջնորդութիւնը շատ երկարատեւ կ'ըլլայ եւ իրեն յաջորդ կ'ունենայ համանուն մը՝ Յովհաննէս: Ամէն պարապային նա է որ ղեւ կը յիշատակուի 1458ին (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 479, տպուած

⁴⁶ Ասոմ տաղասաց էր (հմմտ. Արարատ, 1902, էջ 447—451):

կամ գրուած՝ Յովսէփ. հմմտ. Նօտարք, էջ 188), 1462ին (Ակիսեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Մ. Պատուրեանէ), 1463ին (Բար- խուդարեան, Արցախ, էջ 267) եւ 1465ին (Նօտարք, էջ 202) : Այս վերջին թուականիս գրուած Յայտաւարքի մը յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Ի կաթուղիկոսութեան Տեանն Ստեփաննոսի եւ մերոյ եպիսկոպոսին՝ ա- ռաջնորդին Վարապայ Տէր Յովանիսին մեծին (եւ Տէր Յոհաննիսի) փոքուն» : Այս յիշա- տակագրութիւնը նկատելով չէ կարելի ստու- գութեամբ ըսել թէ 1467ին յիշուած «Տէր Յոհաննէս եպիսկոպոս»ը ասոնցմէ ո՞րն է (Նօտարք, էջ 232) : Սակայն բոլորովին ստու- գապէս կարելի է ըսել որ 1486ին յիշուած Յովհաննէս Մեծն Յովհաննէսի յաջորդն է, փասն դի նա արդէն մեռած էր խոր ծերու- թեան մէջ. «Աւարտեցաւ (Գանձարան մը) . . . ի գետույն Սղկայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աս- տուածածնին եւ Փրկչին ի թմ. ԶԼԵ (1486) յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Վարապայ տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի, արքայան եւ հեղաձողի, որ զգտաւ կրանաւորաց սի- րով կու յարմարէ եւ աշխատաւորացս եւ վատաւակաւորացս վերակացու լինի (Տէր Աւետիսեան, Յուց. հայ. Զեռ. Նոր-Ջու- դայի 290. հմմտ. Սղկայ Ս. Աստուածածնի վանք, ուր եւ յիշատակութիւն մը 1487էն) :

Յովհաննէսին յաջորդն է Ատոմ, որ կան- խաւ Վարապի «հէրպէան» էր :

Զենք կրնար ըսել թէ Ատոմ ե՛րբ առաջ-

նորդուքեան պաշտօնին կոչուեցաւ⁴⁷։ Սակայն այն ստույգ է որ 1507ին նա արդէն առաջնորդ էր։ Այդ թուականին Ջաքարիա Վարադի մէջ Շարակնոց մը կ'աւարակ (Conybeare, Cat. Brit. Mus., Թ. 49, էջ 107. Հմմտ. նաեւ Ակինեան Հ. Ն., Գաւաղանադիրք, էջ 124)։ Ջաքարիայէն յառաջ «առառս Վարադայ սուրբ Նշանին» Յովհաննէս Մանդատարենց կ'արտադրէ Յովհաննու Աւետարանը (Լարայեանց, Յույց. Հայ. Ձեռ. Վաստ. էջ 618—620)։

Առումին յաջորդ յիշատակուած է Կարապետ արքեպիսկոպոս, որ իրեն օգնական ունեցեր է Գրիգոր վարդապետ։ Ջաքարիա արքեպիսկոպոս 1511ին Աւետարան մը կը գրէ՝ «Ի Հայրապետութեան Տեառն Սարգիս կաթողիկոսի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Վարադայ Կարապետ արշիեպիսկոպոսին եւ Գրիգոր վարդապետին եւ ի եղանութեան (իշխանութեան) յաղթող իշխանին Շահ Իսմայէլին»⁴⁸։ Սոյն Կարապետան ըլլալու է որ իրրեւ «սպասաւոր սուրբ ուխտին Վարադայ» 1521ին Բաղէշի մէջ խօնաց Միքայէլի մօտ

⁴⁷ Հմմտ. Ազգր. Հանգ., 1911, էջ 70։

⁴⁸ Թափեհեան, Յույց. Հայ. Ձեռ. Դաղեան Վրդ. Ի., Ա., էջ 8, որ Կարդապետեր է եճԿ = 1111, սակայն նկատելով որ Սարգիս Գ. Միւսայլ կաթողիկոսի գահակալութեան շրջանն է 1484—1515 եւ Շահ Իսմայէլի կառավարութեան տարիներն են 1505—1525 պէտք է եճԿ սրբադրել ՋճԿ = 990 + 551 = 1541։ — Աւագ Տրկիներ 1515ին կը միարանի «Ի Հոշակաւոր եւ ի մեծ սուրբ ուխտն Վարադ» եւ կը նորոգէ Աւետարան մը (Հմմտ. վերը կամ Սարգիսեան, Մայր ջույց., էջ 390)։

դանելով Գրիգոր Տաթևացիին Սաղմոսաց
մեկնութիւնը կը ստանայ զայն (Արձագանք,
1885, էջ 123. Հմմտ. Թօփճեան, Յուշ. հայ-
Ձեռ. Դաղեան Վրդ. -ի, Ա., էջ 62) : Հ. Ն.
Ակինեանի համաձայն այս Կարապետ սպա-
սաւորը նոյն է Կարապետ արեղայի հետ, որ
1513ին «ի գրանէն Վարադա սուրբ Նշանին»
կ'անցնէր էջմիածին (Հանդ. Ամս., 1937,
էջ 322—323), որ սակայն հաւանական չէ.
նա արդէն առաջնորդ էր :

Կարապետի առաջնորդութեան վերջին
տարին անձանօթ է : Վանի մէջ 1533ին կը
գրուի Աւետարան մը՝ «Ի յառաջնորդութեան
սուրբ ուխտիս... (երկու բառեր քերուած,
զուցէ ըլլային՝ Վարադայ Կարապետ) արհե-
պիսկոպոսի եւ Յովհաննէս եւ Կարապետ
Վարդապետացս եւ Գրիգոր Հերպետի (Սար-
գիսեան, Մայր Յուցակ, էջ 718) : Հաւանո-
րէն յաջորդ տարին՝ 1534ին Վարադի մէջ կը
գրուի Մաշտոց մը (Տաշեան, Մայր Յուցակ,
էջ 433—434) :

Այս տան Վասպուրականն ու անոր հետ
նաեւ Վարադ կողոպուտի եւ աւերի կ'են-
թարկուին : Ասպատակոյն էր Շահ Թահ-
մազ Ա. : Բայց բարերաստօրէն Վարադ շու-
տով կը վերականգնուի եւ փթթումի նոր
չրջան մը կը բոլորէ : Հոն կը ծաղկի Զաքարիա
երզասացը, որ Գրիգոր Վարադեցիին տեղե-
կատուութեան համաձայն Վարադով գիւ-
թուած կ'երդէ «չքնաղ երգ»ը «ԶՎարադն
ասեմ» (Դիւան, Ժ., էջ 501) : Հոն կը ծաղկի

Կարապետ Զաղ, որ երբ կ'իմանայ թէ Խոր-
պաշներն իր եղբորորդիներն ալ գերած են՝
Վարադի լեռնէն իջնալով Զուգայ եւ Սպահան
կ'անցնի: Նա Սպահանի մէջ կը մեռնի ու
կը թաղուի: Բայց իր Մարտիրոս աշակերտը
հակառակ գերեզմանին խիստ հսկողութեանը
կը յաջողի մարմինը գողնալու եւ Վարադ
փոխադրելու (Ալիշան, Հայապատում, Բ.,
էջ 322): Կարապետին աշակերտներէն է նաեւ
Պօղոս Մոկացին, որ քարոզչական լայն դոր-
ծունէութիւն ունեցեր է եւ չէ բնկրկած
հալածանքի ու տառապանքի տակ (Առ. Դաւ-
րթ., էջ 266—283): Հոն կը ծաղկի Ներսէս
կրօնաւոր Վարադեցին, որ Գանձարան մը կը
նորոգէ (1548ին, Աճառեան, Յուլ. հայ.
Զեռ. Սանատարեան վարժարանի, Վիեննա
1900, էջ 25): Համանուն Ներսէս եպիսկո-
պոսի առաջնորդութեան ժամանակ 1559ին
Յովհաննէս կ'արտադրէ Աւետարան մը (Մառ
Ն., Յուլ. համառօտ հայ. Զեռ. վանուց
Սեւանայ, Մոսկուա 1892, էջ 4 ուր գրուած է
«ի գերահռչակ ուխտիս Մարտայ՝ որ հիմ-
նարկեալ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին...
զոր կարգալու է «Վարադայ» հմմտ. Սմբա-
տեան, Գեղարքունիք, էջ 397):

Այս շրջաններուն⁴⁹ Վարադայ առաջնորդ-

⁴⁹ 1581էն սկսած Վարադի մէջ իր արտաքին եւ
գրական գործունէութեամբը հռչակ կը հանէ Վարա-
դեցին Բարսեղ (հմմտ. Դիւան, Ժ., էջ 8—14 եւ 502):
Մէր Մատենադարանին Թ. 663 Տաղարանին մէջ
թղ. 12 ա. Առաքել վարդապետի Պլոյուլի եւ Վարդի
տաղէն (Ականջ գրէք) վերջ կոյ՝ «Մեղաւք լցեալ Բար-

ներսն շարքին մէջ փայլուն գիրք կը գրաւէ Մարգար, որ արդէն 1565ին կը յիշատակուի: Նա դահ կը բարձրանայ իրրեւ յաջորդ Սահակ արքեպիսկոպոսի, որուն եղբորորդին է յիշատակուած Զաքարիա երդասացը (հմմտ. վերը եւ Դիւան, Ժ., էջ 501): Մարգար կը դնահատուի իրրեւ «հեզ եւ հանգարտ յաշտամենին» (հմմտ. Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 666): Մարգարի առաջնորդութիւնը կարճատեւ չ'ըլլար, նա կը յիշուի գեւ 1595ին (Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 34 եւ 745):

Սակայն այնպէս կը թուի թէ ծերութեան պատճառով հրաժարած ըլլայ գործերէն, բայց ոչ տխուրօտէն եւ կամ պիտի ըսենք թէ 1595ին իր յիշատակութիւնը սխալմունք է: Վասն զի 1599ին Մարգարին տեղ նոյն պաշտօնի վրայ կը գտնենք Ստեփանոս արքեպիսկոպոս եւ Կարապետ, ինչպէս Բարսեղի յիշատակարանէն կ'իմանանք: Սոյն յիշատա-

սեզ Վարդեցի, որ զոյս քանի տղերս շարագրեցի, ով որ ասէ բերան մ'ինձ սղարմի, երկնից արքայութեան ժառանգ լիցի: Ահանջ գրէք գերոյս ձեզ դանդաս ունի, գրադրի կիրակօրն որ փշրուի լինի, աստա տղաւոր տէրս լուսոյ կու պակսի, մեզք ու մտալովն ի վանից վգին: — Այս զարուս անուն կը հանեն նաեւ Գրիգոր Վանեցի կամ Վարդեցի եպիսկոպոսը (Աղաւնուի, Միաբանք եւ այցելութ Հայ Երեսօպոստոլ, էջ 73) եւ Յովհաննէս հանճարեզ եւ գրագէտ վարդապետն (Դիւան, Ժ., էջ 502): — 1311ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակագրութիւններէն մէկուն մէջ կը ժողթուի յիշել Թուժա Վարդեցի եպիսկոպոսը (Անտուան, Յուց. հայ. Զեռ. Թարգմի, էջ 71):

կարանն իր կարեւոր բովանդակութեան համար յառաջ կը բերեմ հոս (հատընտիր) .

«Փառք... Գրեցաւ սա (աւետարանս) ի թուարեւութեանս Հայոց Ռիմ (1591) ի հայրապետութեան տեասն Մէլքիսէդի եւ մերոյ աթոռակալի եւ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Վարապայ Սանփաննոսի եւ Կարապետ վարդապետի ի մայրաքաղաքս վանորէիցս ի Վարպ ընդ հովանեաւ Ս. Նշանին ձեռամբ առնարժան եւ սուտանուն արեղայի Բարսեղի անարհեստ գրչի... : Յիշեցէք յաղաթս ձեր... եւ զհոգեւոր հայրն եւ զքեզին իմ զկարապետ բարունապետ փիլիսոփայն, մակահուն Ջամալն, այլ եւ զաշակերտսն մեր... զաէր Զաքարէն, զաէր Յովհաննէսն, զաէր Ներսէսն, զՂազար Սարկաւալն, զանտեսն Կակոսն, որ աշխատեցան ի կոկել թղթին եւ զաէր Փիլիպպոս վարդապետ, որ կազմեաց զսուրբ աւետարան... : Աստուած ողորմի առացէք խուս Սարգսին, որ բազում աշխատանք ունի սուրբ եկեղեցեաց վերայ, որ երեք զեկեղեցւոյ գրանդին եւ եղև պատճառ որ դռներն ամէն քարէ շինեցին, զերկու եկեղեցւոյ սալարս, զերկու ժամարան, զերկու խորանն, զսան քարերն, զգաթարի քարերն, որ յառաջ չկայր նոր արարին... : Դարձեալ յիշեցէք... զպարոն Հէրապետն, որ եղև պատճառ վերստին նորոգման սուրբ եկեղեցեացն եւ զերկու ժամատուն ի հիմանց նոր շինեցին, զխցերն եւ զերեսրացներն, զՎարոցն, զՄկրտիչն, զՄէլիք Բարուլն...» (Յի-

չատակարան Բարսեղ Վարդեցիի, Դիւան, Ժ., էջ 33—38. Հմմտ. նաեւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 261—262. Լալայեանց, Յուշ. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 719): — Ասոր կը կցեմ յաջորդ յիշատակագրութիւնն ալ՝

«Փառք քեզ Հայր եւ որդի եւ սուրբ Հոգի... Եւ արդ՝ եւ յեանեալս յամենայն րարեաց եւ յանարժանս յուխալ եկեղեցւոյ Աւետիս քահանայ՝ եւ ոչ գործովք... զոր վստահացեալ յօգնականութիւն Հոգւոյ սրբոյ ձեռնարկեալ գրեցի զսա ի սուրբ ուխտս որ կ'ոչի Վարադ քեզ Հովանեաւ Կենսատու Խաչին Քրիստոսի. ի թուականիս Հայոց ՌՄԱ (1602) ամին. ի յառաջորդութեան սուրբ ուխտին Վարադայ տէր Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին. եւ ի դատաւորութիւն տէր Բարսեղ վարդապետին. որ զկէս գրոցս գրեր էր. գրադցրածայն երաժիշան. գրանաւոր ծիծեռն. Աստուած գինքն անսայթաքելի պահեցէ ի պարծանս մեր: Եւ զիս զանարժանս զտէր Աւետիս Մոկացիս՝ որ զկէս գրոցս գրեցի եւ աւարտեցի ի քաղաքս Վան. քեզ Հովանեաւ Տիրամայր սուրբ Աստուածածին, եւ Գաբրիէլ Հրեշտակապետին, որ է պահապան քրիստոնէից: Ազաշեմ ամմեղադիր լերութ սխալանաց եւ խոշորութեան դրիս՝ եւ պակասութեան արհեստից՝ զի կար մեր այս էր. եւ էր ժամանակս դատն ի ձեռաց այլադպաց... Եւ արդ՝ եւ պարոն Մլխամս ստացայ զսուրբ գիրքս... եւ եզի յիշատակ ի գրանս Կենդանանից սուրբ Աստուածածնին... եւ

զՅովհաննէս եպիսկոպոսն Վարապեցի՝ որ
 զօրինակ շնորհաց... Եւ զԲարսեղ զծոզ
 Վարապեցին, որ զծոզ տետր ճառքս գրեցի
 ըստ կարի իմում. եւ Աստուած ողորմի առա-
 ցէք ինձ եւ ծնողաց իմոց Ստեփաննոսին եւ
 Խաթուն Բէկիջանին. եւ քեռուն իմոյ Կարա-
 պետ քարունապետ փրկիստփային. մականուն
 Ջամալ Արարքեցուն. եւ միւս քեռուն տէր
 Յովհաննէս քարաուղարին... եւ զտէր Ստե-
 փաննոս զառաջնորդ սուրբ ուխտիս Վարա-
 պոյ, եւ զմիարանսն առ հասարակ. եւ զտէր
 Ստեփաննոս Ղաւղաջի մահգասին... Գրե-
 ցաւ ի ՌԽԱ (1602) թուականին Հայոց, ի
 վրդովման ժամանակիս, որ այլապէսին կու-
 կատրեն զմիմեանս. ըստ այնմ որ հրամայէ
 սուրբ աւետարան թէ յարիցէ ազգ ի վերայ
 ազգի, յորոց փրկեացէ զմեզ Քրիստոս Աս-
 տուած» (Դիւան, Ժ., էջ Լ—ԼԱ) :

1594ին՝ զի յիշատակ Կարապետ վարդա-
 պետի կը գրուի Խորենացիի պատմութիւնը,
 զոր անիկա» տայ յիշատակ Վարապոյ Ս. Նշա-
 նին» (Ակիճեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.
 Հ. Պատմ. քեանէ) :

Յիշատակարանի մը համեմատ այնպէս
 կը թուի թէ 1595ին Ստեփանոս առաջնորդ
 մեռած ըլլայ (Լալայեանց, Յույ. հայ. Ձեռ-
 վաստ., էջ 745), մինչ Բարսեղ Վարապեցի
 գինքը 1602ին⁵⁰ զեռ կենդանի գիտէ (Հմմտ.

⁵⁰ 1600ին աւետարան մը կը գրուի Ստեփանոսի
 օրով (Ակիճեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., 1600) : —
 1608ին Բարսեղ Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ

վերը) : Հաւանօրէն այս Ստեփանոսին է՝ «Աշունն էր եղաւ դարուն, ցամաքեցաւ ձիւնն սարերուն» տաղը (Հմմտ. Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 264 եւ Հայերգ, էջ 129) : «Դարձեալ տաղ նորին Ստեփանոսի : Եղբայրք շատ բարեւ լալով, յաշխարհիս սնց կայք դուք բարով» (Սեկեան Հ. Հ., Մայր Յուց. Հայ. Զեռ. Մխրթ. Մատ. Ի Վիկեննա, Բ. անտիպ, էջ 151. կը գտնուի Թ. 663 Զեռադրին մէջ թղ. 41 ա) :

Ստեփանոսի արժանաւոր յաջորդն է Մարտիրոս, որմէ յառաջ կարճ ժամանակով մը Վանի առաջնորդ եղած է Զաքարիա Վանեցին, որ կաթողիկէամբիտ բլլալուն ախոսէն կը զրկուի եւ որ սակայն ետքէն Կ. Պոլսոյ Պատրիարկ կ'ըլլայ (Հանդ. Ամս. 1934, էջ 244—257) : Մարտիրոսի խնդրանքով կը զրուին Աստուածաշունչ մը (Զարբհանէլեան Մատենադարան, էջ 155) եւ 1617ին Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուց. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 853) :

Մարտիրոս⁵¹ շատ մեծ դործունէութիւն ցուցած է ինչպէս Վարդգի մէջ, նաեւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ պարտերու թեթեւացման համար (Բարսեղ Բաղիշեցւոյ Հեա) եւ Երկու անգամ այցելած է Երուսաղէմ : Կը

կը յիշէ Ներսէս Վարդեցի (Լալայեանց, Յուց. Հայ. Զեռ. Վասպ. էջ 256) :

⁵¹ Նա կոչուած է Արահու կամ Արահայ. տե՛ս Գր. Դարանապի, Ժամանակագրութիւն, էջ 325. Հմմտ. նաեւ Լեւոնայեայ Ս. Աստուածածնի վանքը :

Հիւրընկալէ տէր Կիրակոս Տրապիզոնցի ճգնաւորը Վարազի մէջ: Ըրած է՝ «բազում ուղղութիւնս եւ շատ բարութիւնս» (Հմմտ. Գր. Դարանաղցւոյ, ժամանակագրութիւն, էջ 324—325. Հմմտ. եւ 373—375, Հայապատում, էջ 610—611, Աղանունի, Միարանք եւ այցելութիւն Հայ Երուսաղէմի, էջ 274): Սնոր օրով Վարազ նախանձելի վիճակի մէջ էր, ինչպէս յայտնի է հետեւեալ յիշատակարանէն, որուն մէջ Վարազայ անձերէն բաւական թուով կը յիշուին (ուշագիր ըլլալու է Մարդար եպիսկոպոսի անուան, որ տարբեր անձ ըլլալու է):

«Փառք... որ ետ կարողութիւն տկար հոգւոյ... Սահակ անարժանի հասանելի յաւարա լուսադարդ սուրբ տառիս, որ Հարանց վարք կոչի ի ինդրոյ հոգիւնկալ եւ քաջ վարժապետի եւ բարունապետի Մարտիրոսի...: Եւ արդ ես... Սահակ անուամբ միայն արեղայ... աւարտեցի դոայ... ի մայրաքաղաքն վանօրէից Վարազ ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս եւ յայլ եօթն տաճարացն՝ որ կառուցեալ կան յանուն սրբոց ի պահպանութիւն երկրիս, ի թուարեւութեանս մերում հայկապեան տօմարի ՌՀԶ ամին առոտս երջանիկ բարունապետին եւ առաջնորդի վանիցս տէր Մարտիրոս հռետորի, եւ յայլ միեղէն վարդապետացս տէր Ներսէսի, տէր Զաքարիայի, եւ Մարդարայ եպիսկոպոսի եւ միւս տէր Ներսէսի եւ տէր Յովհաննէսի եւ մահտեոսի տէր Պարսամի եւ յայլ միարան եղ-

բարցս տէր Յակոբ վերականգուի, տէր Մովսէս լուսարարի, որ աշխատեցաւ ի նշայել սորա եւ տէր Յովանիսի եւ տէր Մկրտչի եւ տէր Ստեփաննոսի եւ տէր Սարգիս հացթուխի, որ կան ի սպասաւորութիւն սուրբ ուխտիս, որ հայրախնամ եւ եղբայրական սիրով զանարժանս իրր արժանաւոր ընդունէին հոգեւոր եւ մարմնաւոր պիտոյի ք ըստ կարեաց իւրեանց...» (Սոյն Ձեռագիրը կը գրաւուի, սակայն ետ տանելով կը գրուի՝ «Ի դուռն Վարազայ Աստուածընկալ սուրբ Նշանիս ի դատն եւ ի նեղ ժամանակիս, որ սուրբ ուխտս Վարազ երեք ամ ամայի եւ աւերակ էր մնացեալ. շնորհօքն Քրիստոսի եւ ամենապօր Աւագ սուրբ Նշանին վերստին հաստատեցաւ ի թիւն ՌՃՀ» (Արժուի Վասպուրական, 1859, էջ 126—128) :

Գրեթէ միեւնոյն, բայց համառօտ բովանդակութիւնն ունի Սաղմոսարանի մը հետեւեալ յիշատակարանը՝

«Փառք... Եւ արդ գրեցաւ սա (Սաղմոսարան) ի մայրաքաղաքս վանօրէից ի Վարազ ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս եւ յայլ եւօթ սուրբ տաճարացս որ կառուցեալ կան ի պատիւ սրբոց եւ ի պահպանութիւն երկրիս մերոյ ի Ռ եւ Հէ (1628) թվականին ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Մարտիրոս բարունապետի եւ յայլ միեղէն եղբարց տէր Զաքարայ վարպետի եւ տէր Ներսէս վարպետի եւ այլոցն որ կան ի սպասաւորութիւն սուրբ ուխտիս եւ զանարժանս օրպէս արժա-

նաւորս ընդունին...: Արդ յիշեցէք ի միտս
բարիս զՍահակ անպիտան զրիչս եւ զուսու-
ցիչն իմ զՍտեփաննոս քահանայն» (Ակինեան
Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. յէջմիածին):

Սոյն Սահակ 1644ին կը դրէ Սաղմոսա-
րան մը ի Վարազ (Լալայեանց, Յուլ. Հայ.
Ձեռ. Վասպ., էջ 46) եւ 1647ին կը նորոգէ
Աւետարան մը հետեւեալ կարեւոր յիշատա-
կարանը կցելով անոր՝

Նորոգեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ
մեղապարտ Սահակ արեղացիս ի թուին Հայոց
Ռ. եւ ՂԶ (1647) ամի ընդ հովանեաւ Աւագ
սուրբ Նշանին Վարազայ ի յառաջնորդու-
թեան սուրբ ուխտիս սրբանունդ վարդա-
պետին Կիրակոսի, ի խնդրոյ աստուածասէր
եւ մեծահարուստ դօլուատուորին Ալազօղի,
որ ստացաւ զսայ... եւ ետ նորոգել... եւ ետ
ի գեօղն Արարք, ընծայ նորաչին եկեղեց-
ոյս, որ յանուն սուրբ Աստուածածնին զոր
ԺԲ. ամաւ առաջ չինեաց մեծ վարդապետն
Կիրակոս...: Եւ ի սաստիկ շարժմանէ խախ-
տեալ կործանեցան սուրբ եկեղեցիքն ի բա-
ղում տեղիս...: Եւ դարձեալ նորոգեաց
վարդապետն Կիրակոս... զսա պատուական
եւ վայելուչ տեսլեամբ քան զոր էր յառաջա-
գոյն...:

Նոր իմն պատուհասիւ պատժեաց զմեզ
(Տէր) զի ի Պատեքի մեծ Զատիկի շարաթի
դիչերն այնպէս բարկացաւ մեզ Աստուած...
զի ի սաստիկ շարժմանէ երկրի բաղում եկե-
ղեցիք ի հիմանէ կործանեցան: Եւ բաղում

ժարդիկ եւ անասունք ի տան տակ մնալով մեռան ի քաղաքս ի գեղս երկրիս մեր Վասպուրականի : Զթիւ չկարացաք իմանալ եւ ի գիր արեանել :

Արդ ի յայտմամբ ի կրկին եղև նորոգումն սուրբ ուխտիս Վարապայ, զոր ի շարժմանէ կործանեցաւ գեղեցկաշէն դարպասն, եկեղեցիքն շինեալք ի Սենեքերիմայ կամաւն Աստուծոյ ձեռամբ հոգիւրնեկալ վարդապետին Կիրակոսի, որ է յՍևանց գիւղէն : Զոր ընտրութեամբ ամենազօրին Աստուծոյ առաջնորդ եղև մեզ երկու սուրբ աթոռացն մեզ եւ սուրբ Առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ձեռամբ հեռուն աէր Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի Աղբակեցոյ, ձեռնարկեալ ի նորոգել, զդարպասն եւ զգմբէթն սուրբ տաճարին Աստուածածնին» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 268—270) :

Արդ ինչպէս այս յիշատակարանէն արդէն կ'երևայ Վարապայ առաջնորդութիւնը կը դնուի Կիրակոս վարդապետի ձեռքը : Մանր օրերու յարմար անձ էր անիկա, գիտուն եւ կորովի, ձեռնարկու եւ յարատեւող : Նա իր անձին վրայ կը միացնէ նաեւ Ս. Բարձուղիմէոսի առաջնորդութիւնը :

Մանօթ է որ իր օրովը տեղի ունեցաւ Վանի աւերիչ երկրաշարժը : Թէ Ներքին ու թէ Վերին Վարապ «փլուզեալք աւերեցան» (Առ. Դաւր., էջ 492) : Կամ՝ Վարապ «քովանդակ շինուածոքն իւրով ի հիմանց տապալեցաւ» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ.

Վաստղ . , էջ 908) : Կիրակոս կը տեսնէ Հին Հին յիշատակներով օծուելու եւ գեղեցկակերտ շինուածներու կործանումն ու բնակիչներու տառապանքը , սակայն յուսալից եւ կորովաշատ գործի կը սկսի եւ ի դլուխ կը հանէ Վարապի վերաշինութիւն՝ օգնական ունենալով բարերարներ՝ «Յանձն կառ շինել զժամատունն , զոր եւ շինեալ կատարեաց , եւ խօնայ Ամբիսանն զսուրբ Թաշի եկեղեցին եւ Մարիսա չալապի զԱստուածածնի եկեղեցին եւ խօնայ Դիլանշին զսուրբ Սիօնի եկեղեցին եւ խօնայ Յովհաննէան զսուրբ Նշանի եկեղեցին : Չայս եկեղեցիսն շինեցին եւ քանց բերդով եկեղեցին եւ քառասուն արեղայից եկեղեցին եւ զվանից պարիսպն եւս շինեցին շուրջանակի բովանդակ : Եւ կատարեցաւ շինումն Ներքին Վարապայ վանացն եւ այլ վանօրէից ⁵²» (Առ . Դաւ . , էջ 493—494 . Հմմտ . Բիւզանդիոն , 1900 , Թ . 1197) :

Երկրաշարժէն քանի մը տարի վերջ Խոչապի Սուլէյման բէկը եւ անապորոյն Չոմար Վարապ կու գան խորհելով որ «այսպիսի հոյակապ եւ հռչակաւոր մեծաշէն վանից գոն բազմամեծանակեաց մթերեալ ինչք եւ ստացուածք , կահք եւ կարասիք պղնձեղինաց , արծաթեղինաց եւ ոսկեղինաց» : Կր ցանկան

⁵² Աւետարան մը կը նորոգուի չքնդ հովանեաւ տառաւորներէն սուրբ Նշանիս Վարապայ ձեռամբ Սահակ անարժան արեղայի ի յառաջնորդութիւն սուրբ սիլասիս Կիրակոսի , որ բազում ջանքի զգանքս կրկին անդամ նորոգեաց գեղեցիկք , զգարպաս գտներ» (Բարթոլոմայեան , Արցախ , էջ 274) :

ձրխարար այն հարստութիւններու տէր ըլլալ : Վանքին բնակիչները կալանաւորելով — սպաննալիքի տակ — զանձերուն վայրին կ'ուղեն իրադեկ ըլլալ : Սակայն անոնք այլ եւ այլ խարուսիկ պատասխաններով ինքզինքնին կը փրկեն՝ եւ զանձերը չեն մատներ : Այն ատեն այլազգիները բռնել կու տան վանքին երիցազոյններէն՝ տէր Յովհաննէս, տէր Սահակ եւ տէր Մովսէս արեւմտները եւ սպաննական ու յորդորական խօսքերով կը պահանջեն զանձերու տեղերուն յայտնութիւնը : Սակայն մարմնով տկար՝ բայց հոգեով ուժեղ ծերունիներն արխարար կը հակառակին անոնց : Անմտածելի տանջանքներու կը մատնուին եւ սակայն կը լռեն : Չոմար ինքզինքը կատաղութենէն կ'ուռէ եւ անձամբ խօս զանոնք կը տանջէ, բայց անոնք կը լռեն ու կը լռեն ⁵³ : Այն ատեն Չոմար յուսակտուր՝ ինքնին խուզարկութեան կ'ելլէ եւ կը յաջողի զտնել պղինձներու զանձարանն ու այն մեծ դարանը՝ «Յորում պահեալ էին զաւազ սուրբ Նշանն եւ զամենայն անօթս եկեղեցեացն եւ վաղվազակի քակեցին եւ զտին զգուռնն զարանին եւ մտեալ ի ներքս տեսին լի զանձիւ եւ զաւազ սուրբ Նշանն բազում զատառաւկօք պատեալ եւ ի մէջ գեղեցկաշէն արկեղեղեալ . . . զոր Սուրբ յման բէկն ինքնին ի գիրկն իւր առեալ զսուրբ Նշանն եւ երեւ ար-

⁵³ Այս ծանր տանջանքներու հետեւանքով երեքն ալ մէկ տարւոյ ընթացքին կը մեռնին (Առ. Գաւ., էջ 503) :

տարս : . . . արտաքս բերին զայլ ևւս անօթս
որ էին բազում արծաթեղէնք, սկիւնք ևւ խաչ
մի մարդաչափ : որոյ կշիռն էր մէկ խոնդ քարի
չիար ևւ ի վերայ իւր գրեալ ունէր՝ Դաւթի
խաչ ևւ բազում սակեառութի ևւ արծաթապատ
աւետարանք ևւ այլ գրեանք ևւ արծաթեղէնք,
քչոցք ևւ բուրվառք ևւ կանթեղք ևւ պա-
տուական ևւ մեծադին շուրջառք ևւ վարա-
դոյրք» : Դարերով հաւաքուած այս գանձերը
— Հոյերու այս մեծադին նուէրները — Չո-
մար ևւ Սուլէյման կը փոխադրեն Խօշապ
(Առ. Դաւ., էջ 494—503, 506, 512. Դիւան,
Ժ., էջ 63 [Գր. Վարապեցի] ևւ էջ 125
[Յ. Խալիֆայեան]) : Շատ բնական էր որ Վա-
րապայ միարաններն ու անոր համակիրները
հետամուտ ըլլային գանձերու, մանաւանդ
Ս. Նշանին ազատութեան : Խանենց խոջայ
Թումայի որդին Մարխաա Չալապին Սուլէյ-
մանի ներկայանալով մինչեւ 7000 զրուշ կը
խոստանայ Ս. Նշանի իրր փրկագին : Թէեւ
Սուլէյման կը մերժէ անոր առաջարկը, բայց
Իբրահիմ բէկ Ս. Խաչը ետ կու տայ, որ
ՌՃԴ թուին կը գետեզուի Վանի Տիրամայր
եկեղեցւոյ մէջ (Առ. Դաւ., էջ 520—521.
Հմմտ. ևւ Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 342
ևւ 389) :

Մանր օրերու մէջ արդիւնաշատ կեանք
մը անցնելէ յետոյ Կիրակոս կը մեռնի ևւ ա-
նոր կը յաջորդէ Պօղոս «առտուածարան վար-
դապետն ու ղիտապետը» (խօսքեր 1660ին
գրուած Շարակնոցի մը յիշատակադրու-

թեան, *Լոյս*, 1905, էջ 662—663 կամ *Մամուլ*, 1897, էջ 616—617)⁵⁴։ Պողոսի օրով Աղթա-
մարի Մարտիրոս Գուրջի կաթողիկոսը կը
ձգտի Վարադ, Վան եւ ուրիշ մի քանի վայ-
րեր, որոնք էջմիածնի կաթողիկոսութեան
կը վերաբերէին, իր իրաւասութեան ձեռնար-
կել։ Էջմիածնի Յակոբ կաթողիկոսը Պողոս
Վարադեցին կը լիազօրէ այն հարցը կարգի
դնելու եւ անկաւ էջմիածնի համար շատ
նպաստաւոր կերպով սոյն հարցը կը լուծէ
(*Զամբռ*, էջ 93—94. *Բաղժամկէպ*, 1898,
էջ 237—238. *Ազիւնեան Հ. Ն.*, Գաւազանա-
դիրք, էջ 131—136)։

Մարտիրոս Գուրջիի յաջորդներէն՝ Յով-
հաննէս. Թիւթիւնճի, որ Պոլսոյ ալ պատ-
րիարք եղած է, ժամանակ մըն ալ Վարադի
առաջնորդութիւնը իր ձեռքին մէջ՝ ունեցած
է եւ զայն ջուրի նեղութենէ ազատած։ «Ի
թիւին ՌՃԺԸ (1669) եղեւ շարժ ի քաղաքն
Վան եւ փառս ինչ ոչ եղեւ, բայց ի յոսն Վա-
րադայ լեւոն մի ոստեալ ի տեղւոյն եւ
թոռւցեալ անկաւ ի յոսն եւ արդիւնաց
զգեան... (որով Վարադի ջրադացը կը խան-
դարի) վասն որոյ հանճարեղ խորհրդականն
այն Յովհաննէս վարդապեան, որ ի ժամա-
նակին այնմիկ էր առաջնորդ անուանի վա-
նուցն Վարադայ, որ մականուանն Թիւթիւնճի

⁵⁴ Հժժա. եւ Լալայեանց, *Յուց. Հոյ. Զեռ.*
Վասպ., էջ 386, որ կ'որակուի՝ «Շնորհազարդ եւ
առատամարան արքեպիսկոպոս»։

ասէին, սա հնարեաց այլ իմն կերպիւ բերել
 զՏուրն ջրաղացին ի վանքն... քայց զանա-
 նելի նեղութիւն եւ զանբաւելի ծախսն, որ
 ի վերայ եղեւ ոչ զոյ թիւ եւ ոչ համար... յո-
 րոյ աւուրսն էր վաքիլ Վարազայ Խօճայ Փի-
 րումն եւ աւագ երէց տէր Մինասն եւ վերա-
 կացու զործոյն Ձմշկայ տէր Աւետիսն... այլ
 զխարճն Ալթունենց խօճայ Մարխատն հո-
 ղաց» (Ակինեան Հ. Ն., Գաւաղանագիրք,
 էջ 138—140) :

Յովհաննէսին կը յաջորդեն Յովասափ
 Ղափանցին եւ Կարապետ վարդապետը,
 որուն համար ըսուած է՝ «Բարունապետ քա-
 րողոյ յորդ, Կարապետ եւ ինքն ուղղորդ,
 զոր համբաւեալ է բնդ ոլորտ» (Դիւան, Ժ.,
 էջ 16) : Իր օրով Վարապի մէջ կը ծաղկի
 Գրիգոր Վարապեցի (հմմտ. Դիւան, Ժ.,
 էջ 1Գ եւ 59—66) : Կարապետին յաջորդները

⁵⁵ Գրիգոր Վարապեցին գրած է ժամանակագրու-
 թիւն մը, որ գրուած է ինքնագիր Յայտաւարքի մը
 մէջ, գրուած «սա ոտս Վարազայ կենսատու եւ արեգե-
 րահամբաւ սուրբ Նշանին» (Դիւան, Ժ., էջ 1Գ) : —
 1684ին Վարազայ հովանիին տակ Գրիգոր զպիր կ'ընէ
 արապգրութիւն մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յի-
 շտա. Հ. Պատուրեանէն) : — 1687ին Կարապետի օրով
 կը գրուի Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուշ. հայ.
 Ձեռ. Վասպ., էջ 970) եւ 1689ին Մաշթոց մը (Ակի-
 նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշտա. Լալայեանցէ) : — Կա-
 րեւոր է ուշադիր ընել որ Աղթամարի Թովմա Ա. Կա-
 թողիկոսը (1681—1698) 1697ին Վանի թեմը եւ անոր
 հետ ընդամենաբար Վարազ էջմիածնի իրաւասութենէն
 հանել, սակայն կարճ տեւեց այդ բաժանումը կամ ան-
 ջաատմը (Ակինեան Հ. Ն., Գաւաղանագիրք, էջ 145) :
 Թովմա այդ քայլը առաւ ի հեճուկս էջմիածնի Նահա-
 պետ կաթողիկոսին եւ իրեն օգնական ունեցաւ Տուր-
 սուն փաշան (անդ, էջ 145) :

կ'ըլլան Ստեփանոս Բաղիշեցի եւ ապա Բարթուղիմէոս Շուշանցի։ Այս երեքին Վարազի վանքին նկատմամբ ունեցած դորձուհու-թեան մասին հետեւեալ ասկերով կը բաւա-կանանք, զիսն զի անոնք շատ յատակ կեր-պով մեր առջեւ կը պարզեն Կարապետի ու Բարթուղիմէոսի բնակիչ եւ Ստեփանոսի եպի-րեւիի առաջնորդութիւնը՝

«Եւ արդ ի թուին Հայոց ՌՃԻԸ 1679 որ Վասն բարձութեան մեզաց մերոց, էր սուրբ ուխտս Վարազայ յոյժ չքաւոր եւ կարի աղ-քատ. Վանեցի Դօլմաթաւորք բերին զՄօկաց Կարապետ վարդապետն, որ էր ինքն Ապա-րանցի Կարապետ վարդապետին աշակերտ, զոր մականունն Կալոյ ասէին, եւ եղին ա-ռաջնորդ սուրբ ուխտին Վարազայ, որ եկաց առաջնորդ ամս տասն եւ ութ⁵⁶, եւ զարդա-րեաց զսա մեծամեծ փառք. միաբանիւ եւ ժամատեղօք, եւ փարթամացուցեալ ճոխա-ցոյց սակեղինօք, եւ արծաթեղինօք, Աստուա-ծաշունչ տառիւք եւ ամենայն եկեղեցական զարդիւք, խաչամբք եւ անասնօք եւ ամենայն զոյիւք, առաւել քան զժամանակս Սենեքերի-մայ արքային, զի ամէն յօրն հարիւր, երկու հարիւր ձիաւորք օսմանցիք եւ ստանցիք

⁵⁶ Սոյն Կարապետի օրով 1682ին Վարազայ ախուր եւ աղքատ վիճակի նկատելով Եփրեսիմէն կը նուիրէ Աւետարան ժր (Ղալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 579)(80)։ 1697ին Մուխտի Կարապետ արձանագրու-թեան ժր համաձայն կը նորոգէ Ս. Կաշք՝ «Եւ զսուրբ Խաչափանք եւս նորոգեցի Մուխտի Կարապետ Թվ. ՌՃԽԶ» (Աղգր. Հանդ., 1911, էջ 67)։

դային եւ ուտէին եւ մանրէին, եւ տանէին, եւ ոչ պակասէր շնորհօք Աստուծոյ եւ սուրբ Առաքին. թողում ասել զհետեւակս [շնորհ] զհայն եւ զթուրքն. եւ օր լինէր որ փաղ...⁵⁷ ամենեքեան դային աւելի քան զհաղար ձիաւորօք. եւ ի թուին ՌՃԽԶ. 1697 վախճանեցաւ սոյն Կարապետ վարդապետս: Եւ քաղաքացիքն բերին զմոկացի Ստեփաննոս վարդապետն եւ առաջնորդ եղին. որ եւ սա եկաց զամս 18. բայց ոչ կարաց սա սուրբ ուխտս... այլ ի բերմանց ժամանակիս անկաւ սուրբ Աթոսս ի... յորոյ պատճառէ իշխանք քաղաքին եւ վաքիլք վանացս... ոչ թէ Կարապետ վարդապետի բերեալ անօթս, եւ ոսկեղօծ զբեանսն... պահեալ էին. զամենեւեան հանեալ ծախեցին. եւ այնպէս իմացիք զի... շատն, եւ շուն եւ կատուն եւս ծախեցին. թողում ասել զոշխարս եւ... եւ արարին զսուրբ ուխտս անմարդարնակ ամայի. որ շունք դայլք՝ թուրք եւ այլազգիք մըտանէին. եւ այնպէս մնաց զամս երեք: որ զսուրբ տաճարաց զսեղանսն կործանեցին. զզումբեթան քակեցին, զդրունս եւ զխաչկալս հարթահատակ արարին. այնքան մինչ զի տեսողաց կարծրացեալ սիրտ կսկծէր եւ մորմոքէր. եւ յաշացն արեան արտասոււս ծորէր. մինչեւ այցելութեամբ Աստուծոյ աշակերտ նոյն Կարապետ վարդապետին, Շուշանցի Բարդու-

⁵⁷ Բնադիրը եղծուած էր կէտերով նշանակուած տեղերը:

զիմէոս վարդապետն⁵⁸. տեսեալ զհայրենի Աթոռն իւր այնպէս ամայի ի դուք շարժեցաւ. եւ ինքնին եկեալ բազում նեղութիւնս եւ շարժարանս կրեաց. զհոգոյ փողն իւր եւ զսուրբ Երուսաղէմայ պաշարն աստ խարջեաց. զխարխալեալ եկեղեցիսն նոր նորոգեաց. զխաչկալսն զխորանս եւ զկուժբէթս վերստին զարդարեաց. եւ զսուրբ ուխտս միարանիւք եւ եկեղեցական զարդիւք եւ զպատիւք. խաչամբ եւ արջաոօք, եւ ամենայն զոյիւք վայելչացոյց. եւ ժամատեղօք եւ սեղանօք. առաւել քան դառաջինն:

Որ եւ զսուրբ տառս այս, որ կոչի Սարգիսդիրք, որ յանցեալ ամին ծախեալ էին.

⁵⁸ Բարթուղիմէոս ցանկացոյ եղած է առաջնորդութեան, ինչպէս հեռեւեալ տողերէն պայծառ է՝ «Եւ ի այն աւուրս (ՌՃԿ ամին 1711) Վարազդայ մարազն փլաւ եւ երկու մարդ ի ներքեւ մնացին եւ երկուք մեռան եւ երկուք սողկաւ մնացին, բայց մեռեալք Թ. որ առանց թողել մնացին: Այս Ռանար փաշայն ոչ եթող թողել ժինչեւ էձ. արեան զին էառ եւ ազա ետ թողել, յորում աւուր էր առաջնորդ Սահփաննոս վարդապետ եւ վէրիլ Նատրբ Ամիրխան որ էձ. զուրուշ պարտք ասին շահով եւ ետուն:

Նաեւ ի այն ամի Բարդուղիմէոս վարդապետ զնաց մօտ փաշայն եւ տաաց եւ Գձ. քիչայ զարի կուտամ, զիս արա առաջնորդ քաղաքիս եւ փաշայն ազգեաց քաղաքի զօլվաթուորացն եւ քաղաքացիք ոչ կամեցան: Իսկ փաշայն ըստ հայցման Հայոց զԲարդուղիմէոս վարդապետ ի բերդ ի զնդան մզեաց եւ կալեալ ի քաղաքէս Գ. մարդ ամին մարդոյ Գձ. փայտ եհար եւ Գձ. քիչայ զարին, զոր խոտանցեալ էր նա զայն ի Վարազդայ էառ եւ զՍահփաննոս վարդապետ կրկին հաստատեաց եւ Գձ. զուրուշ ի Բարդուղիմէոս վարդապետէն էառ, յորոյ պատճառս բազում պարտք եղեւ Վարազդայ» (Մուսանձտեանց, Մանանայ, էջ 363—364), որ էջ 353 կ'աւանդուի թէ՛ «ՌՃՄԱ թուին (1702ին) Մուսաաֆա փաշայն բազում հեծելօք զնաց ի Վարազդայ:

ի Վան քաղաքէն գնեալ էր զսա տէր Գրի-
գորն. նա յորժամ ետես թէ Բարդուղիմէոս
վարդապետն զսուրբ Աթոսն Վարադայ դար-
ձեալ վերստին զարգարեաց եւ յառաջին
փառսն հասոյց. ինքնին բերեալ զսուրբ գիրքս
այս ի Վարադ եղ առաջի Բարդուղիմէոս
վարդապետին ⁵⁹, եւ նա տեսեալ յոյժ ուրա-
խացաւ. եւ ի քաղմացն ըստ խորոյ վայելմանն
ստեղաւ ինչ պարզեւս շնորհեաց նմա. եւ ա-
ռեալ զսուրբ գիրքս եղ ի գունն Վարադայ
սուրբ Նշանին: Արդ՝ որք հանդիպիք սմա,
Աստուած սղորմի ասացէք սոյն Բարդուղի-
մէոս վարդապետին, եւ նոյն տէր Գրիգորին,
եւ ծնողաց նոցին ամէն: Եղև այս ի թուին
ԹՃՀ. 1721» (Դիւան, Ժ., էջ 153—155):

Նախորդ յիշատակարանի մէջ յիշուած
առաջնորդը՝ Բարթուղիմէոս Շուշանցին իր
բրած նորոգութեանց մասին կ'արտայայտուի
արձանագրութեան մը մէջ, որ կը զանուի
Ս. Գէորգի դաւթին մէջ՝ «Ի հայրապետու-
թեան Աստուածատուր կաթուղիկոսի շնոր-
հօք ամենազօրին Աստուծոյ եւ առաջնորդու-
թեամբ սուրբ կուսին Մարիամու եւ Վանեցի
ի գիւղէն Շուշանայ. Տրուպ Բարթուղիմէոս
վարդապետս, աշակերտ Տեառն Կարապետ
քաջ եւ անյաղթ վարժապետի, որ մականուն

⁵⁹ Յարութիւն Խալֆայեան կը գրէ՝ «Ի սոյն թուին
(այս է 1711ին) էին Վարադայ առաջնորդք Բարդուղի-
մէոս եւ Ստեփաննոս վարդապետքն եւ սուրբ Նշանն
յայտմ ամի հանին (ի) Տիրամայր» (Դիւան, Ժ.,
էջ 128): Ստեփաննոս 1709ին նորոգութիւններ կ'ընէ
Ս. Խաչի մէջ (հմմտ. տեղ):

Կալօ ասի զօլով աշակերտ Ապրանցի Սիմէոնեանց վարդապետացն : Տեսի զաւերումն քրիստոսաշէն մաւրն Վանօրէից , սուրբ ուխտս Վարապայ , վասն ծովացեալ մեղաց մերոց , զի կամբէթներն սեղանքն ամենայն աւերեալ եւ եկեղեցւոյ ամենայն ինչ պակասեալ եւ իմ յուսով (յ) Աստուած փերստին հաստատեցի ամենայն զարդիւք , թէ եկեղեցական անօթս , թէ խաչինք եւ արջառք եւ ի . կամարք դարպասին մինչ կատարեալ եղև եւ ամէն եղբարք սուրբք տէր Մարկոսն , Աւետիս փարգապեան , Յովաստի վարդապետն , տէր Սարգիսն , տէր Ովանէսն , տէր Կարապետն : Այս եղև թմբն ՌՃՀԳ (1724) ամին ⁶⁰ , տեղապահութեան Վաղիր Աւդալա փաշին եւ օդնութեամբ Վանայ քաղաքի եւ գիւղօրէից օրհնեալ ժողովրդեան եւ պարս է տեսողացն փայլելի եւ ողորմիս ասել յամենայն ժամ ամէն» (Աղղր . Հանդ . , 1911 , էջ 64 . հմմտ . եւ Դիւան , Ժ . , էջ 156) :

Բարթուղիմէոսի յաջորդն է Յովանէս չքաջ բարուն վարդապետն , որուն օրով Կարապետ կը գրէ Աւետարան մը (Լալայեանց , Յուց . հայ . Ձեռ . Վաստ . , էջ 1039) : Մինաս գրիչը 1739ին շատ զուգետով կը խօսի Յովհաննէոսի զործունէութեան եւ Վարապի նկատմամբ՝

⁶⁰ 1716ին չձեռնադրեցաւ տէր Պօղոս քահանայ իշուան Տիրամայր եկեղեցւոյ ձեռամբ Բարթուղիմէոս վարդապետին , որ է սպասաւոր Վարապայ սուրբ Նշանին» (Դիւան , Ժ . , էջ 156) :

«Ղազարիսս հեղինակի
 Որ եւ փայլէ նա քան զարփի ,
 Եւ Վարդայ մեծ աթոռի
 Արեամբ ներկեալ սուրբ Նշանի ,
 Ի Յովանէս վարդապետին
 Որ զարդարեալ է զսուրբ ուխտս կրկին ,
 Միարանեօք ժամատեղօք
 Է յոյժ պայծառ եւ զովելի
 Զի է ի վերայ ճանապարհի
 Մարաց աղղի , հայ եւ թուրքի
 Զի օր լինի որ հինգ հարիւր
 Եւ օր լինի յորեկեան մի ,
 Աստ ի հիւր դան երիվարօք
 Ամէնըն թուրք եւ այլաղղի
 Ուտեն մանրեն , այլ եւ տանին ,
 Առաւելու եւ ոչ նուաղի
 Որ եւ Քրիստոս ի թիկունս հասցի
 Մեր առաջնորդ վարդապետին ,
 Որ զսուրբ ուխտս այս չէն պահեացէ
 Զի է պարծանք Հայոց աղղին» :

(Լալայեանց , Յուց . հայ . Զեռ . Վասպ . ,
 էջ 1042 :)

Յովհաննիսի աթոռակից ու յաջորդ եղած
 է Սամուէլ վարդապետը (Աղղր . Հանդ . ,
 1911 , էջ 73) : Ազա առաջնորդ ընտրուած
 կը տեսնենք Գրիգոր եպ . Ճուռնոսեկանց ⁶¹ ,

⁶¹ Սիմէոն կաթ . Գրիգորին կը գրէ Գիբ շնոր-
 հակալութեան (Դիւան , Ը . , էջ 70) , իսկ Յովհաննէս
 Մսկացին անոր բաղձանքին ընդառաջելով կը հիւսէ

որուն օրով 1754ին Ձեռագրի մը յիշատակա-
րանը կը գրուի եւ նա կ'որակուի «Հանճարեղ
վարդապետ» (Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ.
Վաստ., էջ 278) : Անիկա 1755ի մահ տարա-
ժամի առիթով կը բանայ «մեծ սուրբ Նշանն
աւերուեալան» եւ Վանի Տիրամայր եկեղե-
ցիէն Ս. Նշանը կը փոխադրէ նոյն քաղաքին
էջմիածին եկեղեցին (Ազգր. Հանդ., 1911,
էջ 73 եւ Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ.
Վաստ., էջ 406) : Վարազի մէջ անոր հա-
մար կայ խաչքար մը՝ «Կանգնեցաւ սուրբ
Խաչս բարեխօս առ Աստուած վասն փրկու-
թեան հոգոյ Գրիգոր վարդապետին, որ էր...
աւաղ սուրբ Նշանին Վարազայ թմ. ՌՄԺԸ
(= 1769) Նոյեմբերի ի տօնի Հրեշտակապե-
տին» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 67. համա-
Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 393) :

Գրիգորին յաջորդը կ'ըլլայ Բաղտասար,
որ շինարար վանահայր մըն է ինչպէս ծա-
նօթ է Ս. Գէորգի սա արձանագրութենէն՝

«Եւ շնորհօք սրբոյ Խաչին
Եղեւ ծաղկեալ գաւիթ սորին
Եւ շրջապատըս պարսպին
Համայնդամայն բոլորովին
Նորոգեցաւ ի զարդ ամին
Ի ՌՄԻՁ Թուականին
Ի Սեպտեմբեր ամսոյ մէկին
Էջմիածնի նուիրակին

Վարազի մասին գեղեցիկ ու գրուատալից ներբողան
մը (տե՛ս վերը) :

Տեառն Բաղասաւար վարդապետին
Ողորմութեամբ խշտանայ քաղաքին
Գերադասուացն ամենեւին» :

(Ազգր . Հանդ . , 1911 , էջ 64 :)

1775ին՝ Ք՝ դիտապէտութեան սուրբ ուխտիս (Վարապայ) Տեառն Բաղասաւար արքեպիսկոպոսին եւ արաջնորդ եւ նախարակ տառաւածապա(հ) քաղաքին Վանայ» Գէորգ Նազաշ կը դրէ Մեկնութիւն ժԲ . Մարգարէից (Աճառեան , Յույ . հայ . Ձեռ . Թարգմ . , էջ 18) : Ասկէ յետոյ 1772ին Վարապի մէջ կը գրուի Պրակիի Աստուածաբանութեան շաղկապաց մեկնութիւնը (Կարենեան , Յույ . հայ . Ձեռ . էջմ . Թ . 1830 . հմմտ . Հ . Յ . Տաշեան , Մատենադրական մանր Ուսումնասիրութիւնք , Վիեննա 1895 , էջ 33) :

ԺԹ . դարու սկիզբը ⁶² Վարապայ վանահայր կը գտնենք Յարութիւն Բաղիշեցի , որ 1808ին խաչքարի մը վրայ կը յիշուի՝ շուրբ Խաչա բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան հոգոյ արքեպիսկոպոսի Յարութիւն վարդապետին , որ է տէր քաղաքին թվ . ՌՄԾԷ (1808)» ⁶³ (Ազգր . Հանդ . , 1911 , էջ 67

⁶² 1792ին Հոսմի մէջ կը մեռնի Աղեքոսանգր Աստուածաբան , միաբան Ալիթամարի եւ արքեպիսկոպոս Վանի (հմմտ . Գալէմբեարեան , Կենսագրութիւն Սարգիս Աւրաֆեանի , էջ 380—382) :

⁶³ 1801ին Դաւիթ կաթողիկոս կու տայ Վանայ վանքին տառաւածաբան եւ վարդապետ իւր վանիցն տառաւածաբան Վարապայ սուրբ Խաչ վանիցն տառաւածաբան Վարդապետին» որ կ'ընէ Վ . հայկառէր եւ լուսաւորչակրն հաւատացելոցդ ի Քրիստոս՝ զիմեկացե-

և 73: 1803ին կը յիշատակուի աէր Ղազար որ դարպասի պարխապը կը նորոգէ՝ «Ի թվին ՌՄԾԲ (1803) ողորմութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ պարխապս ձեռամբ Տեառն Ղազարու սրբազան տաջնորդի» (Աղգր. Հանդ., 1911, էջ 67): Շինարար վանահայր եղած է նաեւ Գրիգոր, որ վերանորոգած է Ս. Խաչ եկեղեցին եւ միարաններու բնակարանները՝ իրեն ձեռնառւ ունենալով Յակոբ ազան (Հմմտ. վերը՝ արձանագրութիւն 1817էն): Ասոր յաջորդը կ'ըլլայ Սարգիս վրդ. Պարտիզակցին, որուն խնդրանքով Յոհան Վանանդեցին կը ներբողէ Վարդապ սուրբ Խաչը:

Սարգիս տաջնորդութենէ կը հրաժարի եւ յաջորդ կ'ունենայ Բարսեղ վարդապետ տեղապահութենէ յետոյ Մկրտիչ վարդապետ Գաղատացին, զոր Թումուր փաշան խեղդամահ կ'ընէ 1832ին: Անոր կը յաջորդէ Ղազար Բերկրցին — զուցէ Երկրորդ անգամ — եթէ քիչ յառաջ յիշուած արձանագրութեան թուականը ճիշդ է (1803), որովհետեւ հոն յիշատակուած գործունէութիւնը այս Ղազարի կը հայի: Նա 1836ին կը հրաժարի դժգոհ ըլլա-

յոց Վարդապ սուրբ Խաչի հրաշտփառ Վանից... նախ հարազատս եւ միարանից նորին խահմամիտ վարդապետաց եւ արեղայից եւ այլոց տաքինանաւորաց... զհարազատ զաւակն սրբոյ Աթոռոյս զՅարութիւն յոգնաշխատ վարդապետն յղեալ էիք ի սուրբ աթոռս... ի մէնջ ձեռնադրել զնա եպիսկոպոս օրհնեցելոյ վիճակից... ահա զսիրելին մեր զաէր Բարութիւն զգոնաժիտ վարդապետն ի տօնի Գիւտի սուրբ Խաչին... ձեռնադրեցաք եպիսկոպոս արկեալ զուսովք սորա զսակեթել եմբփորսն խաչանման» (Դիւան, 2., էջ 142—143):

լով Վանի մեծամեծներէն, որոնց գէժ քաջարար ժողովրդեան շահը պաշտպաններ էր։ Իր յաջորդն է Եարութիւն վարդապետ Սարայլեան, եւ որ սակայն չէ կրցած իր աթոռին վրայ հաստատուն մնալ։ Վանի եւ Վարացի առաջնորդ եղած են ապա Պետրոս արքեպ. Կուրապցին եւ Մկրտիչ Վրդ. Նարեկացին, Մովսէս Լիմնեցի, որոնք երեքն ալ աննպաստ պարագաներու հետեւանքով կը ստիպուին հրաժարիլ։ Մովսէսին յաջորդը կ'ըլլայ զարմեալ Լիմի միաբան մը Գարբէէլ Վ. Շորոցեան, որ Էջմիածին երթալով եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի, որ Սիոն եկեղեցին ցորենի շտեմարանի կը վերածէ, որ շինարարական գործունէութիւն կ'ունենայ եւ Վանի Հայերու կրթական մակարդակը կը քանայ բարձրացնել։ Իր օրով 1857ին Վարաց կուգայ եւ կամաց կամաց իր ազդանուէր դործունէութեամբն անուն ու համբաւ կը չինէ Մկրտիչ Թրիմեան (ապա՝ կաթողիկոս)։ Անիկա կը բանայ Ժառանգաւորաց վարժարանը, դպրոց ու տպարան, ուր կը տպուի «Արծուի Վասպուրական» թերթը (Փորձ, 1879, IV, էջ 60—61)։ Ժառանգաւորաց վարժարանը ետքէն Երկրաց արժական վարժարանի կը վերածուի եւ Վարաց Վանի առաջնորդարանին իրաւասութեւնէն կը հանուի⁶⁴ (Միւրա-

⁶⁴ Վանի եւ Վարացի առաջնորդութիւններն ընդհանրապէս միշտ մէկ անձի վրայ միացած էին յառաջագնէ, ժ.թ. դարուն է որ զոյգ առաջնորդութիւններ կը սակզծուին (հմմտ. Նաեւ Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1920)։ — Այս դրութեան մէջ զլիաւորարար այն

խորեան, Ռադեկորութիւն, Բ., էջ 186—188
 և Բաֆֆի, Կայծեր, Բ., էջ 251—284) : Պա-
 րագաները Խրիմեան Հայրիկը Վարագէն կը
 հեռացնեն և անոր ետեւէն զժրախտարար
 դիտութիւնն ու դարդացումն ⁶⁵ ալ վանքէն կը
 հեռանան և ան կրկին Վանի առաջնորդարա-
 նին իշխանութեան կ'ենթարկուի շատ դոյզն
 առուելութիւններ փրկելով : Խրիմեանի ⁶⁶

առաջնորդները նկատուցութեան տոնք, որոնք Վա-
 րագի յարաբերութեամբ յիշուած էին :

⁶⁵ Վարագի կրթական հաստատութեան ու գոր-
 ծունկութեան յիշումեակը կը տեսնուի 1910ին
 (Հմմտ. Զիթունի Ց., Վարագաց յորիւկան, Կ. Պոլիս
 1910) : — Վարագի մէջ Արծուի Վաստարական թեր-
 քէն զատ ուրիշ գրութիւններ ալ կը ապուին (Արարս,
 1898, էջ 61) : — Վանքին քարգումանգումին համար
 գրածահաւաք եւս եղած է (Մշակ, 1878, Թ. 215) : —
 Խրիմեանի գործունէութեան մասին տեսնել Անէ-
 մեան Հ., Հոյսոյ Հայրիկը, էջ 246—251) :

⁶⁶ Խրիմեանի մամուռակ կ'ապրէր Երեմիա եպ-
 Սարգիսեան, որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն
 առած է Գէորգ կաթողիկոսէն (Արձագանք, 1884,
 էջ 102) : Իր դամբանագիրը Վարագի մէջ է՝

Շնորհակալ յարեւ մահ Խաչին
 Արեւմտ անմահ Վան Հայրենեաց
 Սուր սով ի հուր տոգային
 Ազատութեան զոհ անմոռաց :

Եկեղեցւոյ ախոյեան
 Ահաւորին փոք անողոք,
 Անբիծ վարուք լոյս բանին
 Սիրոյ ծառալ կենսանորոգ :

Հոգեաշունչ բանաստեղծ
 Սրբութեան սուրբ յերգս ազի,
 Յիշատակաւ լից անկեղծ
 Զուգիս Հայկեան շաք տաճարի :

Այլ ծով տրեան տրտաւտաց
 Ի վերջ տեւ սուգ գիւրսն համակեաց

կնիքովը կը փակենք Վարազի պատմութիւնը :

Վարազի վանքը իրրեւ ժխանդամայն Վանի առաջնորդարան եւ սիրուած ուխտատեղի ունեցած է հարստութիւն — անշարժ ու շարժական : Արդէն կարգացինք թէ ինչ պանծեր Չոմար հոն երեւան հանեց : Բնական է որ անոնք հրապուրէին օտարին աչքը : Ոչ թէ ժխայն Չոմար, այլ դեռ շատերը դայն կողողուտի ենթարկեցին ու աւերեցին, սակայն անոր պահապան Հայու թիւնը զխոցաւ դայն առանց յուսալքումի նորէն կանդնել ու նորէն շէնցնել—երբեմն աւելի ճոխ եւ ապա աւելի համեաւ : Երբ Հայութիւնը անոր քովէն ատուցաւ հեռանալ, ան ալ կքեցաւ ինկաւ :

Վարազ ունեցեր է 619 կտոր վարելահող եւ ահագին տարածութեամբ արօտատեղի (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 76. հմմտ. դեռ Աշխատանք, 1911, էջ 593—594. Մուրճ,

Սիրան ի ծոցին հարուած
Վան ի Վարազ ամեղ մնաց :

Երեմիա Կալսկապոս Տէր Սարգիսեան Տէվհանց, ծնանի 1831, վախճանի 1835, Յուլիս 10 (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 67) : — Վարազի ժխարան էր նաեւ Գրիգորիս եղ. Աղանուծին, որ ետքէն Կարսի առաջնորդ կը կարգուի (Արեւելք, 1891, Թ. 2289) : — Վարազի մէջ ապրած են նաեւ Յարութիւն Կէմցի, Ներսէս Կիւմրեցի, Սահակ Արվատեան, Սուքիաս Վանեցի, Վրթանէս Տէվհանց, Արսէն Թօթմանեան, Թաղէոս Վանեցի (Արեւելք, 1884, Թ. 214 եւ Նօտարք, էջ 129) : — Վարազի մէջ վարժարանի գաւ (հմմտ. ի մէջ այլոց Արեւելք, 1901, Թ. 4770) րացուած են նաեւ սրբանոց (Սուրհանդակ, 1901, Թ. 365) եւ աղարան ու թանգարան. հմմտ. ի մէջ այլոց՝ Հայրենագիտութիւն, Ա., Վան, 1913, էջ 29—30) :

1903, էջ 36. Փորձ, 1879, Դ., էջ 60) : Ունէր 234 աւելի գիւղ, որոնցմէ մին էր Արշակաւան, ուր կար Ս. Աստուածածին անուն վանք մը (Աշխատանք, 1913, էջ 1521, ուր եւ Լիմի թեմը, Շէրենց, Սրբաժայեր, էջ 66) : Զուարդրի մը մէջ կայ՝ «Եւ թեմք սրբոյ ուխտիս են այսոքիկ. նախ Վան, մետասան եկեղեկն այսոքիկ, նախ Վան, մետասան եկեղեցիքն. եւ գիւղօրեայքն. նախ Ղոռապաշն, Առեղ, Եմալ, Կենդանանց, Շուշանց, Սղղայ, Հարարք, Աւանց, Շահրաղի, Լէսիկ, Աւերակի, Աղնախանց, Ծաղ, Դարգօնենց, Արաջ, Ալիուշապաջ, Բայրաղ, Բողանց, Ատգօղալ, Կոճ, Աղճանկերան, Մանդան⁶⁷» (Լալայեանց, Ծուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 91) :

Վարադ շատ նուէր կը ստանար մանաւանդ իր տօներու օրերը, որոնք էին Համրարձման Հինգշաբթին եւ Ս. Խաչի տօնը : Այդ օրերուն Վարադ ուխտաւորներու խումբազմութիւն մըն էր որ կ'աճապարէր Ս. Խաչի կամ Ս. Նշանի երկրպագութեան (Գեղունի, 1905, էջ 69 եւ Շէրենց, Սրբաժայեր, էջ 57) :

Վարադայ վանքը Վասպուրականի մասնաւորապէս եւ Հայաստանի բնդհանրապէս ամէնէն անուանի վանքերէն մէկն եղած է : Դժուարին ու ծանր պարագաներու գիմարդրելով զարեր երկար ու շատ պահած է ոչ

⁶⁷ Կ. Պոլսոյ ազգ. ժողովին 1867ին առաջարկ կ'ըլլար Վարադի յանձնել Հոգեաց, Ս. Բարթուղիմէոսի, Սարնապատի եւ Ս. Խաչի վանքերը (Մատիւ, 1867, Թ. 813) :

թէ միայն իր դոյութիւնը, այլ եւ ցուցուցած կենսականութիւն: Ըլլալով միանգամայն Վանի առաջնորդարանը ունեցած է լայն դործունէութիւն եւ այն հոծ քաղմութեան հետ: Եղած է՝ «Կենդրոն մը ուր զարգացաւ հայ դրչադրութեան ու մանրանկարչութեան արուեստը, ուր հազեւորական մատենագիրներ⁶⁸ ու տաղասացներ փայլեցան» (Աճէմեան Հայկ, Հայոց Հայրիկը, էջ 246): «Ստուգիւ Վարազը բնութեան գեղարուեստի մանրանկարն է: Վարազ տեսնողը անմոռանալի տպաւորութեան տակ կը մնայ: Վարազը շէն էր... զարդարուած էր երբեմն «բաղուժ կրօնաւորօք եւ երկնագումար դասու սուրբ քահանայիւք, բայց ի՞նչ է ներկայացնում այժմ — աւերակներ ի կոյտ... իմ արցունքները թող խառնուին Վարազի մոխիրների հետ⁶⁹» (Արաքս, 1898, էջ 65):

⁶⁸ Հարեւանցի յիշուին Ասոս Հայր Վարազայ, Բարսեղ, Գրիգոր, Յովհաննէս եւ Ստեփանոս Վարագեցիները: — Վարազ «մայրաքաղաք» էր եւ ունէր մեծագործներու նսի հաւաքածոյ:

⁶⁹ Յովհաննէս Հիւսեան վարդապետը 1915ին էջմիածին կը տեղեկագրէր՝ «Վարազայ վանքը դայիներ, ճիշդ ի՞նչ անապատի վիճակն ունէր, եկեղեցւոյ պատեք, յատակներ քանդուած ու կոշտպատուած էին» (Արարատ, 1915, էջ 863—864):

— Ի դիտութիւն կը յաւելում հոս. Հ. Չամչեան կը գրէ՝ «Հոռամուսիմ կամ Հոռամուսի վանք ի Շիրակ դատար... այլ ո՞ր տաի ըստ Աղսմաւուրայ յերկրին Վանայ, այն դուշէ այլ է եւ կամ պարտ է գնել յերկրին Շիրակի վանայ» (Պամ. Հյց. Գ. ցանկ, էջ 162): Այս կէտը պիտի շշտփուի, երբ Ալլարատի վանքերու վրայ խոսուի:

Դ.

ԳՆՈՐՆԵԱՅ ԵՐ ԱՌԲԵՐԱՆԻՐ ՎԱՆՔԵՐԸ

Գնունիք-Թիմար Վան-Տոսպի հիւսիսային կողմն է, որ ժամանակ մը Ամիւկ բերդի անունով ալ կոչուած է եւ մասով մը Վան-Տոսպի եւ մասով մըն ալ Բերկրիի դաւառակ եղած : Իսկ Բերկրին հին Առերանին է : Վարդան Աշխարհազեր կը գրէ՝ «Առերանի (Առերունիք) եւ Տարերունի Բերկրի է, ուր կայ սուրբ ուխտն տէր Յուսկան որդւոյն (Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 426) : Բերկրի է՝ «Գաւառ ընդ մէջ Վանայ եւ Արճիշոյ ձգեալ յարեւելս հիւսիսոյ ծովուն Վանայ» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 167) :

ԳՆՈՒՆԵԼՅ ԵՒ ԸՌԲԵՐԸՆԻԻ ՎԱՆՔԵՐԸ¹

1. ԱԼԵՐՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱՅԱՅՆԻ ԵՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ
ՎԱՆՔԵՐԸ

Կառույց անապատի ազարակի հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Ալիւր կամ Այլուր գիւղը, որ ունի երկու վանք՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ :

Ս. Աստուածածին շինուած է գիւղէն 6—7 քարընկէց հեռու : Սրբատաշ քարերով կառուցուած հասարակ շէնք մըն է (Միբախտեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 280) : Հին հաստատութիւն մը կը թուի ըլլալ, որովհետեւ տաճարին հիւսիսային պատին գրոսի երեսին վրայ կայ խաչքար մը հետեւեալ արձանագրութեամբ՝ «Ի ՈԿԳ. (1214) թուի սյս խաչ կենսատու եւ նշան սիրոյ հաշտութեան առ մարդիկ, որք երկրպագէք զԱնձրեւ քահանայ յիշեալիք ի Քրիստոս եւ զՅովնէս զԺողոս» (Աղգր. Հանդ., 1911, էջ 99) :

¹ Գնունեաց Լիմ եւ Կառույց անապատներու նկատմամբ խօսուած է «Բնունեաց ծովի կղզիներու անապատներն ու վանքերը» մասին մէջ :

Կառուց անապատի իրաւասութեան տակ
ինկած է² եւ անեցած է շատ մը կալուած-
ներ, պաղատու ծառերու պարտէզներ եւ գիւ-
ղատնտեսական պարտգաներ (Սարգիսեան,
Տեղադրութիւնք, էջ 265 եւ Շէրենց, Սրբա-
վայրեր, էջ 74) :

Այլիւրի միւս վանքը՝ Ս. Գէորգ լերան
մը վրայ շինուած է եւ ինչպէս կը թուի ար-
դէն Սարգիսեանի օրով աւերակ էր (Տեղա-
դրութիւնք, էջ 265) եթէ անոր աշքին առջեւ
եղած Եկեղեցւոյ քարաքանդ որմերը՝ Կար-
միր վանքի որմերը չէին (Միրախորեան,
Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 278—279) : Կրնայ
բլլալ որ Կարմիր վանք եւ Ս. Գէորգ նոյն
եղած բլլան : Ա. Դաւրիթեցին կը յիշատակէ
թէ Վանի ծանօթ Երկրաշարժին Այերու վանքն
այ կօրծանեցաւ (էջ 492), սակայն առանց
անունը յիշելու (Բնաշխ. Բաւարան, էջ 54) :
Երկու վանքերս ալ կը յիշուին յիշատակա-
րանի մը մէջ, որուն համեմատ Պօղոս 1599ին
կը գրէ ժամագիրք մը՝ Վ. դուռն Ս. Գէոր-
գայ եւ սուրբ Աստուածածնի» (Ակիւնեան Հ.
Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց) : 1884ին
Այրու վանքին վանահայր էր Պետրոս Վանեցի
(Արեւելք, 1884, Թ. 214) : Կոդուպտուած է
1895ին (Հմմտ. Արարատ, 1896, էջ 89) :

² Միրախորեան կը գրէ թէ՝ Լիմի մը վերաբերէր
(Անդ, էջ 280) : — Կառուցի մէջ 1484ին (յաւել՝ վերջ
էջ 62) կը գրուի Մաշտոց մը (Ակիւնեան Հ. Ն., Հա-
ւաք. Յիշատ. Հ. Պատմութեանէն) :

2. Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԱՆԻ (ԱՐՋԱԿՈՒ) ՎԱՆՔԸ

Արջակ կամ Հառչակ գիւղի արեւելեան հարաւային կողմը՝ բլուրի մը ստորոտը՝ «Սուրբ Աստուածածին անուամբ մենաստանիկ մը շինուած է քարակիրով, այլ ոչ տաճարաւոր, որոյ շրջապատը չիք շինութիւն, բայց եթէ մի քանի ուռնեաց ծառեր՝ շուք տուող այդ ամայի մենաստանին» (Միրախոքեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 128) :

Ժէ. դարուն հոս գրուած ձառքնարի մը յիշատակարանին մէջ կայ սա գիտողութիւնը՝ «Յերկիրս Վասպուրականի ի վանքս Առջակու ոչ թէ անուն սորա է Առջակ, այլ Արձակ բնոյ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի գրանոջ» (Սարգիսեան, Մայր Բուց., էջ 382) :

Վանի ահաւոր երկրաշարժէն աւերուած վանքերէն է (Առ. Դաւ., էջ 492) : Ենթակայ եղեր է Վարացի, ուխտի օրն եղած է վերափոխման տանը (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 151. Շէրենց, Սրբափայրեր, էջ 83—84) : Իր առաջնորդներէն Դանիէլ Վ. Թոսուլեան հոն դպրոց կը բանայ, բայց 1896ի ֆարգերու դո՛հ կ'ըլլայ եւ վանքը աղաւաղելի վիճակի կը մտանուի (Աշխատանք, 1911, էջ 425—426. Արձագանք, 1884, էջ 535. Արեւելք, 1884, Թ. 214) :

3. ԱՐԵՎԱՆԻՑ ՎԱՆՔԸ

Արեւանից վանքը հիմնուած է Գնունեաց դաւառի մէջ : Իր անունը ծանօթ է յիշատակարանէս՝ «Զվերջին ստացող սուրբ աւետա-

բանիս զուսթայ Սենեքարիմ յիշեցէք ի Քրիստոս . . . : Եւ արդ ես ուսթայ Սենեքարիմ եւ կողակիցն իմ ի նախ զնեցինք զսուրբ աւետարանս ի թուին Ռ եւ ՃԱ . . . եւ տուաք յիշատակ ի դուռն Արեւիկանից վանից սուրբ Աստուածածնին ժերձ քերդ ի Ամկոյ ծովահայեաց ամբոցին» (Լալայեանց, Յույ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 462) :

4—5. ԵՐԵՐՆԱՅ Ս. ՍԱՀԱԿԻ ԵՒ ԵԱԶԳՆԱԿԻ
ՎԱՆՔԵՐԸ

Թիմարայ Երերին կամ Էրէրին գիւղի հարաւակողմը բարձրացող լեռան լանջին կը հանդի Ս. Սահակայ վանքը, որ պարսպապատ է եւ բաղկացած զմրեթայարկ տանաքէ եւ հասարակ դարպասէ (Լալայեանց, Աղղր. Հանդ., 1910, էջ 99. Արեւելք, 1901, Թ. 4785, Մերասոսեան, Աղեւորութիւն, Բ., էջ 280. Բնաշխ. Բառարան, էջ 835) : Հ. Ինճիճեան կը գրէ՝ «Վանք իբր ութ արեւոյցից ի վերան լերին եւ եկեղեցի նորա յանուն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի իբր 3 ժամաւ հեռի ի քերդէն Համկոյ : Յուցանեն ի սմա զաջն սրբոյն, ի սմին եկեղեցւոջ է եւ տապան Տեառն Յուսկայ, որ է հայր Սահփաննոսի վարդապետի ԺԳ. զարուն»³ : Աստ

³ Կը պատժուի թէ ինքնին Սահփանոս Արղելան վանքէն կ'ելլէ՝ «Գնալ ի լեռան որ կոչի Խաչգլուխ եւ անդ առանձնանալ ի սուրբ անապատին, որ կոչի Էրէր-նաժանք» (Հայկականք, Գ. Տէր Մկրտչեան, էջ 87—90. հմտ. քնդարձակօրէն Արղելան վանք) : Հասանօրէն

նստի այժմ արժուական կաթնդիկոսին Աղթա-
մարայ» (Նոր Հայաստան, էջ 149) : Շէրենց
կը գրէ՝ «Ներկայում եւ այդ հինաւուրց աւե-
րակներէց մնացած զարդն ու զարդարանքն՝
միայն մի փոքրիկ մատուռն է» (Սրբափայ-
րեր, էջ 176), ուր դեռ մինչեւ տեղահա-
նութեան դժբախտ ժամանակը Վասպուրա-
կանցին ուխտի կ'երթար : Սարգիսեանի օրով
արդէն անքնակ եղած է (Տեղադրութիւնք,
էջ 265), սակայն ետքէն դարձեալ մէջը կեանք
մտած է : Ներսէս Արծկեցին 1884ին հան-
վանահայր էր (Արեւելք, 1884, Թ. 214) եւ
Մակար վարդապետ Տէր Յովհաննիսեան կը
ծրադրէր զայն Լիմի մէջ բացուելիք վարժա-
րանին սամարանոցն ընել (Բիւզանդիոն, 1911,
Թ. 4366 եւ 4368) :

Հոն 1431ին Յակոբ կը գրէ Վարք Հա-
րանց եւ 1402ին Դաւիթ կրօնաւոր Մաշխոյ
մը (Կար., Յույ. էջմ., 952, 801, հմմտ. Նո-
տարք, էջ 95 եւ 99) : Իսկ 1463ին՝ «ի վանքս
Երեքան ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածած-
նիս եւ սուրբ Գէորգոյ զարափարի» Մաղա-
րիս կը գրէ Աւետարան մը (Սմբատեան,
Երնջակ, էջ 314, ուշադիր ըլլալու է՝ Ս. Սա-
հակ անունը չկայ եւ Ս. Աստուածածին եւ
Ս. Գէորգ կը յիշուին, ինչպէս եւ նախոր-
դին մէջ միայն Ս. Աստուածածին, Նոտարք,
էջ 95) :

Փիլիպպոս արեգան 1597ին կը գրէ՝ «Ես

այս Ս. Սահակոյ՝ 1329ին կը արուի վահագ մը ընծայ
(Լալայեանց, Յույ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 182) :

Փիլիպպոս սուտանուն արեղայ կաղմեցի զսուրբ աւետարանս ի վանքն Ս. Սահակի եւ ի Հրաշից տէր Յուսկայ եւ որդւոյն Սահփաննոս վարդապետին, որ յուսի կոնն արար նշան» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վատպ., էջ 216) :

Գուցէ Ս. Սահակի վանքը կոչուած է նաեւ Սաշգլուի մերձաւոր համանուն լեռան միայլէն⁴ : 1571ին գրուած աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կայ թէ ան կը սկսի գրուիլ՝ «Ի սուրբ անապատն Սաշգլուի եւ Հրաշից տէր Յուսկայ որդւոյ եւ կ'աւարտի ի վանս Սուխարայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց, Հ. Պատուրեանէ. հմմտ. վերը) :

6. ԵՂԱՎԱՆՔԸ

Բերկրիի շարաթացեալ վանքերէն է Եղավանքը, որ Տ. Յուսկան որդւոյ մենաս-

⁴ 1573ին գրուած Աւետարանի մը մէջ կայ՝ «Եւ յեայ եկեալ բնակեցաւ ի յերկիրս Գնունի որ այժմ տսի Ամուկ, ի յեանն սուրբ որ կոչի Սաշիգլուին ի յանապատս սուրբ Սահակայ եւ Հրաշիցն որդւոյն տէր Յուսկայ մեռամբ տնարհեաւ... արեղի Աստուածաւորաց... : Աստուած ողորմի տառչէք Նալբանդ Յակոբուն, որ սուրբ Սահակայ առաքնորդին մին տնօրմ նալէ, որ ողորմ արար» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վատպ., էջ 680) : — 1431ին գրուած վերայիշեալ վարք Հարանցի մէջ կան հետեւեալ կարեւոր առգերք՝ «... ի վանքս յերբան ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածամեհիս եւ սուրբ Գէորգիս եւ սուրբ Սահփաննոսի Ս. Նշանիս եւ առ ոտս Յովհաննէս բարունապետիս եւ բնորեալ աշակերտացն իւրոց եւ սուրբ կրօնաւորացս, որ աստիկան հաւաքեալ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջ 845 = 801) :

տանին մերձ է (Նօտարք, էջ 70, ծն. 2) : Հոս
Յակոբ արեղան 1422ին կը գրէ աւետարան
մը՝ «Ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսիս եւ
արեամբ ներկեալ նահատակացն Քրիստոսի,
պատկողի սրբոց Վարդանանցն ի յառաջնոր-
դութիւն սուրբ ուխտիս Մելքիսեդ հեղահողի
եւ աստուածարան վարդապետի...» (Նօ-
տարք, էջ 69/70 եւ Լալայեանց, Յուլ. հայ.
Ձեռ. Վասպ., էջ 349) :

7. ԷԶՄԻԱՆԻՆ ԿԱՄ ԲԱԶԵՆԵՑ՝ Ս. ԱՍՏՈՒԱՅԱՆԻ
ՎԱՆՔԸ

«Անկանի ուխտս ի դաւառին Գնունեաց
մերձ զեղջն էրէրինայ շինեալ ի սիրա խաչ-
կատար լերին յանդիման վանուց սուրբ Սա-
հակայ Պարթևիս եւ է այժմ անցեալ զոգ թէ
ուխտուն ամաց հետէ ի շարս շարաթացեալ
վանօրէից» (Նօտարք, էջ 179) կամ Լեւոնեանի
համեմատ՝ «Մօտ է Ամուկ (կամ Ամիւկ) եւ
էրէրին զիւղերուն : Մովսէսեայ եւ շատ
գուարճալի վանք մըն է : Ունի ընդարձակ
թթատան եւ պարակղ մը եւ շատ անտառ-
ներ» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1200) : Մա-
կար վարդապետ Տէր Յովհաննիսեանի խօս-
քովը՝ վանքս ունի մատուռ մը (Վերին էջ-
միածին եւ եկեղեցի մը (Ներքին էջմիածին),
իսկ Լալայեանց գիտէ մէկ մատուռ եւ երկու

՝ Հմմտ. Բաղէնից Ս. Աստուածածին ի Խիզան՝
ի Սղաղերտ : — Չարրհանէլեան կը գրէ՝ (Պամ. հայ.
դպ., Բ., էջ 159) Փաստվանք, Բաղենից վանք ի Գնու-
նիս (ՋԴ) :

Եկեղեցի, մին Ս. Աստուածածին եւ միւսը Ս. Էջմիածին, ինչպէս Հ. Ինճիճեան եւս կը յիշէ կանխաւ (Բիւզանդիոն, 1911, Թ. 4368. Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 99. Նոր Հայաստան, էջ 150) :

Աւանդութեան համեմատ այս վանքն առնադատականներու հզնաւայր եղած է եւ իբրեւ թէ այդ հզնաւորներն Միածնի Էջջր տեսեր են եւ առկէ մենաստանին անունը՝ Էջմիածին կոչուած (Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 75. Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 99) :

Հոս 1455ին կը գրուի աւետարան մը՝ «Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ նորաչէն սուրբ Էջմիածնին, որ անուամբ Բաղենից վանք յորջորջի» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 387—388 կամ Նօտարք, էջ 179) : Այս յիշատակադրութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ նախ Ս. Աստուածածին շինուած է եւ ապա Էջմիածին Եկեղեցին. եթէ, «նորաչէն» բառով «նորոգուած» չի հասկցուիր : Հ. Պատուրեանի ծանօթ է յիշատակարան մը, որուն համեմատ 1475ին կը գրուի աւետարան մը՝ «Ընդ հովանեաւ սուրբ Էջմիածնի եւ սուրբ Աստուածածնի» (Հմմտ. Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց) : 1566ին կը գրուի ուրիշ աւետարան մը, որուն մէջ կը յիշուի Ներսէս առաջնորդը՝ «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յանապատին, որ կոչի Բաղենց ընդ հովանեաւ սուրբ Էջմիածնին ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս սրբաակէր եւ հեղահօգի Ներսէս վարդապետի» (Լալայեանց, Յուշ. հայ.

Ձեռ. Վասպ., էջ 668) : Նոյն թուականին կը կազմուի Աւետարան մը — զրուած 1426ին : Կազմողն է՝ «Աստուածատուր արեղայ յանապատէն Բաղենից քնդ հովանեաւ Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Աստուածածնի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց, Հ. Պատուրեանէ) :

Մանթիկ են ինձ գեռ երկու յիշատակագրութիւններ, որոնց համեմատ Աւետարան մը 1541ին (Թօփճեան, Յուց. Դադ., Բ., էջ 51—52) եւ ուրիշ Աւետարան 1475ին (Վերը յիշուածէն տարրեր. հմմտ. Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 480) կը զրուին «Բաղենց կամ Բաղենից» վանք եւ կը յիշատակուի միայն Ս. Աստուածածին : Հետեւաբար շատ լաւ կարելի է նաեւ մտածել որ անոնք զրուած քլլան Խիզանի Սպայկերտի Բաղենց Ս. Աստուածածնի հովանիին տակ : 1475ին զրուածին յիշատակարանը ունի սա կարեւոր բովանդակութիւնը՝ «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յանապատիս որ կոչի Բաղենց ի յասաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս հեղահոյի Յակոբ եպիսկոպոսին եւ հէրպէտութեան Կարապետ արեղային, յոյժ խոնարհ եւ բարեմիտ, քրանաջան ի բանս սուրբ ուխտիս ի թուարկութեանս Հայոց ՋԻԴ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 480) :

Բաղենից մենատառներ կը պատկանէր Լիմի եւ անկէ կը կառավարուէր (Արեւելք, 1901, Թ. 478) : Հոս կը մեռնի Կարապետ Բ.

(Կաթ. Աղթամարի) 1804ին (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 1200. Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանադիրք, էջ 163) :

Տ. Ս. ԹԱԴԵՎ ՎԱՆՔԸ

Բերկրիի Պատիկ գիւղէն բաւական հեռու կը աւանուի Ս. Թադէոս անունով վանք մը, որ ամայացած է (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Գ., էջ 23) :

Գ. ԿԱԹՈՒՆ ՏԻՐԱՄՈՐ ԿԱՍ ԸՆԾԱՅԵԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԾԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ջանիկ կամ Ճանիկ գիւղի արեւելեան կողմը կը հիմնուի այս վանքը : Ունի գեղեցկաշէն եկեղեցի մը պսակուած ապիտակ եւ փառաւոր դմբէթով մը ⁶ : Աւանդութեան համեմատ վանքիս տեղը ժամանակին կառուին մը կայ եղեր, ուր կը պաշտօնավարեն եղեր երեք եղբայրներ՝ Շիրակ, Զիրակ եւ Միրաք : Սակայն անոնք Ս. Թադէոս Առաքելոյի (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 273—284) կամ Ս. Ներսէս Պարթևի քարոզու-

⁶ Բջնունեաց ծովի արեւելեան եզերքը, ի՞նչ առաջադիմ երբ, վանէն 7—8 ժամ հեռու է Ասպարանի կամ Աղդարապոյ (Ս. Աստուածամոր) վանքը, լոկ բարաշէն եւ դմբէթաւոր եկեղեցի մը առանց որ եւ է ուրիշ շինութեան եւ ծխարանութեան : Գիւղացիները վանականները զանաւն են եւ անոր ախրացած (հմժա. Մատիսի լեռների հարաւային ստորոտները, Թիֆլիս 1882, էջ 25) : Եկեղեցւոյ մէջ կայ դմբէթաւոր զերեկման մը, ուր աւանդութեան համեմատ թաղուած է Ս. Կոյսի զլիի շորք : Ունեցած է շատ եկամուտ (Փոքր, 1879, IV, էջ 62) :

թեամբ (Շէրենց, Սրբազայրեր, էջ 79) քրիստոնեայ կ'ըլլան եւ զիրենք քրիստոնէութեան տաաջնորդողին հետ այս վանքը կը կանդնեն :

Աւանդութիւնը պահած է նաեւ Ս. Ահարոն վանահօր անունը, որ շատ շէնցուցած ու զարդացուցած է վանքը (Միքախորեան, Անդ, էջ 274) : Հ. Սարգիսեան (Տեղագրութիւնք, էջ 265) հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնները կու տայ՝ «Տիրամայր-հետի է ի տանէն Լմայ իրբու երեք ժամաւ եւ է ուխտատեղի անուանի յոյժ մինչեւ ի հետաւոր աշխարհաց յանախել րազմութեան : Յաստջաղոյն մենաստան էր, այլ եկեղեցին եւեթ մնացեալ է տաճարաւն յորում եւ զերեզման, ամփոփեալ ունելով յինքեան զլաշակ կամ զգլխապատ Տիրամօրն բերեալ ձեռամբ Թագէի առաքելոյ : Դիրք նորա հանդերձ ատրն-թեր զիւզին րարձրահայեաց եւ զուարճայի . . . : Ամենայն խեղանդամք եւ կոյրք եւ որ անբժշկելի վիրօք են լցեալ զան ի զիւզս յայս պատնել րժշկութիւն եւ կեան յողորմութենէ ուխտաւորաց : Զվերալիցան զայն-պիսիս սովոր են կոչել Տիրամէր կամ Տիրամօր հարած կամ առած⁷ : Նուիրակք ուխտատեղւոյս համարին նոքին խեղանդամքն, որք ընկերակցութեամբ առն քաջողջի հրամանաւ զիւզականացն ելանեն յայլ եւ այլ պաւտոս ի հաւաքել զողորմութիւն յանուն

⁷ Նաեւ Տիրամօր խեղճ, իսկ ոխաթին անունը Տիրամօր եարա (հմմտ. Մանանայ, էջ 122) :

ուխտին եւ դարձեալ ի գիւղն յինքեանս քա-
ժանեն զայն գիւղականքն : Նուիրակբդ ի
չրջաղայելն եթէ առ ումեք տեսցեն յեղանց
կամ ի կովուց խոյտախարիւս , սրպէս ինչ
սահմանեալ են յինքեանս , աղղ առնեն տեսն
իւրում թէ այդ անասուն Տիրամօր է սեփա-
կան , զի նշան նորա յայտնի երեւի ի դա . եւ
տէրն երկուցեալ ի խղճէ մտաց եւ կամ յա-
նիծից նոցա , տայ ցնտա անհակառակ , զի եւ
ամենայն ուրեք ուր եւ ստփոր են նոքա՝
ծանօթ են բնակչաց իրքս» (Հմմտ . նաեւ
Ազգր . Հանդ . , 1916 , էջ 210 եւ Մանանայ ,
էջ 119) :

Նոյնը կը հաստատէ Փիրղարէմեան՝

«Այս գեղն երբեմն վանք եղեալ է նաղելի
ի մեծ նահանգ Վասպուրական աշխարհի
Ինքն ընծայեաց Աստուածածին անուանի :
Եւ առած բանս հաստին պատմիչք մեր յայտնի :
... Հայոց նախկին Լուսաւորիչ Թաղէոս
Եւ նախասկիզբն արեր շինման տաճարին ,
Իւր սուրբ ձեռք օծեր հիման քար սորին .
Եւ պատկեր անուամբ ամբիժ կուսին .
Իբր անհատ գանձ թողեր կուսին աստ փողքիկ
Որոյ շնորհիւ տեսանեն նոր կեանս գողիք » :

(Չորս Ընկերք , Թիֆլիս 1852 , էջ 21 :))

² Հմմտ . եւ Շէրեկ , Սրբափայեր , էջ 79 . Փորձ ,
1879 , IV , էջ 62 . Միբախտեան , Աղետորութիւն , Բ . ,
էջ 274—275 եւ Ազգր . Հանդ . , 1916 , էջ 210 , ուր Խա-
թուն Տիրամօր եւ Տիրամայր վանքերն իրարմէ կը գա-
նաղանէ :

Ռոմանոս վարդապետ 1276ին կը գրէ Աւետարան մը. «Ի թաղաւորութեան Հայոց Լեւոնի, որդի Զապէլ թաղաւորի գտեր Լեւոն թաղաւորի եւ ի կաթողիկոսութեան Տեանն Ստեփաննոսի եւ մեր ընդ հովանեաւ լեալ ընծայեալ Աստուածածնիս ի գաւառիս Վասպուրականիս» (Սարգիսեան, Մայր Յուշ. Հայ. Զեռ. Մխիթ. Վեներ., Ա., էջ 426)։ Ինճիկեան ժամանակին զայն կարգացած էր «եւ մեր ընդ հովանեաւ լեալ Ընծաեալ Աստուածածնին ի գաւառիս Վասպուրականիս» եւ դիտել տուած էր «թուի լինել վանք» (Սասրաղբութիւն, էջ 227)։

Յիշատակարանի մը մէջ կայ՝ «Եւ խաջա Գիշուկս տուի սուրբ Աւետարանս ի գտնն Ընծայնից սուրբ Աստուածածնին» (Նօտարք, էջ 220)։

Դադեան վարդապետն ունեցած է կոնդակ մը, որուն նկարագրութիւնն ու բովանդակութիւն համառօտիւ կու տայ Թօփանեան (Յուշ. Հայ. Զեռ. Դադեան Վրդ., Բ., էջ 17)։ «Թիւ 31. 72 + 24 մեծութեամբ, ներքեւ տաւար. Ընծայեալ կամ Մովահայեալ Աստուածածնի վանահայր Մարտիրոս Եպիսկոպոս Արաշոյ օրհնութեան թղթովս «Շիրաքին, Միրաքին եւ Զիրաքին» կարգում է վերակացու վերոյիշեալ վանքի եւ յորդորում է ժողովրդականներին, որ առատ նուէրներ տան, որպէս զի կարող լինի 100ի չափ վանքում մնացող աղքատներին բաւականացնել։ Գրեցաւ կոնդակս ի թուին ՌՄ Օդոստոսի 1,

որ ի վանս Ընծայեաց՝ սուրբ Աստուածածնին» :

Խաթուն Տիրամօր կամ Ընծայնից (°) վանքի ուխտի օրն էր՝ Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի. երբ բաղձութիւն մը կը խոսէր հոն (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 151. Շէրենց, Սրբազայրեր, էջ 78—80 եւ Սրուանձանեանց, Մանանայ, էջ 120—123) : Ենթարկուած էր Լիմի գերբշխանութեան (Միրախորեան, Անդ, էջ 275) :

Ունեցած է աստու հող (Հմմտ. Շէրենց, Սրբազայրեր, էջ 79 եւ Փորձ, IV, 1879, էջ 62) :

10. ԽԼՈՒ ՎԱՆՔԸ

Ջանիկ գիւղի մերձ, Կուսաթան գիւղի մէջ է Խլայ կամ Խլու վանքը : Այսպէս կոչուած՝ վանս զի հոս կու գան խուլերը լսողութիւն ընդունելու համար եւ աղանջի ցաւի բռնուողներն՝ անկէ բուժուելու համար : Աւերակի վերածուած շատոնց (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 271 եւ Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 100. 1916, էջ 210) :

11. ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Շատ գոյզն է վանքիս մասին եղած ծանօթութիւնը : Զեռաղբի մը մէջ կայ՝ «Աղղ

° Աւետարան մը գրուած է՝ «Առ սոս սրբոյ Աստուածածնին Ընծանեաց ի տեղիս որ կոչի Ոսոս բնդ հովանեաւ սրբոյն Շմոնիկի եւ սուրբ Թադաւորի» (Լալայեանց, Յույ. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 176) :

դրեցաւ ի դռնն Նախավկայի . . . ի գեղս Առեղս, յերկրի Տարբերունոյ որ կոչի բերկրի» ի ձեռն Սարգսի (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 510. ուր էջ 50՝ կ'ըսուի՝ «Տեղի՝ Նախավկայի վանք բերկրում»:

12. ՏԷՐ ՅՈՒՍԿԱՆ ՈՐԴԻՈՅ ԵՒ ԱՐԳԵԼԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Տէր Յուսկան որդւոյ¹⁰ (Ստեփանոսի) եւ Արգելանի վանքերը երկու տարբեր վանքեր են, որոնք սակայն յետոյ միացած են եւ կազմած մէկ միաբանութիւն ու համայնք: Նախ շինուած է Արգելան վանքը, ուր Ստեփանոս Յուսկան որդին իւր օրերէն մաս մը անցուցած է եւ ապա Յուսկան որդւոյ վանքը, որ անոր սրբարանն ու գերեզմանը կ'ըլլայ եւ անոր հռչակովն աւելի անուանի կը հանդիսանայ:

Տէր Յուսկան որդւոյ վանքը կ'իյնայ բերկրի գաւառի մէջ՝ Այաաղի ժայռային լեռնաշղթայի ստորոտը: Հ. Սարգիսեան այսպէս կը նկարագրէ՝ «Տէր Յուսկան որդի — Առ բերկրաւ յայնկոյս գետոյն, որ եւ կոչի Պանտումահի գետ, որ ի ձորամիջոյն եկեալ հոսի ի ծովն ի բարձրարեւձ քարալեռին, որ յաջմէ գաշտին է յահագնատեսիլ փապարս

¹⁰ Վարդան Աշխարհադիր կը գրէ՝ «Արեւանի եւ Տարբերունի բերկրի է, ուր կայ սուրբ ուխտն Տէր Յուսկան որդւոյն» (Saint-Martin, Mémoires, Բ., էջ 426. հմմտ. եւ Բնճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 195—196:

քարաժայռին մեծի շինեալ է մենաստանս յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի սրղւոյ Տեառն Յուսկան, որ էր յԱրտամեայ, սրպէս պատմեն Յայտմաւորք: Բարձրահայեաց դիրք մենաստանիս ի վերայ գաշափն Բերկրոյ գեղատեսիլ է յոյժ, որ եթէ եւ յընդարձակ վայրի էր բարձրութեամբն եւ ի դուրան տեղւոջ եւ վերելք նորա գիւրին, քան գրադումս ի վանորէից ցանկալի էր, եթէ եւ քարաժայռք նորա ի բարձանց ցցեալ ուղիղ ի վերայ մենաստանին ոչ ահարեկէին զոք, թէպէտ քառ վկայելոյ միարանից աւանդութեամբ հասեալ է առ նոսա, ի շինութենէ եւ այսր ոչ մի վտանգ եղեալ կամ գերծեալ մասանց քարաժայռին (Տեղադրութիւնք, էջ 266. հմմտ. եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 167 եւ Մշակ, 1881, Թ. 1203. հմմտ. նաեւ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 81 եւ Արեւելք, 1887, Թ. 1181):

Յուսկան սրղւոյ վանքին¹¹ ժայռերուն ետեւը կ'իջնայ Արդելան վանքը: «Այս տաճարի սեղանի կամարն ու արեւելեան մասի զմբեթը գեռ կանդուն կը մնան եւ փլած պատի լայնութիւնը 2½ մեթր կը լինի, վար ձգուած քարերն ոմանք քառակուսի, ոմանք երկար 8—10 ոսնաշափ. պատի թանձրութիւնն եւ պինդ կիրէ շինուածքն կը յայտնեն որ մի տեւրիչ ձեռք զիրենք բոնի խախտած, քակած եւ վար ձգած է (Ոստանիկեան, Արեւելք, 1887, Թ. 1181):

¹¹ «Որ կայ շինեալ սա տփն Պանոսի մահու գիտոյն, որ Թափի ի լինն Վանայց (Նոսարք, էջ 226):

Արդելւանի եւ Յուսկան որդւոյ եկեղեցիներն ու խորանները, ինչպէս Չեռադիրներու յիշատակադրութիւններէն յայտնի տխարի ըլլայ, կոչուած են՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Յարութիւն, Ս. Նշան եւ Ս. Կարապետ:

Այս երկու վանքերն ալ ունեցեր են կանոնաւոր միաբանութիւն եւ եպիսկոպոսներ, ինչպէս յիշատակարանները կը վկայեն: Խօսուն վիաներ են նմանապէս Յուսկան որդւոյ խաչքարերու վրայ քանդակուած եպիսկոպոսական զգեստներն ու թաղերը (Արեւելք, 1887, Թ. 1181):

Երկու վանքերուս հիմնարկութեան պարագաները կը մնան անձանօթ: Ստոյգ է որ նախ Արդելւան շինուած է, որովհետեւ հոն կ'անցնէ իր կեանքը Ստեփանոս վարդապետ որդի Յուսկան եւ յետոյ անոր ի պատիւ կը շէննայ Յուսկան որդւոյ վանքը: Կարծէ ծանօթանալ Ստեփանոսի իբրեւ այս վանքերու պարծանքին: Իր կենսադրական զձերը կը քաղեմ մեր Թ. 10 Յայտմաւորքէն թղ. 243ր—245ր (Հմմտ. Տաշեան, Յուց. հայ. Չեռ. վիենն. Միիթ. Մատ., էջ 70):

Ստեփանոս որդին է Տէր Յուսիկ քահանային, որուն կինը Ռէզի. թուականին թաթարական զինուորներէ գերուելով Թուրքի կը տարուի: Հոն կը վաճառուի քրիստոնեայ կնոջ մը, որ Յուսիկ քահանային խնդրանքներու վրայ զինքը ազատ կ'արձակէ պայմանով որ՝ եթէ Յուսիկ որդի ունենայ եւ նա քահանայ ըլլայ «տալ հոգւոյ իմոյ զառաջին պա-

տարազ որդւոյ քոյ ի քաւութիւն մեղաց իմոց» (Թղ. 244ա) : Իրապէս ալ Յուսիկ որդի մը ունենալով զինքը կ'անուանէ Ստեփանոս, որ կ'ըլլայ «խոհեմ եւ իմաստուն, ժուժկալ եւ համբերող, ուսումնասէր եւ լռակե(ր)աց, աղքատասէր եւ ողորմած» (Թղ. 244բ) : Ստեփանոս իր շախաղանց աղքատասիրութեամբ տան համար աղացուած ալիւրն ամբողջապէս աղքատներուն կը բաժնէ եւ պարկին մէջ աւազ լեցնելով կը բերէ տան բակը կը ձգէ եւ կը փախչի Բերկրի : Մայրը սակայն աւազի տեղ ալիւր կը դանէ : Քիչ վերջ հայր ու մայր հասու կ'ըլլան տղուն բացակայութեան եւ ամէն կողմ զինքը կը փնտռեն, մինչեւ որ օտարէ մը կ'իմանան թէ՛ իրենց զաւակը Բերկրի տեսնուած է : «Եւ յարուցեալ տէր Յուսիկին, զնաց ի Բերկրի, ել ի վանքն յԱրգելան եւ եղիտ զաղայսն» (անդ, Թղ. 245ա) : Հայրը ուրախութենէն կուլայ եւ որդւոյն փախուստին պատճառը կը հարցնէ : Ստեփանոս կը պատմէ իր բրած բարեկործութիւնն ու հնարամտութիւնը եւ ծեծ ուտելու երկիւղը : Հայրը կը ծանօթացնէ զինքն եղած հրաշքին եւ որդին կը յորդորէ տուն վերադառնալով խանդակաթ մայրիկին արտասուքները փնջել : Սակայն Ստեփանոս կը պատասխանէ՝ «Ես յայս վանացս այլ (ոչ) ելանեմ, աստ կացից որքան եմ կենդանի եւ աստ մեռայց» : Վանքին միարաններն եւս զինքը կը յորդորեն տուն դառնալու, սակայն նա իր որոշումին վրայ հաստատուն կը մնայ :

«Եւ փնայեալ Ստեփաննոս ի վանքն Արղելյան եւ վարժեալ աստուածային գիտութեամբ եղեւ արեղայ» (անդ, թղ. 245 ա) : Հայրն այն ատեն զաւկին կը պատմէ մայրիկին զերութիւնը եւ աղատարար կնոջ եղած խոստումը : Ստեփաննոս իր անդրանիկ պատարագին մէջ կը յիշատակէ կինը եւ ահա տեսիլք մը կ'ունենայ. «Քանզի ազնութիւն կալաւ զնա եւ տեսանէր զինքն յեղբ արեան ծովու եւ կինն այն բիպի ի մէջ արեան ծովու եւ յորժամ նորակնուք քահանայն զաղաւթս պատարագին ասէր կինն ի դուրս գայր յարեան ծովէն եւ հանեալ եղաւ ի ցամաքն» (անդ, թղ. 245 ա) : Երկար կը տեւէ Ստեփաննոսի պատարագը, որ իր առաջին ու վերջին պատարագը կ'ըլլայ հակառակ յորդորներու, վասն զի նա կը պատճառարանէր՝ «Թէ արեան ծովու ոչ եմ կարող ընդդէմ կալ» (անդ, թղ. 240 բ) :

Ապա՝ «Վայեալ ի նոյն վանս Արղելյան եւ անդ վարժեալ եղեւ վարդապետ ճշմարտութեան եւ յերկարեալ ի բազում աւուրս բարի եւ առաքինասէր վարուք ի հաճոյս կամացն Աստուծոյ եւ փոխեցաւ ի Քրիստոս» (անդ, թղ. 240 բ) :

Այսքանը մեր Թ. 10 Յայտմաւորքի համեմատ : Գալուստ Տէր Մկրտչեան «Հայկականք»ի մէջ (Վաղարշապատ 1899, էջ 87) հրատարակած է «Պատմութիւն միւս սքանչելեացն եղեալ ի սուրբ վարդապետէն ի յառնէն Աստուծոյ տէր Յուսկայ որդւոյն» : Կը սկսի՝ «Եւ եղեւ ի վրդովման ժամանակաց եւ

յառաջատաւիմանէ հինից այլազգեաց ելանել
սուրբ վարդապետին յերկրէն Տարբերունոյ
ի սուրբ մենատաւանէն Արդելինայ եւ գնալ ի
լեւանն Քաչղլուիս եւ անդ առանձնանալ ի
սուրբ անապատին որ կոչի էրէքնավանք»
(էջ 87) : Հոս կարճ ժամանակամիջոցի մէջ
«եւանէր համբաւ նշնողական վարուց» : Ամէն
կողմանէ իրեն դիմուիներ կ'ըլլան հոգեւոր
եւ մարմնաւոր կարիքներու համար եւ Ստե-
փանոս անոնց խնդիրները կը կատարէ : Այլա-
զաւան մաադործ մը գինքը փորձի կ'ենթարկէ
եւ իր «կոճ»ը, Ստեփանոսի աղօթքին կը
յանձնէ իրրեւ իր հայրը : Ստեփանոս կոճին
համար կ'աղօթէ եւ ահա մաադործը «ետեա
դկոճն դի կանանչացեալ էր» : Այլազաւանը
բնական է կը յուզուի եւ քրիստոնեայ կ'ըլ-
լայ, իսկ Ստեփանոս կը դառնայ իր վայրը՝
«Եւ եղև խաղաղանալ երկրին Տարբերուն-
ոյ, դարձեալ գնաց սուրբ վարդապետն ի
յառաջին բնակութիւն իւր ի սուրբ ուխտն,
որ կոչի Արդելան եւ յերկարեալ բազում
աւուրս բարի եւ աստքինատէր վարուք ի հա-
նոյս կամացն Աստուծոյ : Եւ հանդեաւ խա-
ղաղական մահուամբ ի Քրիստոս : Եւ եղաւ
նշխարք սորա ընդ հովանեաւ ամենասուրբ
Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին ի
վանս իւր Արդելան, յարեւմտից կուսէ ար-
քայանիս քաղաքին» (Անդ, էջ 90) ¹² :

¹² Կիրակոս Գանձակեցիին կը գրէ՝ «Ընդ այնոսիկ
աւուրս ժամանակաց էին վարդապետք աստքնիք եւ
յառաւորք, որք փայլէին յաշխարհի իրրեւ յուսաւորք
Ստեփանոս որդի Յուսկան, սցր սբանչեկադործ եւ

Գալուստ Տէր Մկրտչեան (Հմմտ. անդ, էջ 83) սա կարեւոր ծանօթութիւնը ունի՝ «Ազերեանը, չգիտեմ ինչ աղբիւրներից առնելով Ստեփաննոսի մահը զնուս է յամի իբր 1251 = 2, մինչդեռ այս սուրբ ծնուած լինելով 1224ից յետոյ հաղիւ 25 տարեկան կլինէր 1250 թուին, որ չէ նշանակում երկար ապրել: Ստեփաննոսի մահը հաւանականաբար տեղի ունեցաւ 13րդ դարու վերջերում» (տես Ազերեան, Լիակատար Վարք Սրբոյ, հատ. ԺԲ., էջ 354):

Ամէն պարագայի 1291ին արդէն շատոնց մեռած էր: Այդ թուականին կը գրուի Արդելյան վանքի մէջ աւետարան մը՝ «Գրեցաւ... ձեռամբ յոյնամեղի եւ փցնամատն Յակոբ կրօնաւորի ի սուրբ անապատս Արդելյան ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանինս. Յուսկան սրղւոյ եւ սուրբ Աստուածածնին եւ այլ եկեղեցեացս ի խնդրոյ երանեալ եւ պատուական քահանայի Գէորգիա¹³» (Լալայեանց, Յույ. հայ. Ձեռ. Վաստ., էջ 87):

Արդէն 1294ին Արդելյանի առաջնորդ կը դանենք տէր Սարգիս, որուն օրով նոյն Յա-

սուրբ, որ եւ գերեզման նորա յետ մահուան բժիշկ էր ամենայն ախապոց» (Պամ. Հայոց, էջ 91), ուր կայ եւ սա ծանօթութիւնը՝ «Ի կողմանց Վանոյ ուր եւ Արդելյանի վանք նորա եւ գերեզման, մերձ ի ծայր ծովուն»:

¹³ 1284ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Ի թիւ Հայոց 217. գրեցաւ Աւետարան... ի վանս Հաւարծին կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորին մերոյ Լուսաւորչի ի ձեռն... քահանայի Աստուածատրոյ Յուսկայ սրղւոյ...» (Թարսոս Աղբար, Բ., էջ 330):

կոր կ'արտագրէ ուրիշ Աւետարան մը՝ «Գծագրեցաւ... ի թուարեւութեան հայ տումարի եօթնհարիւրերորդի քառասներորդի երրորդի ի զաւառիս Տուրբերանոյ ի հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի Հայոց մերադիտողի... և յառաջնորդութեան սուրբ ուսիս Արղելանա տէր Սարգսի: Ընդ հովանեաւ կենսունակ սուրբ Նշանիս, Յուսկան որդո և սուրբ Աստուածածնիս և այլ սրբոց եկեղեցեաց» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 116):

Հաւանօրէն Սարգիս առաջնորդի յաջորդն է Վարդան եպիսկոպոս, որուն օրով կը գրուի Մաշթոց մը բովանդակալից յիշատակադրութեամբ՝

«Յամի Հայկազեան տումարի արեթական տոհմի 22 (1331) երրորդի ի թաղաւորութեան Արուսայիզ սուլտանի ազգի նետուաց, և մերում թաղաւորի Հայոց ազգի Լեւոնի թաղաւորի և Բուրթելի իշխանաց իշխանի ի հայրապետութեան Տեառն Զաքարիայի, յեպիսկոպոսութեան ստացողի զրոյ տէր Վարդանայ¹⁴ ի մենաստանին որ կոչի Արղելան ընդ հովանեաւ Աստուածածնիս և սուրբ Նշանիս և Յուսկայ որդոյ սուրբ զերեզմանիս ևս Յովհաննէս մեղապարտ և անպիտան ի պիտանիս հարկեալ յեղբարց գծա-

¹⁴ Վարդան ամուսնացած քահանայի մը՝ «Յակոբի որդին» էր: Վերջինս Արղելանի «հաւատարիմ» էր և կը մեռնի 1330ին (Հմմտ. Conybeare, Cat. Brit. Թ. 30):

գրեցի զշնորհալից զառաւ սրբաբար եւ առաւածհրաշ ըստ խնդրոյ եւ փափագանաց նորակնքեալ եպիսկոպոսի ի ժամ հասեալ ծերութեանս, քանզի պատուհանք լուսարանաց պակասեալ եւ ձեռքս խոսպանացեալ զողջոջէր վասն բազում ժամանակաց խափանելոյ ի դործոյս եւ ոչ գոյր օրինակ ըստ պատշանի» : Ապա կայ եւ՝ «Զվերջին կազմող սուրբ Մալթոցիս զտէր Մարտիրոս Արղելանիս յիշման արարէք զիս արժանի» (Conybeare, Cat. Brit. Թ. 30, էջ 58—60) :

ԺԵ. զարու մէջ Տէր Յուսկան որդւոյ վանքին մէջ կը ծաղկի եւ նոյն վանքին առաջնորդ կ'ըլլայ Թովմաս Մեծոփեցիի սիրելին Մկրտիչ վարդապետ Օրբելեանց, որ նմանապէս կոչուած է Բերկրցի (հմտ. Գ. Վ. Յովսէփեան, Թովմա Մեծոփեցու կեանքը, Վաղարշապատ 1914, էջ Թ եւ ԺԷ եւն եւ Արարատ, 1913, էջ 759) :

Հոս 1414ին կը գրուի Լուծմունք զժուարիմաց բանից, որուն յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի՝ «Ես Մկրտիչ պիտակ անուն խնդրող բանի... ետու գրել զսա ձեռնասուն եւ հեղահոգի աշակերտիս իմոյ Մկրտիչ կրանաւորի ի վայելս սիրողաց բանի. նաեւ հոգեւոր հաւքս մերոյ եւ բազմերախտ խրատաւղի Կաբապետ կրանաւորի... : Արդ գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ՊԿԳ ի գաւառիս որ կոչի Տարբերունի ի սուրբ ուխտս որ կոչի Տէր Յուսկայ որդի ընդ հովանեաւ սուրբ Առաւածածնիս եւ Յարութեանս եւ սուրբ Կա-

բաղադրուի եւ սքանչելագործ սուրբ Նշանիս, որ կոչի կարմիրակին... առ սոս Ստեփաննոս վարդապետի եւ հօր վանաց Մելիքիսեթի... յիշեալիք եւ զՄկրտիչ զԺօղոս... եւ զխրատիչքն իմ զՄկրտիչ վարդապետ եւ զկարապետ կրօնաւոր» (Թօփնեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դադեան Վ.ի, էջ 62)¹⁵:

Մկրտիչ 1418ին գրուած Աւետարանի մը մէջ իբրեւ առաջնորդ կը յիշատակուի: Յակոբ զրիչ կը մաղթէ յիշել՝ «Զերջանիկ եւ զերանաշնորհ քարոյն կենաց զՄկրտիչ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս» (Նօտարք, էջ 54—55): Իսկ ինքը Մկրտիչ իր գրած աւետարանի յիշատակարանին մէջ Մելիքիսեթ միայն կը յիշէ, որուն հետ սակայն ինքն ալ առաջնորդութիւն կ'ընէր: Ահա իր յիշատակարանը, որ 1420ին գրուած է՝

«... Եւ արդ ես յետինս ի կրօնաւորաց եւ անպիտանս ի քանասիրաց անարժան ի մանկունս եկեղեցւոյ եւ անթմաստ ի քարաուղարաց (է նոյն իսկ նշանաւոր Մկրտիչ վանահայրն Տէր Յուսկան որդւոյ ուխտին, զոր յիշատակէ Յակոբ կրօնաւորն ի թիւն 54 ի վերոյ [աւետ. գրեալ 1418], Նօտարք, ծն. 4, էջ 60), շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց Պօպ... ի զաւստիս Տարբերունի, որ այժմ կոչի Բերկրի ի սուրբ ուխտս, որ կոչի Տէր Յուսկան ընդ

¹⁵ Հմմտ. Արձագանք, 1885, էջ 123:

Հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Յարութեանս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սքանչելագործ սուրբ Նշանիս որ կոչի Կարմիր ակն ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մելքիսէթ հեղահոգի եւ աստուածարան վարդապետի, եւ այլ միեղէն եղբարցս հոգեւոր եղբորս իմոյ, որ բազում պիտոյիւք սպասաւորէ մեզ, Յակոբայ Խօյեցւոյ, Կիրակոսի եւ Յովաննիսի Մկրտչի եւ Վարդանի, Համարուեալակից եղբորս Յակոբի, Սիմօնի եւ Կիրակոսի, Սահականոսի եւ Յովանիսի, նաեւ սպասաւորաց մարմնաւոր պիտոյից մերոց հայր Սարգսին եւ Գորգի անաեսին եւ Մկրտիչ մանաղային եւ Աստուածատուր միայնակեցին եւ Մեծատուր Հովութին եւ զամենայն միաբանքս սուրբ ուխտիս Տէր Աստուած Հանգուցանէ զսոսա յարքայութեան իւրում. ամէն. . .» (Նօտարք, էջ 60—61) :

Մելքիսէղեկ եւ Մկրտիչ առաջնորդներու եւ Տէր Յուսկան որդւոյ միաբաններու յիշատակութիւնները զեռ կ'ըլլան ուրիշ Զեռագիրներու մէջ (Հմմտ. 1422ին՝ Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 347—350. Նօտարք, էջ 69—70. 1425ին, Լոյս, 1905, էջ 518—519. զուցէ նոյն թուին, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 354—355, զարձեալ 1425ին, Նօտարք, էջ 78—79, 1432ին՝ Նօտարք, էջ 100—101, 1439ին՝ Նօտարք, էջ 118—119. Հմմտ. Առաք. Դաւրիթ., էջ 416) : Հոս կը դնեմ հետեւեալ յիշատակարանը, որ 1439ին զրուած Աւետարանի մը մէջ կայ՝

«Փառք... արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՊԶԸ ձեռամբ Գրիգորի սուտանուն կրօնաւորի... ի վանս որ կոչի Արզելան ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Կարապետի եւ սուրբ Յարութեան եւ սքանչելագործ Ս. Նշանի որ Կարմիրակն կոչի եւ տէր Յուսկան որդոյ սուրբ գերեզմանի: Ի հայրապետութեան Լուսաւորչի քանդի յայսմ ամի վերացեալ եղև սուրբ աջն ի Սոսյ եւ ոչ կայր կաթողիկոս: Ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս արեգերալոյս եւ աստուածարան վարդապետին Մկրտչի որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ անձկալին իւր Քրիստոս...: Եւ ի հայրապետութեան սրբասէր եւ բարեմիտ կրօնաւորին Յովհաննիսի եւ հեղահոյի եւ խաչընդուն փիլիսոփայի Յակոբի հոգեւոր հօրս մերոյ: Ազաչեմ յիշել ի բարին Քրիստոս գերիցս երջանիկ եւ գերանաշնորհ վարդապետն Մկրտիչ զհոգեւոր ծնօղն իմ եւ զուսուցիչն որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց ինձ գիր... ընդ նոսին... գրարի կրօնաւորն Մինաս, ուր երփն երփն եւ երանդ երանդ դունով զարդարեաց զաւետարանս... այլ եւ զանպիտան զծօղս եւ գեղբայրն իմ զԱթաբէկն եւ զՍայիջըհանն եւ զհօրեղբայրն իմ զԱմիրբէկն... եւ գերանաշնորհ վարդապետն Մկրտիչ զառաջնորդ լման սուրբ ուխտիս եւ գեղբայրն իւր զՍտեփանոս քաջ փիլիսոփայն:

Ստացաւ զսուրբ աւետարանս... Աստուածատուր կրօնաւոր (Ծնողքն Պետրոս

եւ Խաթունմէլիք, հօրեղբայրն Յովհաննէս,
 † Էղիլմէլիք, որոնց որդիներէն մին է՝ «տէր
 Գրիգոր Կաթսկոպոս» (Ակինեան Շ. Ն., Հա-
 ւաք. Յիշատ. Տէր-Աւետիսեանէ, Յուլ. Նոր
 Զուգ. Թ. 84 [Աւետարան Մկրտիչ Մատ-
 թէոսեանի մօտ]. հմմտ. Նօտարք, էջ 118—
 119 եւ Առ. Դաւ. Պատմ., էջ 416) :

Պէտք եմ լուսաւորութեան համար յաւե-
 լուլ որ Արղելւանի մէջ երկու հրամայող կայ :
 Անոնցմէ մին Բերկրիի Կաթսկոպոսն է եւ
 միւսը վանքին վանահայրը : Մկրտիչ նախ
 վանքին եւ ապա Բերկրիի առաջնորդն եղած է :

Յայտմաւորքի մաս մըն ալ 1457ին «ի
 վանս Արղելւան» կ'աւարտէ Ղազար, որ ստի-
 պուած էր «վասն խոսվութեան աշխարհիս»
 երեք տեղ փոխել իր գրութիւնը վերջացնե-
 լու համար (Աճառեան, Յուլ. Հայ. Զեռ.
 Թաւրիդի, էջ 103) : Իսկ 1462ին Զաքարիա
 Կաթուղիկոս կ'այցելէ նաեւ «ի սուրբ ուխտն
 Արղիլւան, ուր հանդուցեալ կայ պատուա-
 կան նշխար սուրբ վարդապետին Ստեփան-
 նոսի տէր Յուսկայ որդւոյն» (Առ. Դաւր.,
 էջ 423) ¹⁶ :

Ազարիա 1464ին՝ «ի վանս Արղելւան ի
 յերկիրս Տարբերունուոյ ի խնդրոյ Վարդանայ
 առաջնորդին Մեծոփայ վանից» կը խազէ Շա-
 րակնոց մը (Ն. Մատ, Յուլ. Հայ. Զեռ. Սեւա-

¹⁶ Հմմտ. նաեւ Շ. Ն. Ակինեան, Գաւաղանագիրք
 Կաթուղիկոսոց Աղթմարայ, էջ 85—95 :

նայ, էջ 47) : Քանի մը տարի վերջ՝ 1475ին¹⁷ Գրիգոր Վանական տէր Մկրտիչի գործածութեան համար կ'արտայայտէ աւետարան մը, զոր ետքէն Արխատակէս եպիսկոպոս Ս. Կարապետ կը տանի (Պայքար, 1926, Թ. 294) : Երեք տարի վերջ 1478ին Գրիգոր Շարակնոց մը կը գրէ եւ իրրեւ առաջնորդ կը յիշատակէ Յովհաննէս հեղահոյի արքեպիսկոպոսը եւ երջանիկ ու արի աստուածարան Մկրտիչ վարդապետը :

Յիշատակարանը կը կցեմ՝

«Աւարտեցաւ... Շարակնոցս ի թուականութեանս Հայոց Զ եւ Իէ յերկիրս Տարբերունի ի սուրբ եւ յաստուածարնակ մենատանիս յԱրղելան, որ է հանդէպ քաղաքիս Բերկրոյ մեռամբ... սխալագիր գրչի Գրիգորի Բերկրեցւոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ սուրբ Կարապետի եւ սուրբ Յարութեան եւ հրաշալի սուրբ գերեզմանին տէր Յուսկան որդւոյ եւ սքանչելագործ Կարմիրակն սուրբ Նշանի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Յովհաննէս հեղահոյի արհիւնդի եւ երջանիկ եւ արի աստուածարան Մկրտիչ վարդապետի հարազատի իմոյ. ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննէսի եւ տեառն Սարգսի արհիւնդիսկո-

¹⁷ 1473ին կը գրուի ի Բերկրի ընդ հովանեաւ Տէր Յուսկան որդւոյ Աւետարան մը «յառաջնորդութեան Մկրտիչ քաջ եւ արի քարունապետին եւ ի հայրապետութեան տէր Յովհաննէս արհիւնդիսկոպոսից մեռամբ Կարապետի (Լալայեանց, Յուլ. հայ. 2եռ. Վասպ., էջ 466—468) :

պոսի Եղնկացւոյ, որ ընդ ձեռամբ իւրով
դրաւեալ ունի զկաթողիկոսարանն եւ ժեծ ա-
րիութիւնս արար աղատելով զգերիւն Վրաց
տան ի Հասան պէկէն, որ յայտ ամի եղեւ,
այլ եւ յայտ աւուրքս Օղուրլու որդի Հասան
բէկին ի զաւրացն հաւրն, այլ ոչ հրամանաւ
նորա»:

Կը մաղթէ յիշել՝ «Յիշեցէք զԳրիգոր
զԾոզս եւ զԾնոզս իմ զԱթարէկ եւ զՍայջըհան
եւ զպսակ զլիւոյ իմոյ զհարապատն զՄկրտիչ
աստուածարան բարունապետն եւ զուսուցիչն
իմ զարի եւ զքաջ վարդապետն զՄկրտիչ»
(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Շարակ-
նոց Մուշի Զորոյ թաղի կօշկակար Աբրոյենց
տէր Մխիթարի):

Այս յիշատակարանէն աւելի կարեւոր
է ուրիշ Շարակնոցի մը յիշատակարանը
(գրուած 1497ին), որմէ կարելի է հետեւցնել
որ Յովհաննէս մեռած է եւ անոր յաջորդ
կ'ըլլայ Ստեփանոս. իսկ Մկրտիչ կը շարու-
նակէ իր վանահայրութիւնը՝

«Փառք... որ ետուր զօրութիւն իմոյ
տկարութեանս հասանելի յաւարտ այսմ եղա-
նակաւոր լուսափայլ տառիս: Արդ գրեցաւ
սա յերկիրս Տարբերունոյ ի սուրբ մենա-
տանիս, որ կոչի Արգելան ընդ հովանեաւ
սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետի
եւ սուրբ Յարութեան եւ սուրբ վարդապետի
զերեղմանիս եւ սուրբ Նշանիս եւ սուրբ սե-
ղանիս, զոր է աւժեալ սուրբ վարդապետն
Տէր Յուսկան որդին եւ այլ սրբութեանց, որ

աստ կան հաւաքեալ ի կաթողիկոսութեան տէր Սարգսի, որ է նստեալ ի Վաղարշապատ քաղաքի եւ յԱղթամար տէր Ատոմի եւ ի թագաւորութեան ըմբատամի: Արդ զրեցաւ սա ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մկրտիչ մեծ բարունւոյ եւ հոգիազարդ եպիսկոպոսի տէր Ստեփանոսի, որ այս մին ամ է որ ամենեցուն միարանեալ յուղարկեցին ի քաղաքն Վաղարշապատ հրամանաւ մեծի բարունապետիս Մկրտչի եւ ետուն աւծել առ ի յառաջնորդութիւն իւրեանց, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զսոյ յամենայն հնարից չարին: Այլ եւ ի հէրպետութեան բարէբարոյ եւ մաքրամիտ կրանաւորի Մկրտչի սրբասիրի եւ այլ ամենայն միարանիցս առ հասարակ զոր Տէր ի յոյսն ամենայնի պահեսցէ զսոսա խաղաղական կենաւք ի հաճոյս կամաց իւրոց ամէն: Քանզի սիրով ընդունեցին եւ ընկալան զմեզ իրր զվաղ ժամանակաց եղբայր եւ պատուով մեծարէին զիս, ոչ ըստ անարժանութեան իմում, այլ ըստ բնածին բարի բարուցն իւրեանց, զոր Տէր Աստուածն մեր հատուցէ սոցա պարգեւս յիւր անճառ պարգեւացն. ամէն:

Գրեցաւ սա ի թվականութեան մերոյ ԶԽԶ ամին: Արդ ես յետինս եւ անպիտանս յամենայնի Յովսէփ սոսկանուն կրանաւոր անուամբ միայն եւ ոչ զործով. վասն զի յոյժ հեռացեալ եմ յամենայն բարեգործութեանց ծոյլ եւ պղերդ ի մանկունս եկեղեցւոյ: Ըստ իմում կարի զրեցի զսա յընտիր աւրինակէ,

զոր է գրեալ ձեռամբ քաջ քարտուղարին
Գրիգորի Թուլ կոչեցելոյ ի վայելում (երեւ
սող ջնջուած) : Ով մանկունք սուրբ եկեղեց-
ւոյ որ հանդիպիք սմա աւրինակելով կամ
ինչ իւրք տեսութեամբ յիշեցէք ի Քրիստոս
զատացող սորա զՍտեփանոս կրանաւորն եւ
զԾնողան իւր զՅովանէսն եւ զԽնդքարն եւ
զեղբարսն իւր զպարոն Գորգն՝ զհանդուցեալն
ի Քրիստոս եւ Ղարիպէն եւ զքուերսն իւր
զԴէհրանն եւ զՄէլիքիաթունն եւ Աստուած
յիշողացդ ողորմեսցի :

Այլ եւ ազաչեմ յիշել ի Տէր զհոգեւոր
հայրն եւ զկրկին զԾնաղն իմ յիմաստս զաէր
Կարապետ Բերկրցին , որ բազում աշխատու-
թեամբ ուսոյց մեզ զարուեստքս՝ զչինել մա-
ղաղատիս եւ զգրել սորին . այլ եւ զնկարելն ,
որ եւ ընդ հովանեաւ սորա ծաղկեցի զսա ոս-
կով եւ բաղմերանդ գունով . զոր եւ Տէր Աս-
տուածն ամենայնի փրկեսցէ զսա յամենայն
հնարից սատանայի : Դարձեալ ազաչեմ յիշել
ի Տէր զհամշիրակ եղբայրն իմ զՍմբատ սար-
կաւաղն , որ բազում աշխատեցաւ ի չինել
մաղաղատիս , զոր Տէր Աստուած տացէ նմա
շնորհս եւ ջանս ուսումնասիրութեան ամէն :
Այլ եւ ազաչեմ յիշել առ Տէր զաէր Ստեփա-
նոս նորընծայ կրանաւորն , որ սպասաւոր
եղեւ մեզ միամտութեամբ , քանդի զթոնիրն
վառէր եւ ջուրն բերէր եւ զզլխիկս լուա-
նայր , զոր Տէրն աէրանց բացցէ զգուռն ան-
պատում շնորհաց իւրոց ընդդէմ աէր Ստե-
փանոսին եւ անտես Աստուածանշին , ամէն :

Այլ եւ աղաչեմ յիշել սրտի մտաւք ի Տէր
 զիս զամենամեղ զրիչս զՅովսէփ Աղթամար-
 ցիս եւ զծնաւդսն իմ զտէր Աւազ եւ զՄէհ-
 րիար եւ զեղբարսն իմ զհանգուցեալսն ի
 Քրիստոս զԱստուածատուր եւ զԱղիզ բէկն
 եւ զկենդանիքս զՇաքարբէկն եւ զԱւրանն . . . »
 (Ակինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ.) :

Յաջորդ տարին 1498ին կը գրուի դար-
 ձեալ Շարակնոց մը , որուն յիշատակարանը
 եւս կը հրատարակեմ , որովհետեւ շատ մը
 միաբաններ կը յիշուին՝

« . . . Աւարակեցաւ . . . Շարակնոցս ի դառն
 եւ ի նեղ ժամանակիս ի յաւուրս Ալուանդ
 փաթշախի , որ բազում աւերք արար ի Բա-
 սալթան ի աշխարհս ի նեղութիւն կացաք . ի
 թփականութեան Հայոց ԶԽԷ . զբեցաւ զիրքս
 ի քաղաքս Բերկրի ընդ հովանեաւ սուրբ
 Գէորգեա զաւրաժարին եւ յառաջնորդութիւն
 սուրբ ուխտիս տէր Յուսկա որդւոյ քաջ բա-
 րունապետին Մկրտիչ վարդապետի եւ Ստե-
 փանոս արհիեպիսկոպոսի : Զեռամբ յողնա-
 մեղ եւ անարհեստ զրչի Կարապետի Բերկրցոյ
 ի վայելումն Ստեփանոս խաչընդուս կրանա-
 ւորին . . . : Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զե-
 րախտաւորն Հայրն եւ զուսուցիչս իմ զտէր
 Յովհաննէս վարդապետն իմ , որ բազում
 երախտիք ունի առ մեզ : Ընդ նոսին աղա-
 չեմ յիշել ի Տէր զհանգուցեալն ի Քրիստոս
 զԴանիէլ եպիսկոպոսն : Եւ զմիաբանք սուրբ
 ուխտիս զտէր Յովհաննէս եպիսկոպոսն եւ
 զհէրպետ տէր Մխիթարն եւ զմեծ Մխիթարն

ևւ զտէր Աստուածատուր նրդաշն եւ զտէր
Թօրօսն, զՎարդան, զՊաւղոսն եւ զտէր Մեկ-
քիսէթն, զԿիրակոսն, զՂազարն, զՅովհան-
նէսն, զՍաշատուրն, զՄկրտիչն եւ զայլ ամե-
նայն միարանսն... (յիշէ զազգականս իւր) :
Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զԿարապետ
ծաղկաւղս, զմազադատս զուղեցի եւ զրեցի
եւ զարդարեցի սակով եւ ծաղկիւ... : Դար-
ձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զհոգեւոր հայրքն
իմ եւ զուսուցիչքն իմ զտէր Մինաս ծաղ-
կաւղն եւ զՊետրոսն... (յիշին եւ այլ ա-
նուանք)» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.
Էջմ. 2445. Շարակնոց մազադաթեայ եւ նկա-
րագարգ) :

Այս յիշատակարաններէն կարելի է հա-
ւաստեալ եզրակացնել, որ Մկրտիչ եղած է
կարող վանահայր առաջնորդ եւ կրցեր է ու-
ժեղ քաղուկով եւ խոհականութեամբ իրեն
վստահացուած վանքին զեկը յառաջ վարել
եւ զայն զգալիօրէն յառաջացնել : Իր մահէն
վերջ Արդելանի մէջ կը ծաղկի Եղիա գրչա-
դիրը որ 1541ին կը գրէ Աւետարան մը (Թո-
րոս Աղբար, Բ., էջ 465) եւ 1550ին Սաղմո-
սարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.
Հ. Պատուրեանէ) : Եղիա եպիսկոպոս եղած
է եւ միանգամայն տաղասաց, որ ունի ի մէջ
այլոց՝ «Տաղ յԱրդելանցւոյ վասն անձին. Ես
մեղաւոր եւ անարժան», ուր կ'ըսէ «Սուտա-
նուն Արդելանցի Խեւ Եղիայ Բերկրցի» (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1887,
թղ. 228ա—229բ. յիշատ. 1547, 1550, 1562.

Հմմտ. Բաղմազկադ, 1939, էջ 199—201) :
Ուրիշ տաղասաց ժըն է Անդրէաս Արզեւանցի,
որուն «Նախերգանք Սաղմասին» վերջն է
«Ոգեալ եղեւ յԱնդրէասէ ի յանարժան Ար-
զեւանցէ» (Ակինեան Հ. Ն., Անդ էջմ. 1770,
թղ. 322բ—323ա [1589]) :

Վերոյիշեալ Եղիա Աւետարան ժը կը
կազմէ 1562ին ի յիշատակ՝ «Հոգեւոր օրդւոյն
մեր Խաչատուր վարդապետին եւ տղահասակ
տաաջնորդին սուրբ ուխտիս (Արզեւանի) տէր
Մինաս արհիեպիսկոպոսին ի Թուին Ռ եւ ԺԱ»
(Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ.,
էջ 230) : 1569ին արտագրուած Մաշթոցի ժը
մէջ (գրուած ձեռամբ Կարապետի) կը յիշուին
երկու եպիսկոպոսներ՝ «Ի յառաջնորդութիւն
սուրբ ուխտիս տէր Յովանէս եպիսկոպոսին
եւ տէր Ղազար եպիսկոպոսին եւ տէր Խաչա-
տուր հերպէտին» (Ակինեան Հ. Ն., Հա-
ւար. Յիշատ. Մաշթոց ի Tübingen Թ. 30) :

Յովհաննէսի ձեռքով 1619ին գրուած
Կանոնադրքի ժը ստացողը՝ Տէր Մկրտիչ զայն
կ'ընծայէ «ի վանս Տէր Յուսկան օրդւոյ սուրբ
Ստեփանոսի վանուց» (Ակինեան Հ. Ն., Հա-
ւար. Յիշատ. ի Պ. Պատուրեանէ) :

Քանի ժը տարի վերջ 1623ին Յովհաննէս
Չանկչի համբաւելով թէ ունի Յուսկան օրդ-
ւոյ աջը՝ հրաշադործութիւններ ընելու եւ
զբաժ իաւաքելու հետամուտ կ'ըլլայ (Գ. Դա-
րանապետ, Ժամանակագրութիւն, էջ 89 եւ
422) :

նելով միեւնոյն տարին բերկրու գաւառին գաւառապետ եւ սահմանակից քնակվող աշիրաթի պետ, աւելի հետանկատ է եղել քան իւր միւս ցեղակիցներ» (Սրբազայրեր, էջ 82—83) :

Տէր Յուսկան որդւոյ վանքը Վանի առաջնորդարանին իշխանութեան ենթարկուած էր (Արեւելք, 1887, Թ. 1181) :

13. ՏէՐ-ՊԵՏՈՅԻ ՎԱՆՔԸ

Էրէրինի Ս. Մահակ վանքէն կէս ժամ հեռու (Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 99) :

Թովմաս Արծրունի կը յիշատակէ Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ մը եւ անոր մօտ վանքի մը շինութիւնը Գաղիկի ձեռքով՝ Մահաւաշի մէջ՝ (էջ 255) «Իսկ ի տիրական դօրաւարութեանն Գաղկայ սկզբնաւորեալ ձեռակերտ իւր շինեաց զհոգարլուր բարձրավանդակն ի Մահաւաշ գեօղ յափն դետոյն յիւս կոյս, որ հայի յմատանն Ռշտունեաց, յորում տեղւոջ յառաջագոյն ապարանք պարսպաւորք եղեալ էր Վարդ պատրկի Ռշտունւոյ հայկազնոյ եւ վերակացու նմա թողոյր զՅովհաննէս ոմն քահանայ ի Բուդունի գաւառէ ի յԱնատան գեղջէ : Յորում տեղւոջ քանակ կրօնաւորաց կարգեաց եւ հաւատաց զառաջնորդութիւնն նախասացեալ քահանային, որ էր այր հեղ, ցածուն եւ պատուական վարուք եւ պատշաճագոյն յոր կոչեցան եւ զառուցանէ զօրավարն վանիցն գեօղս բաւական առ ընկալումն

Հիւրացն եւ ի անսլութիւն աղքատացն : Շինէ
անդ եկեղեցի վայելչապէս պայծառութեամբ
եւ անուանէ զնա յանուն սուրբ Պետրոսի ա-
ռաքելոյն (Հմմտ. եւ Ինճիճեան, Ստորա-
դրութիւն, էջ 169) :

Մահաւշտ կը դանուի Ռչտունեաց Ոս-
տանի¹⁰ մէջ, հետեւաբար կարելի չէ Տէր-
Պետոյի վանքը եւ Ս. Պետրոս իրարու հետ
միացնել :

14. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Լիմ անապատի մօտերը շինուած էր այս
այժմ կրտսեր վանքը (Ազգր. Հանդ., 1911,
էջ 99) :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

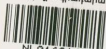
	Էջ
Ա. Բզնունեաց ծովի կղզիներու անապատներն ու վանքերը	1
1. Լիժ անապատը	3
2. Կաուց անապատը	51
3. Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը	86
4. Առաքի Ս. Աստուածածնի վանքը	133
5. Յիսկոյ Ս. Ստեփանոսի վանքը	135
Բ. Թշուռնեաց գաւառի վանքերը	139
1. Անձղնապատի կամ Անձնապատի վանքը	141
2. Արերզի Ս. Աստուածածնի կամ Պաղվա- նից Ս. Յովհաննէսի վանքը	144
3. Արծուարեր կամ Արծրունոյ Ս. Աստուա- ծածնի վանքը	145
4. Բերդաձորի Ս. Աստուածածնի վանքը ..	146
5. Զօրոյ վանքը	148
6. Ս. Թովմասի (Գանձակոյ) վանքը	148
7. Ս. Թովմասի (Մրորոյ) վանքը	155
8. Իլու վանքը կամ Քառասուն խորան Ս. Աստուածածնի վանքը	158
9. Լուսապատուղ Ս. Սահակի վանքը	156
10. Խաակոյ կամ Խաչկոյ վանքը	162
11. Խումսոյ վանքը	162
12. Կապուտկոզոյ Ս. Յակոբի վանքը	162
13. Ս. Կարապետի (Գանձակոյ) վանքը	178
14. Ս. Կարապետի (Մորրոյ) վանքը	179
15. Կարմիր վանքը	184

16. Կարճրակ Ս. Աստուածածնի կամ Մխանձն կամ Անէն վանքը	184
17. Ս. Հայրապետի վանքը	186
18. Մահոտչարի կամ Ս. Պետրոսի վանքը	187
19. Մսիւրարեղդի եւ Նոր Գիւղի վանքը	188
20. Ս. Յարութիւնի կամ Դիւարացիի վանքը	188
21. Նարեկոյ վանքը	189
22. Նկար կամ Նկարեկոյ Ս. Սահփանոսի վանքը	200
23. Շախուռայ Ս. Աստուածածնի կամ Սբան- շեւազործի վանքը	205
24. Սւրանէ Ս. Աստուածածնի, Ներսիսի Ս. Թոմասի եւ Սմբատաշէնի Ս. Աս- տուածածնի վանքերը	205
25. Չաղար Ս. Նշանի կամ Չարահան Ս. Նշանի (Եղիշէի կամ Վարդ-Պատրիկի) վանքը ..	206
26. Պրտըլիկի կամ Պուալիկ վանքը	215
27. Ս. Պոզոսի վանքը	215
28. Զոջ գլուխ եւ Ս. Գէորգի վանքը	216
29. Սպիտակ կամ Սիվակու վանքը	217
30. Ս. Վարդանի վանքը	219
31. Քարի Ս. Աստուածածնի վանքը	225
32. Օղէլի վանքերը	228
Գ. Վան-Տոսպի վանքերը	230
1. Ս. Աստուածածնի վանքն ի Բերդակ	231
2. Ս. Խաչի վանքը	231
3. Մառաբարի վանքը	236
4. Կարճրաւոր Ս. Աստուածածնի վանքը ..	236
5. Կուալու Ս. Աստուածածնի վանքը	245
6. Կենդանանից կամ Կենդանանցի վանքը ..	246
7. Կոնկու կամ Մովսէսեայ Ս. Աստուա- ծածնի վանքը	246
8. Հայկափանից Ս. Աստուածածնի վանքը ..	249
9. Զորոյ վանքը	251
10. Յայեկոյաներու Ս. Աստուածածնի վանքը ..	254

էջ

11. Շուշանից Ս. Գէորգի վանքը	255
12. Սալնապատի Ս. Գրիգորի վանքը	256
13. Սղկայ կամ Սղզու Ս. Աստուածածնի վանքը	265
14. Վարազայ (Ս. Նշանի) վանքը	268
Գ. Գնումեաց եւ Արեւրանի վանքերը	340
1. Աւերու Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գէորգի վանքերը	343
2. Ս. Աստուածածնի (Արջակու) վանքը	345
3. Արեւանից վանքը	345
4—5. Երեւնայ Ս. Սահակի եւ Խաչգլուի վանքերը	346
6. Եղավանքը	348
7. Էջմիածին կամ Բաղենից Ս. Աստուածածնի վանքը	349
8. Ս. Թաղէի վանքը	352
9. Խաթուն Տիրամօր կամ Ընծայեաց Ս. Աս- տուածածնի վանքը	352
10. Խլու վանքը	356
11. Նախափկայի վանքը	356
12. Տէր Եւսեփան որդւոյ եւ Աբղեղանի վան- քերը	357
13. Տէր Պետոյի վանքը	377
14. Քրիստափորի վանքը	378

«Ազգային գրադարան



NL0160143

